

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАН УКРАЇНИ»**

**ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЧИННИКИ СВІТОБУДОВИ:
ДЖЕРЕЛА ПОХОДЖЕННЯ, ПОТЕНЦІАЛ
ВЗАЄМОДІЇ ТА
ВИМІРИ КОНСТРУКТИВІЗМУ
(КРАЇНИ АЗІЇ ТА АФРИКИ)**

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАН УКРАЇНИ»**

**ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЧИННИКИ СВІТОБУДОВИ:
ДЖЕРЕЛА ПОХОДЖЕННЯ, ПОТЕНЦІАЛ
ВЗАЄМОДІЇ ТА
ВИМІРИ КОНСТРУКТИВІЗМУ
(КРАЇНИ АЗІЇ ТА АФРИКИ)**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КИЇВ 2015

УДК 327: 008+316.42 (5+6)
ББК Ф4(0) : Ч+С550 (5+6) Ц - 57

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 6 від 29 жовтня 2015 р.)*

Рецензенти:

Бубенок О.Б., д.і.н., проф.
Машевський О.П., д.і.н., проф.
Черніков І.Ф., д.і.н., проф.

Редакційна колегія:

Швед В.О., к.і.н., доц. (загальна редакція)
Лукаш О.І., к.і.н., с.н.с. (відповідальний науковий редактор)
Городня Н.Д., д.і.н., доц. (науковий редактор)
Клименко О.А., к.політ.н., доц. (упорядник)
Ярко Н.А. (літературний редактор)

Цивілізаційні чинники світобудови: джерела походження, потенціал взаємодії та виміри конструктивізму (країни Азії та Африки): Збірник наукових праць / НАН України, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»; редкол.: В.О. Швед, О.І. Лукаш, Н.Д. Городня та ін. – К., 2015. – 230 с.
ISBN 978-966-02-7766-3

До збірника наукових праць увійшли статті учасників міжнародної наукової конференції «Цивілізаційні чинники світобудови: джерела походження, потенціал взаємодії та виміри конструктивізму (Афро-Азійський простір)», проведеної відділом історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» в червні 2015 року. У наукових статтях розглядаються різні аспекти розвитку країн Азії і Африки у політичній, економічній і соціокультурній сферах, що мають суттєвий вплив на сучасні світові процеси на національному і регіональному рівнях. Основна увага приділяється аналізу впливу цивілізаційних чинників на процеси економічної, політичної й суспільної трансформації провідних країн Азії та Африки.

УДК 327: 008+316.42 (5+6)
ББК Ф4(0): Ч+С 550 (5+6) Ц - 57

*За достовірність інформації в опублікованих матеріалах відповідають автори.
Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.*

ISBN 978-966-02-7766-3

© Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	5
ПЕРЕДМОВА	7

РОЗДІЛ I

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЧИННИКИ ПІДНЕСЕННЯ СХІДНОЇ АЗІЇ

Шергін С.О. Теоретичні засади та специфіка східноазійського регіоналізму.....	9
Городня Н.Д. Система цінностей як чинник економічного прогресу країн Східної Азії.....	19
Фомін С.С. Економічна модернізація в країнах Східної Азії на прикладі Японії, Південної Кореї та Китаю.....	26
Мазур Ю.В. Політична мораль у контексті культурних традицій країн Східної Азії.....	34
Лоссовський І.Є. Стратегія та перспективи відносин України з країнами східноазійського регіону.....	42

РОЗДІЛ II

ІНДІЯ ТА КИТАЙ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР ПРОГРЕСУ

Лукаш О.І. «Єдність у різноманітності» як головна особливість розвитку індійської цивілізації.....	51
Клименко О.А. Феномен кастового устрою у контексті цивілізаційно-культурних складових індійського суспільства.....	61
Олійник О.М. Дипломатія стратегічного партнерства як інструмент реалізації геополітичних інтересів Китаю.....	70
Кан Ден Сик. Изменение стратегии Китая в Северо-Восточной Азии и корейская проблема.....	84
Коновалов І.С., Лукаш О.І. Розвиток українсько-індійських гуманітарних зв'язків: цивілізаційний вимір.....	90
Білоконь О.С. Особливості сучасного етапу розвитку українсько-китайських наукових зв'язків.....	100

РОЗДІЛ III

ІСЛАМСЬКИЙ СВІТ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВИТОКИ ТА ВИКЛИКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Швед В.О. Арабський світ у постреволюційний період: формування нової парадигми розвитку.....	109
Шморгун О.О. Проблема модернізації світової периферії: регіон Близького Сходу.....	116
Пророченко Н.О. Нова роль Ірану в Близькосхідному регіоні: можливості та обмеження на сучасному етапі.....	122
Циватий В. Г. Династичні традиції та інституціональні флуктуації в зовнішній політиці Кувейту: глобалізаційний і політико-дипломатичний аспекти.....	128
Гуцало С. Є Політичний зейдизм і проблема врегулювання єменської кризи.....	136
Метельова Т.О. Незалежний Туркменістан: специфіка власного шляху чи новий соціальний експеримент?.....	144
Мхитарян Н.І. Традиціоналізм і модернізація в розбудові сучасного Казахстану.....	158
Косенко Ю.А. Короткий огляд чеченської літератури крізь призму історичного поступу.....	165

РОЗДІЛ IV

ЕВОЛЮЦІЯ КРАЇН АФРИКИ ТА ЄВРАЗІЙСЬКОГО ПРОСТОРУ

Княздвірська К.О. Розвиток і становлення африканської інтеграції: концептуальний підхід.....	170
Буренков В.В. Субсахарська Африка: роль «азійського чинника» у контексті глобальних перетворень.....	182
Косенко Ю.А. Ботсвана: фактор успішності.....	191
Скаленко О.К. Духовно-інформаційна сутність цивілізаційного процесу.....	197
Темербулатов Р.М. Історичні аспекти етногенезу і становлення чеченського народу.....	204
Чекаленко Л.Д. Україна в геополітичних інтересах Росії.....	222
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	228

ВСТУП

(Вітальне слово **А. І. Кудряченка**, д. і. н., проф., заслуженого діяча науки і техніки України, директора ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» на відкритті конференції 11 червня 2015 р.)

Передусім щиро вітаю в Інституті всесвітньої історії НАН України всіх учасників міжнародної наукової конференції «Цивілізаційні чинники світобудови: джерела походження, потенціал взаємодії та виміри конструктивізму (Афро-Азійський регіон)». Приємно зазначити, що відгукнулися на ідею проведення цієї конференції провідні учені, експерти, співробітники науково-дослідних центрів та інститутів, працівники українських та закордонних дипломатичних служб.

Звертаю особливу увагу те, що на конференції присутні учасники, які постійно з інтересом ставляться до нашої наукової проблематики, уже не вперше є нашими гостями й беруть участь у плідних наукових заходах. Із цієї нагоди хочу висловити щире подяку всім тим, хто тяжіє до наукового аналізу напрямів, можливостей і залучених ресурсів для розбудови як нашої держави, так і тих держав і регіонів, які репрезентують наші високоповажні іноземні гості.

Зауважу, що ми звертаємо особливу увагу на ті можливості, які дає кожна країна, кожний регіон завдяки власному практичному досвіду. Більш того, усі усвідомлюють, що Європейський вектор, визначений президентом та іншими державними структурами і вистражданий суспільством, є головним напрямом розвитку України. Проте це не означає, що ми однобоко вивчаємо світовий досвід, надаючи пріоритету лише одному напрямку і не помічаємо інших. Усім відомо, що не тільки Сполучені Штати Америки та Європа прискорюють темпи розвитку, а й країни Азії та Африки динамічно розвиваються. Країни цих регіонів володіють величезним потенціалом зростання, досить цікавим і важливим, що є складовою світової спільноти.

В Інституті всесвітньої історії НАН України саме так і вбачають своє покликання й завдання: допомогти врахувати максимально широке коло найважливіших дієвих концепцій і цивілізаційних чинників, реалізованих успішними державами світу, серед яких є велика кількість країн Азії та Африки. Саме за дотримання такого підходу Україна матиме можливість оптимально увійти у світове співтовариство й успішно розвиватися в майбутньому.

Ми свідки сучасних реалій, у нашій історії ми переживаємо, напевно, найскладніший період. Цей кризовий стан детермінований не лише внутрішніми чинниками. Важливо зважати й на те, що наш найбільший сусід Росія – колишній стратегічний партнер – змінив зовнішню політику щодо України. Біль-

ше того, він використовує слабкі сторони розвитку України та наші прорахунки. Із огляду на всесвітньо-історичний процес та історію кожної окремої країни, можна констатувати, що в більшості країн світу були відповідні кризові явища. Однак криза може бути і спонуканням до пошуку інших можливостей, нових методів, ідей і джерел прискорення розвитку. Звісно, за цих умов потрібно переглянути все те, що панувало та об'єднувало нас, і працювати заради оновлення найкращих українських надбань, набутих у попередні часи. Україні потрібно широко впроваджувати досвід інших країн для того, щоб подолати цей складний етап й стати оновленою, потужною демократичною державою.

Слід враховувати, що є різні моделі розвитку інтеграції, регіоналізації, парадигми, конструкції, що успішно розвиваються за умов того чи іншого суспільства. Водночас існує, напевно, така субстанція, що об'єднує країни, суспільства, народи, стимулює розвиток і зберігає щось притаманне відповідним спільнотам. Тим самим єдність є основою і дає поштовх для динамічного піднесення країни, суспільства, регіону. Мені здається, що у ролі такої субстанції виступає цивілізаційна основа. Проте ми не повинні, із огляду на всесвітню історію, зосереджувати увагу лише на якійсь одній цивілізації. Нам необхідно досліджувати, аналізувати й посилались на досвід більшості країн світу.

Тож я сподіваюсь, що на нинішній міжнародній науковій конференції відбудуться дискусії та плідна розмова. Зрозуміло, що на всі питання, що виникають у аналітиків, фахівців та у тих, хто замислюється про шляхи подальшого світового розвитку, відповісти на одній конференції неможливо. Однак принаймні ця розмова, нинішні наукові дискусії стануть не лише відповідями на чимало питань, а й розширять можливості зважити різні наукові підходи, проаналізувати надані оцінки та віднайти слушні аргументи.

Маю сподівання, що робота нашої конференції, її напрацьовані та видані матеріали, спрямовані на розв'язання окреслених проблем, допомагатимуть державним органам у їх політичних, дипломатичних та інших зусиллях, спрямованих на різні напрями міжнародної співпраці. У нас є всі підстави вважати, що обговорення проблем Афро-Азійського регіону, визначені в програмі конференції, а також ті, що будуть сформульовані в процесі нашої роботи, нові ідеї та висновки, можуть стати складовою динамічного розвитку України в майбутньому та вплинуть так чи інакше на ухвалення слушних рішень Української держави.

ПЕРЕДМОВА

Українська держава за всю свою майже чвертьстолітню історію ще не переживала такого драматичного етапу, як нинішній. Перед Україною та українським народом постали справді доленосні виклики: дати відсіч зовнішньому агресорові, зберегти свою незалежність і соборність й паралельно прискореними темпами здійснити глибоку, фундаментальну модернізацію країни.

Для виконання таких амбітних завдань необхідна неабияка концентрація та мобілізація всього потенціалу нації. Водночас країні потрібна значна допомога від зовнішніх партнерів і друзів. У цьому контексті велику роль для нашої держави відіграє досягнення якісно нового рівня співпраці з країнами Азії та Африки, а також максимального впровадження їх величезного досвіду та залучення потенціалу.

Щоб вирішити таке завдання необхідне всебічне вивчення тих головних чинників, на яких базуються сучасні процеси модернізації в країнах Азії та Африки. І серед них чи не найголовнішого значення набуває аналіз цивілізаційних чинників сучасного розвитку та піднесення багатьох країн і регіонів Азії та Африки. Саме цивілізаційні закономірності й особливості розвитку стали могутніми джерелами приголомшливого прориву до нинішніх висот Китаю, Індії, країн-членів АСЕАН, Туреччини, країн, що входять до Ради співробітництва арабських держав Затоки та деяких інших.

Для глибокого й комплексного аналізу питань, пов'язаних із роллю й значенням цивілізаційних чинників світобудови в розвитку світової периферії, із нашого погляду, потребується урахування вузлових особливостей глобального історичного прогресу.

По-перше, упродовж десятиліть у світі формується новий глобальний баланс сил, коли біполярний світоустрій замінюється багатополарністю й поліваріантністю моделей соціально-політичного та економічного поступу. Такий процес супроводжується значним посиленням ролі та значення в міжнародній політиці та економіці країн світової периферії. Це віднаходить своє відображення як у посиленні ролі «Великої двадцятки», де серйозні позиції належать саме зазначеним країнам, так і в посиленні ролі й ефективності таких структур в Афро-Азійському регіоні, як Африканський Союз, Рада співробітництва арабських держав Затоки, АСЕАН, Східно-Азійський саміт тощо.

По-друге, історичний поступ людства на початку ХХІ ст. став переконливим доказом нездійсненності сподівань щодо поглинання або уніфікації країн і народів планети так званою «матрицею глобалізаційного євроатлантичного проекту». У просторі величезного регіону Африки та Азії триває й поглиблюється потужний розквіт усього комплексу цивілізаційних (економічних, соціокультурних, релігійних, етнічних, традиційних) факторів, що зумовлюють стрімкий прогрес багатьох регіональних африканських та азійських спільнот.

Стрімким піднесенням нових центрів розвитку в Афро-Азійському регіоні підтверджується вирішальна роль цивілізаційних чинників у формуванні якісно нових моделей розвитку, відмінних від моделей на підставі «Вашингтон-

ського консенсусу». Генетична безперервність визрівання азійських цивілізаційних комплексів зумовила розбудову високоефективних господарських систем на базі таких самобутніх соціокультурних ознак, як визначальна роль держави в процесі модернізації, форсована індустріалізація, сприяння залученню іноземних інвестицій, запровадження ефективної системи банківського стимулювання національного підприємництва, протекціонізм, контроль за ринками, пріоритет упровадження нових технологій, вирівнювання доходів різних верств населення, збільшення інвестицій в освіту, розширення соціальних програм.

Початок ХХІ ст. позначився не лише розквітом різноманітних цивілізацій, а й новим піднесенням незахідних культурно-релігійних цінностей. Він також ознаменувався посиленням ролі й значенням культурно-цивілізаційних відмінностей країн і народів східних ареалів, насамперед буддійського, індуського, конфуціанського, африканського, від західної системи цивілізаційних цінностей. Ознаки цих відмінностей виявляються і в розумінні критеріїв розвитку, і співвідношенні прав та обов'язків, і взаємовідносинах між суспільством, державою та особистістю, а також в інших життєво важливих параметрах цивілізаційного розвитку на сучасному етапі.

В основу наукових статей цього збірника покладено доповіді й виступи на міжнародній науковій конференції «Цивілізаційні чинники світобудови: джерела походження, потенціал взаємодії та виміри конструктивізму (Афро-Азійський регіон)», що відбулася в Державній установі «Інститут всесвітньої історії НАН України» (червень 2015 р.). У роботі конференції взяли участь науковці Інституту, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного інституту стратегічних досліджень, Дипломатичної академії України при МЗС України, Національного лінгвістичного університету, відповідальні працівники МЗС України, співробітники дипломатичних представництв в Україні: Індонезії, Китаю, Кореї, Іраку, Гвінеї, а також представники Ради індійських підприємців в Україні – «India Club» і Громадського об'єднання «Африканська Рада в Україні».

Оргкомітет конференції і редколегія збірника висловлюють велику вдячність нашим спонсорам: Раму Дангу – директору індійської фірми «Indrayani Overseas», представнику Ради індійських підприємців в Україні «India Club» (спонсор конференції), а також Юрію Косенку – консультанту ВГО «Африканська Рада в Україні» та Руслану Темербулатову – члену наглядової ради ВГО «Діаспора чеченського народу в Україні».

Швед В.О., к.і.н., доц.,
зав. відділу історії країн Азії та Африки
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

РОЗДІЛ І

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЧИННИКИ ПІДНЕСЕННЯ СХІДНОЇ АЗІЇ

УДК 327.1(571)

Шергін С. О.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА СПЕЦИФІКА СХІДНОАЗІЙСЬКОГО РЕГІОНАЛІЗМУ

У статті розглядаються актуальні проблеми східноазійського регіоналізму й регіоналізації в контексті діяльності в регіоні відповідних інтеграційних структур. Аналізується інтеграційна політика провідних країн регіону щодо асиметричної інтеграції в АТР. Особливу увагу приділено теоретичним аспектам східноазійського регіоналізму.

Ключові слова: східноазійський регіоналізм, регіональна інтеграція, відкритий регіоналізм, АСЕАН, САС, АТЕС.

Шергин С. А. Теоретические основы и специфика восточноазиатского регионализма. В статье рассматриваются актуальные проблемы восточноазиатского регионализма и регионализации в контексте деятельности в регионе соответствующих интеграционных структур. Анализируется интеграционная политика ведущих стран региона по отношению к проблемам асимметричной интеграции в АТР. Особое внимание уделяется теоретическим аспектам восточноазиатского регионализма.

Ключевые слова: восточноазиатский регионализм, региональная интеграция, открытый регионализм, АСЕАН, ВАС, АТЭС.

Shergin S. O. Theoretical Foundations and Specificity of East Asian Regionalism. The article reviews the actual problems of East Asian regionalism and regionalization in the context of the corresponding integration structures' activity in the region. The integration policy of the leading regional countries in regard to the issues of asymmetrical integration is analyzed. Particular attention is given to the theoretical aspects of East Asian regionalism.

Key words: East Asian regionalism, regional integration, open regionalism, ASEAN, EAS, APEC.

Сучасні дослідники класифікують феномен східноазійського регіоналізму як у контексті глобальних тенденцій регіонального розвитку, так і регіональних процесів суспільної модернізації, що відбуваються за конкретних соціально-політичних і цивілізаційних умов. Визначальною ознакою цього явища є те, що інтеграційні процеси відбуваються в межах історично сформованих регіональних спільнот. Загалом, інтеграція в регіоні Східної Азії є відбиттям процесу перетворення колишніх колоніальних і напівколоніальних держав із об'єктів світової політики в суб'єкти міжнародних відносин.

Прагнення суверенних азійських держав, що розвиваються, до економічної інтеграції та політичної консолідації зумовлено комплексом взаємозалежних чинників:

- боротьбою цих держав за виживання в системі світового господарства й запровадження нового економічного порядку;
- необхідністю забезпечення політичної незалежності й суспільної стабільності;
- прагненням зажити міжнародного авторитету та посилити вплив на світополітичні процеси.

Свого часу колишні азійські колонії європейських держав, виборюючи незалежність, мали за мету подолати свою економічну й політичну вразливість у процесі самостійного входження в систему світового господарства й міжнародних відносин. Відповідно до положень загальної теорії інтеграції зміст поняття «регіоналізм» трактується як *процес формування інституціоналізованих економічних спільнот за допомогою торговельних угод преференційного типу*.

Чимало науковців вважає, що регіоналізм – це «процес формування економічних зв'язків у регіоні на основі географічного розташування держав» [1,8]. Так, відомий російський політолог О. Богатуров під регіоналізмом розуміє економічну й політичну взаємодію, формальним і неформальним мотивом якої є ідея випереджувального розвитку зв'язків між державами, об'єднаними реальною чи уявною, але обов'язково взаємно визнаною приналежністю до якоїсь радше умовно-географічної, аніж власне географічної, спільності, за стрижень якої в цьому випадку береться Тихоокеанська Азія [2]. Проте деякі вчені не помічають принципової відмінності між регіоналізацією й регіональною економічною співпрацею [4], [5].

Серед праць цього напрямку виділяються оригінальні дослідження шведського автора Б. Хеттне, присвячені теоретичним аспектам регіональної інтеграції [12, 13]. Зазначимо, що підхід Б. Хеттне нівелює нормативну жорсткість критеріїв інтеграції, що, зазвичай, постулюється в старих європейських теоріях. Наприклад, російський фахівець із європейської інтеграції О. Буторіна вказує, що якщо тлумачити регіональну інтеграцію відповідно до критеріїв євроінтеграції, то «...НАФТА безпорадно загрузла на початковому етапі, а АСЕАН тільки наближається до нього» [3, 142].

Регіоналізація є об'єктивною тенденцією, якою стимулюється розвиток внутрішньої торгівлі та збільшення інвестицій. Регіоналізація характеризується економічною взаємозалежністю країн і виходом інтересів господарських суб'єктів за межі національних кордонів. При цьому сфера дії цих тенденцій обмежується регіональними межами, зазначеними в конкретних угодах. На думку російського дослідника С. Севастьянова, регіоналізація постає більше як хаотичний процес: прямий наслідок політики регіоналізму, що здійснюється, або результат дії природних «економічних сил», приведених у рух приватним інтересом [5, 83].

Отже, зміст регіоналізму визначається концептуальним баченням, метою та форматом регіонального проекту, тоді як регіоналізацію визначає характер внутрішньорегіональних процесів, за допомогою яких досягається ця мета, де національні держави інтегруються в економічній, соціальній та інших галузях.

Регіоналізм і регіоналізація мають спільні ознаки та інтерактивну природу. По-перше, регіоналізація підштовхує держави до пошуку розв'язання загальних проблем. По-друге, регіоналізм організаційно сприяє регіоналізації, знижуючи рівень витрат економічної співпраці між учасниками. Зв'язок між регіоналізмом і регіоналізацією має діалектичну природу, що дає можливість останній формувати передумови регіоналізму та бути його наслідком. Регіоналізація може привести або не привести до регіоналізму – формальної інтеграції, що припускає створення керівних органів (інститутів). Вона вимірюється часткою внутрішньорегіональної торгівлі в загальному товарообігу країн-учасниць, відсотком взаємних капіталовкладень у структурі інвестицій, кількістю злиттів і поглинань у країнах регіону, динамікою грошових переказів членів діаспори в країні їхнього походження. На думку британського вченого М. Бісона, регіоналізм утілюється в міждержавних і наддержавних інститутах, спільних регулятивних заходах і вимірюється, відповідно, у періодичності багатосторонніх конференцій і зустрічей, жорсткості процедур ухвалення рішень, кількості підписаних угод, що набули чинності [6].

Отже, регіоналізм – це результат свідомих дій щодо оптимізації ефекту регіоналізації, а регіоналізація – це природний процес зближення країн без прямого запровадження політичних методів.

Зазначимо, що регіоналізм вирізняється трьома особливостями: 1) спрямовується зверху вниз; 2) стосується регіонів, межі й членство в яких зафіксовані міждержавними угодами; 3) припускає наявність структур, основними учасниками яких є уряди або їх представники. Окрім того, регіоналізм багато в чому пов'язаний зі створенням інститутів, хоча не існує концепції, що встановлює певну планку за формою або рівнем інституціоналізації, для того, щоб уважатися «правильним» або «істинним» регіоном. Найважливіша формальна прикмета залучення держав у процес регіоналізму – це факти підписання й виконання ними міжурядових угод, а також створення регіональних організацій.

У сучасних теоретичних дослідженнях виокремлюються два основні типи регіоналізації. Перший пов'язаний із активним посиленням впливу регіональних держав і, як наслідок, із їх прагненням скористатись регіональним середовищем у власних інтересах, тобто вибудувати угодами або неформальними практиками такі відносини з менш впливовими регіональними державами, які б відповідали політичним та економічним завданням регіональної держави. Другий тип регіоналізації в межах цієї типології припускає виникнення регіональних інтеграційних угруповань, що в разі успішного розвитку створюють окремий регіональний економічний простір у межах світової економіки. За основними параметрами регіоналізація в АТР має асиметричний та симетричний вимір, що є показником його складної природи.

Основним стимулом для налагодження політичної співпраці між країнами субрегіону стала проблема забезпечення політичної стабільності й безпеки чинних режимів. Умовно цю проблему можна поділити на два аспекти: внутрішньорегіональний і позарегіональний. Перший стосувався спільної боротьби проти внутрішніх антиурядових рухів у кожній окремій країні та всьому

регіоні. Другий був пов'язаний із прагненням цих країн спільними зусиллями протистояти втручанню в їх внутрішні справи

Залежність азійсько-тихоокеанських економік від зовнішніх ринків робила їх вразливими перед такими заходами, які розцінювались як «агресивна односторонність» Європи й США, спрямована на відкриття ними іноземних ринків під загрозою закриття власних. Це зумовило нові підходи до створення регіональних інституцій для сприяння економічній співпраці й тіснішим політичним зв'язкам між регіональними державами на симетричній основі.

Ідеї створення об'єднання тихоокеанських держав без залучення світових лідерів зародилися ще в 50-і роки і, незважаючи на радикальні зміни в балансі сил та інтересів на світовій арені, проіснували донині й активізувались на зламі ХХ і ХХІ століть. Позиція країн Південно-Східної Азії (ПСА) щодо глобалізації характеризується політичною поміркованістю та збалансованістю. По-перше, ставиться питання про формування країнами субрегіону єдиної, узгодженої економічної політики в одній із найбільш суттєвих галузей – економічній, що є очевидним виявленням політики регіоналізації. По-друге, у прагненні країн об'єднанням та узгодженням своїх зусиль прискорити входження у світові економічні процеси, щоб повернути на себе значну частину інвестицій і ринків за умов жорсткої конкуренції з іншими регіонами світу, тобто досягти успіху у справі глобалізації.

У середині 90-х років став розвиватись науковий напрям – «новий регіоналізм». Його формування викликано неспроможністю класичної теорії інтеграції пояснити специфіку процесів зближення країн за межами географічної Європи. Уважається, що першим цей термін увів у науковий обіг британський учений Е. Харрелл для позначення відмінності від регіоналізму «старого», сформованого протекціонізмом початкового етапу європейської інтеграції кінця 50-х – середини 70-х років і регіоналізму постколоніального, до якого потрібно віднести й сучасні процеси в АТР [16].

Зауважимо, що в Східній Азії остаточний вибір того чи іншого географічного простору як головного вектора регіоналізації ще не відбувся. Суперечки навколо тихоокеанського і континентального (східноазійського) вектора інтеграції, утіленого відповідно в проектах форуму Азійсько-Тихоокеанської економічної співпраці (АТЕС), учасників якого утримувати в межах однієї регіональної ідентичності навряд чи можливо в принципі, і «десятки» Асоціації країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), а також Японії, Китаю й Південної Кореї (АСЕАН+3) заважають зайнятися інституціональним структуруванням цього простору [6, 7].

Ця обставина дає можливість стверджувати, що в АТР існує довготривала стійка тенденція до регіоналізму, що з розвитком світової спільноти й надалі посилюється й набуває нових форм і масштабів. Виникнення так званого «нового регіоналізму» – поняття багаторівневого й суперечливого – значно збагатило теорію інтеграції. Своєю дією він охоплює: по-перше, такі великі й різні за суттю регіональні структури, як Євросоюз, АТЕС, НАФТА, МЕРКОСУР, АСЕАН; по-друге, участь регіонів (внутрішніх суб'єктів) окремих держав в утворенні прикордонних спільних економічних зон низки країн (наприклад,

Гонконг); по-третє, активний розвиток міжрегіональних інтеграційних угод сприяло утворенню «макрорегіонів» (потужні регіональні й міжрегіональні коаліції держав) зі спільними економічними, а нерідко політичними й військовими цілями – атлантичний, тихоокеанський, євразійський, південно-східноазійський тощо.

«Старий» регіоналізм розглядається фахівцями як продукт «холодної війни», спрямований винятково всередину самого себе (інтровертний), ізольований від зовнішніх дій і створений урядами заради спеціальних економічних або військово-політичних цілей безпеки. «Новий регіоналізм», навпаки, відкритий зовні, нікого не виключає і є функціонально багатостороннім. За нового типу регіоналізму транснаціональні зв'язки, що переплітаються, налагоджуються з іншими міжнародними організаціями або групами держав, що надають йому складний і багаторівневий характер. *«Новий регіоналізм» – це продукт, затребуваний як державами, так і недержавними акторами, такими, як бізнес-групи і ТНК, інтереси й діяльність яких виходять за межі державних кордонів [7].*

У контексті науково-теоретичних дискусій про регіоналізм американська вчена-економіст Е. Фрост наводить певні ілюстрації щодо векторів східноазійської інтеграції. Східноазійський регіоналізм асоціюється у Е. Фрост із системою концентричних кіл. Внутрішнє коло утворює первісна п'ятірка АСЕАН (Індонезія, Малайзія, Філіппіни, Сінгапур, Таїланд), друге коло – АСЕАН «у форматі десяти» (у додаток до перелічених – Бруней, Камбоджа, Лаос, М'янма та В'єтнам), третє коло – «АСЕАН+3» (Китай, Південна Корея, Японія). У зовнішньому колі виокремлюється консультативна система Східно-Азійського саміту (САС), метою якого є підготовка ґрунту для створення Східно-Азійської спільноти у складі АСЕАН+3, а також Австралії, Індії та Нової Зеландії [10].

Варто зазначити, що регіоналізм в АТР виник як засіб утвердження національного суверенітету колишніх колоній і напівколоній. Якщо європейська інтеграція орієнтувалась на розмивання державних кордонів, то азійська – на їх зміцнення й ретельне взаємне примирення, для того щоб усунути в майбутньому суперечки, що ослаблюють можливості місцевих країн у глобальному масштабі. По-іншому, європейці вибудовували співтовариство, а держави Східної Азії лише об'єднували зусилля в невизначеній співдружності й лише 2003 року оголосили про намір створити співтовариство до 2020 р. *Головна відмінність регіоналізму в АТР від Європейського союзу, створення якого серйозно вплинуло на посилення подібних спрямувань, – це брак наднаціональних органів ухвалення рішень, якими б обмежувався національний суверенітет.*

У межах АСЕАН як інтеграційного центру АТР і решті організацій Східно-Азійської спільноти, формування якої триває, усі рішення ухвалюються на самітах глав держав та урядів консенсусом. При цьому діяльністю АСЕАН доведено, що країни-члени Асоціації не готові жертвувати навіть часткою свого державного суверенітету. Після тривалої боротьби за національний суверенітет сама ідея його обмеження або делегування наднаціональним структурам асоціюється в громадській думці цих країн із реанімацією колоніалізму. Ідеа-

лом для АТР є не універсальна, а вибіркова, тобто не повна, а обмежена інтеграція в економіці під контролем суверенних національних урядів [8].

Важливою метою східноазійського регіоналізму є організований опір країн-учасниць економічному тиску розвинутих держав. За допомогою єдиного інтеграційного механізму країни Східної Азії можуть у принципі добитися послаблення потоку товарів із країн Заходу на свої ринки, урегулювання протекціоністських тенденцій тощо. Створення на цьому етапі потужного економічного угруповання надає можливість поступального розвитку країнам, що розвиваються, до єдиного рівня з рештою держав регіону.

Регіоналізм в АТР традиційно характеризується як «відкритий». Цей термін, уведений у науковий обіг австралійськими вченими П. Драйздейлом і Р. Гарнаутом і трактується ними як «процес інтеграції кількох країн, що не містить жодних обмежень, або дискримінації щодо країн, які не беруть участі в ньому». Ці дослідники вважають, що відкритому регіоналізму властива наявність двох постулатів: визнання ринкових сил як основних у розвитку торговельного та інвестиційного обміну між учасниками інтеграційного процесу й закріплення за державами-ініціаторами цього процесу як чинника «максимального сприяння» [9], [11].

Інтеграційні процеси в АТР ґрунтуються на принципах «відкритого регіоналізму», суть якого полягає в тому, що розвиток коопераційних зв'язків і зняття обмежень на рух товарів, трудових ресурсів і капіталу всередині цього регіону поєднується з дотриманням принципів ГАТТ/СОТ, а також відмовою від протекціонізму відносно інших країн і стимулюванням розвитку позарегіональних економічних зв'язків. Як зазначає австралійський дослідник Д. Макдугал, «відкритий регіоналізм» – це коли будь-яка країна не член АТЕС може користуватися привілеями в торгівлі в межах цього форуму, що означає лібералізацію торгівлі, знижки та ліквідацію торговельних бар'єрів [17, 304].

Важливу роль у виробленні теоретичних підходів до інтеграційної проблематики виконали сучасні напрацювання концепції «нового регіоналізму». Широке визнання ця концепція отримала після серії публікацій із цієї тематики, здійсненої групою дослідників – Б. Хеттне, А. Інотай, О. Санкел. Дослідженнями прихильників цієї концепції доведено, що *характерний для ЄС високий ступінь інституціоналізації міжнародних інститутів скоріше є аномалією, а не провідною тенденцією їх формування в інших регіонах світу*. Проте прихильники «нового регіоналізму» не прагнуть створити універсальну теорію, кваліфікуючи її як рамкову концепцію, новизна якої полягає в аналізі моделей регіоналізму в інших регіонах світу [15].

В аргументації прихильників «теорій нового регіоналізму» можна виділити дві основні групи доказових аргументів. По-перше, регіоналізм, будучи суто ендогенним процесом, у кожній частині світу неповторний під впливом економічних, соціокультурних, політичних та історичних особливостей конкретного регіону. По-друге, світ другої половини минулого століття, у якому зародилася західноєвропейська інтеграція, радикально відрізняється від сучасного світу, у якому подібні ситуації не знаходять повноцінного втілення.

Нарешті, у межах «теорій нового регіоналізму» чітко вказується на поділ інтеграції де-юре і де-факто. Феномен інтеграції де-юре, під яким розуміється формалізована співпраця, відносять переважно до ЄС. Східна Азія в основному розглядається в категоріях інтеграції де-факто. Саме таку класифікацію пропонують політологи Б. Хеттне та Ф. Содербаум [14, 41].

Отже, поняття «відкритий» регіоналізм трактується по-різному: від необумовленого поширення результатів лібералізації на треті країни на основі режиму найбільшого сприяння до обумовленого зустрічними аналогічними й рівноцінними кроками.

За умов відкритого регіоналізму країни-члени східноазійської спільноти знижують мита та інші торгові обмеження як у взаємних відносинах, так і відносно держав, що не є членами угруповання. Функція цих держав полягає у проведенні торгової лібералізації на недискримінаційній і безперечній основі або в режимі погодженої лібералізації. У результаті ефект відхилення торгівлі з третіми країнами в межах торгової лібералізації частково нівелюється. При проведенні односторонньої погодженої лібералізації країна отримує додатковий вииграш за рахунок полегшення доступу імпортерів товарів і послуг, зниження їх вартості, а також розширення доступу фірм на ринки партнерів. Це положення є практичною основою субрегіонального інтеграційного процесу в АТР, і його розвиток в перспективі дедалі більш пов'язується з залученням країн, які не є членами форуму АТЕС.

На противагу «відкритому» регіоналізму існує «закритий» регіоналізм, що цілеспрямовано протидіє глобалізації. Переважно він спрямований на захист регіону від негативних наслідків глобалізації. Прикладом «закритого» регіоналізму може стати діяльність колишньої Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), що проіснувала до розпаду колишнього «соціалістичного табору». До моделей «закритого» східноазійського регіоналізму належить і створений 1996 року форум Азія–Європа (АСЕМ). Цьому передувала пропозиція прем'єр-міністра Малайзії Махатхіра Мохамеда про заснування 1991 року регіональної міжурядової організації – Економічної Ради Східної Азії. Урешті-решт її було реалізовано в межах Східно-Азійського саміту, хоча й в іншому форматі співпраці – трансрегіонального діалогу Азія–Європа. Регулярні зустрічі у форматі САС стали відбуватися з 2005 р. Формальне перетворення АСЕАН+3 на Східно-Азійський саміт із залученням до нього 2005 року Австралії, Індії та Нової Зеландії (АСЕАН+6), а 2011 року Росії та США (АСЕАН+8) стало передумовою для стратегічного діалогу й вибудовування нової архітектури безпеки та інтеграційної співпраці в АТР.

Слід зазначити, що діяльність САС виявила чимало розбіжностей серед країн регіону в підходах до інституціональних і функціональних параметрів його розвитку. Так, Індонезія, Сінгапур і Таїланд наполягають на розширенні його формату, тоді як В'єтнам, Камбоджа й Малайзія пропонують обмежити кількість членів САС. Своєю чергою, основні партнери та інвестори АСЕАН – Японія та Китай виступають з протилежними варіантами розбудови САС. Наприклад, Японія закликала включити до його складу Австралію, Індію та Нову Зеландію, а Китай виступив за обмеження позарегіональних країн в організації.

Водночас, Японія та Китай, які й досі виконують роль своєрідних «локомотивів» східноазійської інтеграції, були зацікавлені в забезпеченні своїх ключових позицій у Південно-Східній Азії, попри спроб США послабити вплив цих держав у стратегічно важливому для них регіоні. Позиція Південної Кореї фактично мало чим відрізнялася від японської, оскільки обидві країни є залежними від США у військово-політичній галузі.

На підставі аналізу підсумків 22-го саміту АТЕС в листопаді 2014 р. у Пекіні, можна виокремити кілька важливих організаційних моментів:

- по-перше, затвердженням на саміті Планом посилення співпраці у 2015 – 2025 рр. передбачається становлення в регіоні цілісного, взаємопов'язаного та інтегрованого простору;
- по-друге, план розвитку АТЕС виходить за межі ліквідації протекціоністських та інших обмежувальних заходів, що перешкоджають розвитку торгівлі в її традиційних формах;
- по-третє, члени АТЕС погодились і надалі дотримуватись мораторію на протекціоністські бар'єри до 2018 р.

Нарешті, схваленими в Пекіні пріоритетами економічної політики, у тому числі першочерговими завданнями АТЕС, передбачаються створення сприятливого клімату для руху капіталу, збільшення обсягу інвестицій у розвиток промислової, транспортної та соціальної інфраструктури. Очікується, що 2015 року за параметрами вартісних витрат і надійності переміщення товарів і послуг у регіоні країни АТЕС мають досягти значного підвищення рівня торговельно-економічної та інвестиційної активності.

Варто зазначити, що як східноазійському регіоналізму під орудою Китаю, так і транстихоокеанському регіоналізму (партнерству), в якому рушійними силами є США та Японія, властива організаційна незавершеність. Те, що в АТР не було створено єдиного інтеграційного центру є показником незавершеності процесів структурування регіональної системи міжнародних відносин загалом. Окрім того, в АТР немає міждержавної інституціоналізованої структури з наднаціональними органами управління на кшталт Європейського Союзу. Проте ця незавершеність не виключає ефективного розвитку в АТР як структурованих міждержавних відносин, передусім інституціонально оформлених: АСЕАН, АСЕАН+3, АТЕС, САС, так і політично не оформлених – АСЕАН+6 і АСЕАН+8.

На підставі аналізу інституціональних і функціональних аспектів східноазійської інтеграції можна стверджувати, що її зміст, динаміка й формати зумовлені переважно впливом на цей процес найбільш розвинутих країн АТР: США, Китаю та Японії. Участь у цих процесах Австралії, Південної Кореї, Індії та інших держав має другорядне значення для подальшого розвитку регіональної інтеграції. Щодо країн-членів АСЕАН, то їх роль у цих процесах обумовлена факторами суспільної модернізації й політикою створення східноазійської спільноти.

Із огляду на це, при опрацюванні концептуального підходу й здійсненні політики щодо розвитку співпраці між Україною та провідними державами Східної Азії варто брати до уваги наступне:

- залучення України до процесів східноазійської регіоналізації матиме якщо не теперішні то перспективні вигоди в галузі економічної та інвестиційної діяльності;
- вирішальним чинником сучасної інтеграції є не географічна відстань, не відмінності природно-фізичних, соціально-політичних і цивілізаційних умов розвитку країн, що взаємодіють, а спільність їх інтересів у розвитку економічних, інформаційно-технологічних і комунікаційних зв'язків;
- вступ України в АСЕМ сприятиме розвитку міжрегіональної співпраці, активну роль у якій відіграють найбільш розвинуті країни Європейського Союзу;
- позарегіональний статус України й відносна слабкість системних зв'язків із провідними економіками регіону обмежують її можливості співпраці з регіональними й трансрегіональними структурами.

Отже, розвиток міжрегіональної співпраці України з сусідніми державами актуалізує необхідність вивчення й адаптації нашої країною досвіду розвинутих європейських країн, що переносять свої виробництва й технології в регіон Східної Азії, якому пророкують економічну та політичну стабільність у наступні десятиліття XXI ст.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Воскресенский А. Д. Предмет и задачи изучения региональных подсистем международных отношений / Восток / Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений. – М.: РОССПЭН – 2002. – 528 с.
2. Богатуров А. Д. Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после Второй мировой войны. 1945–1995./А. Д. Богатуров. – М.: Сюита, 1997. – 353 с.
3. Буторина О. Понятие региональной интеграции: новые подходы / О Буторина /О. Буторина // Космополис. – 2005. – № 3. – С. 136 – 145.
4. Рогожин А. А. Юго-Восточная Азия и интеграция / Восток / Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений / А.А. Рогожин. – М.: РОССПЭН – 2002. – 528 с.
5. Севастьянов С. В. Институты азиатско-тихоокеанского и восточноазиатского регионализма: динамика развития, проблемы и интересы участников / С. В. Севастьянов // Россия и АТР. – 2008. – № 3. – С. 82 – 94.
6. Beeson M. Regionalism and Globalization in East Asia: Politics, Security, Economic Development / M. Beeson. – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2007. – 324 p.
7. Chairman's Statement of the 13th ASEAN Summit, «One ASEAN at the Heart of Dynamic Asia» Singapore, 20 November 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aseansec.org/21093.htm>
8. Charter of the Association of Southeast Asian Nations. Article 38. Singapore, 20 November 2007. ASEAN Secretariat, Jakarta, 2008. – P. 29.
9. Drysdale P., Garnaut R. The Pacific: An Application of a General Theory of Economic Integration / C. F. Bergsten and M. Noland (ed.) Pacific Dynamism and the International Economic System. Washington, D.C.: Institute for International Economics, 1993.
10. Frost E. Asia's New Regionalism / E. Frost. – London: Lynne Rienner Publishers, 2008. – 293 p.
11. Garnaut R. A New Open Regionalism in the Asia Pacific. A Paper Presented at the International Conference on World Economy. – Colima (Mexico), November 25. – 2004. – 34 p.

12. Hettne B. Beyond the New Regionalism / B. Hettne // New Political Economy. – Vol. 10. – No 4. – 2005. – P. 543 – 571.
13. Hettne B. Globalisation and the New Regionalism: the Second Great Transformation / Hettne B., Inotai A., Sunkel O. (eds.). Globalism and the New Regionalism. London: Macmillan, 1999. – P. 3 – 24.
14. Hettne B., Soderbaum F. Theorising the Rise of Regionness / B. Hettne, F. Soderbaum // New Political Economy. – Vol. 5. – No. 3. – 2000. – P. 457 – 474.
15. Hettne B., Inotai A., Sunkel O. The New Regionalism and the Future of Security and Development / B. Hettne, A. Inotai, O. Sunkel. – Basingstoke: Palgrave, 2000. – 267 p.
16. Hurrell A. Explaining the Resurgence of Regionalism in World Politics / A. Hurrell // Review of International Studies. – October 1995. – P. 331 – 358.
17. McDougall D. Asia Pacific in World Politics / D. McDougall. – Boulder (Colorado): Lynne Rienner, Inc. Publishers, 2007. – P.370.

*Вітальне слово А. І. Кудряченка, директора ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» на відкритті конференції 11 червня 2015 р.
(зліва направо за круглим столом: зав.відділу історії країн Азії та Африки, к.і.н., доц. В.О. Швед, д.і.н., проф., А.І. Кудряченко, к.і.н., доц., учений секретар Інституту В.В. Солошенко)*

СИСТЕМА ЦІННОСТЕЙ ЯК ЧИННИК ЕКОНОМІЧНОГО ПРОГРЕСУ КРАЇН СХІДНОЇ АЗІЇ

Аналізуються соціокультурні чинники, що сприяли економічному прогресу держав Східної Азії в останні десятиліття ХХ – на початку ХХІ ст. Вони були узагальнені в концепції «азійських цінностей», пропагандистом якої виступав прем'єр-міністр Малайзії Махатхир Мохамад. Не менш важливим чинником їхнього прогресу була спроможність учитися в успішних державах і переймати найбільш ефективний світовий досвід.

Ключові слова: Східна Азія, економічний прогрес, система цінностей, концепція «азійських цінностей»

Городня Н. Д. Система ценностей как фактор экономического прогресса стран Восточной Азии. Анализируются социально-экономические факторы, способствовавшие экономическому прогрессу стран Восточной Азии в последние десятилетия ХХ – начале ХХІ ст. Они были обобщены в концепции «азиатских ценностей», пропагандистом которых выступал премьер-министр Малайзии Махатхир Мохамад. Не менее важным фактором их успеха была способность учиться у успешных государств, заимствовать и адаптировать наиболее эффективный мировой опыт.

Ключевые слова: Восточная Азия, экономический прогресс, система ценностей, концепция «азиатских ценностей».

Gorodnia N. D. *System of Values as a Factor of the East Asian Nations' Economic Progress.* The paper studies social and economic factors, which contributed to rapid East Asian nations' economic progress in late 20 – early 21st centuries. They were summarized in the concept of “Asian values”, advocated by the prime-minister of Malaysia Mahathir Mohamad. Another important factor of their progress was the ability to study from successful nations and adopt the most effective world experience.

Key words: East Asia, economic progress, system of values, “Asian values” concept.

У 1970 – 1980-ті роки відбувся стрімкий ривок економічного розвитку більшості країн Східної Азії. На початку ХХІ ст. цей регіон став епіцентром світового економічного зростання.

Одним із провідних чинників такого успіху була регіональна економічна інтеграція. Вона відбувалася під неформальним лідерством Японії, яка у 1950 – 1960-ті рр. відновила свою економіку на невоєнній високотехнологічній основі, а в 1970-ті рр. стала другою країною світу за рівнем економічного розвитку. З 70-х років розпочалося надходження японських інвестицій до інших східноазійських країн, значно збільшене з середини 80-х років. Спочатку їх основними реципієнтами були Республіка Корея, Тайвань, Гонконг і Сінгапур, які стали «новими індустріальними країнами (НІК) першої хвилі». Мірою визрівання цих економік відбулося перенесення виробництва до Індонезії, Малайзії, Філіппін, Таїланду, а також до Китаю (із 80-х років) та країн Індокитаю.

Японія стала взірцем для наслідування східноазійських держав. Незважаючи на збереження недовіри до Японії як країни-агресора в роки Другої світової війни, вони визнавали її видатні досягнення і пишалися ними. Разом із капіталами вони переймали японські технології й методи управління, вчилися веденню бізнесу й трудовій етиці. На основі адаптації японської моделі були розроблені їхні власні національні моделі розвитку.

Регіональна економічна інтеграція Східної Азії, що відбувалася за моделлю «гурту гусей, що летять», значно прискорилося у зв'язку з процесами глобалізації, які співпали в часі із завершенням «холодної війни» в міжнародних відносинах. Саме тоді став уживатися термін «Східна Азія» щодо регіону, який охоплює Північно-Східну й Південно-Східну Азію.

Малайзійський учений Нурдін Сопі писав про оформлення на початку 1990-х років поняття «ми» на протигагу «вони» та зародження східноазійської регіональної свідомості, в основі якої була гордість регіональних держав за свої економічні успіхи. Вона мала психологічний, культурний і політичний виміри й базувалась на усвідомленні культурної спільності східноазійських народів, подібності їх поглядів на проблеми сучасності та спільних політичних цінностях, пов'язаних зі схожими умовами розвитку й специфічним історичним досвідом [4, 272 – 275].

Якщо в попередній історичний період слово «азійський» мало негативний відтінок й асоціювалося з відсталістю, тепер економічні досягнення східноазійських держав стали пов'язувати з їхніми соціокультурними особливостями. У резонансній доповіді Світового банку «Східноазійське диво», опублікованій у 1993 р., серед чинників динамічного розвитку восьми найбільш успішних економік Східної Азії (Японії, Південної Кореї, Гонконгу, Тайваню, Сінгапуру, Індонезії, Малайзії, Таїланду) були визначені не лише економічні, але й позаекономічні чинники, включаючи їх культуру та історію [5].

У цей час набула поширення концепція «азійських цінностей», за якою економічні успіхи східноазійських держав пояснювалися їхньою системою цінностей. Незважаючи на суттєві відмінності між націями регіону, вона визначала спільні цінності, які сприяли їхньому успіху й водночас відрізняли їх від Заходу: колективізм (на протигагу індивідуалізму), пріоритет колективних, групових інтересів над індивідуальними, а отже, обов'язків людини перед суспільством над її індивідуальними правами; сім'я як оптимальна модель організації суспільства і влади; відповідальність; соціальна дисципліна; повага до старших; турбота про молодших і слабших; цінність освіти й навчання; тяжіння до сильного уряду; прагнення до політичної стабільності; служіння спільним інтересам перед політичною конкуренцією; несхильність до публічності й конфлікту; прагнення до компромісу, гармонії; «збереження обличчя» за будь-якої ситуації; консенсусний підхід до ухвалення рішень; вирішальна роль держави в ринковій економічній системі; співпраця уряду й приватного бізнесу; працелюбність; дисциплінованість; терпіння; невимогливість; готовність багато працювати; ощадливість; самообмеження заради економічного прогресу; прагматизм.

Прем'єр-міністр Сінгапуру Лі Куан Ю зазначав, що азійські суспільства базуються на цінностях консенсусу й гармонії, лояльності до сім'ї й громади, ієрархії й поваги до влади на протигагу західним цінностям із акцентом на індивідуальні права, громадянські свободи й конкурентну політику [7, 109 – 126].

Найбільшим пропагандистом концепції «азійських цінностей» був прем'єр-міністр Малайзії Махатхір Мохамад. Він доводив, що саме система цінностей визначає долю й добробут цивілізацій, народів і держав: коли держави втрачають цінності, що сприяли їх могутності, вони занепадають, їх змітають інші утворення, система цінностей яких переважає. Погляди Махатхіра мали велику популярність у країнах Східної Азії, що значною мірою обумовлювалось ефективністю реформ, проведених у Малайзії за його урядування (1981 – 2003 рр.).

Махатхір відносив до «азійських цінностей» передусім готовність людей багато працювати, повагу до влади, дисципліну, підпорядкування інтересам більшості, шанобливе ставлення до старших [1, 135]. Наголошуючи на цінності освіти як найвищому пріоритеті, на що в Малайзії щорічно витрачається 25 % бюджету, він зазначав, що освіта має давати не лише знання, а й розвивати незалежне логічне мислення, спроможність вирішувати проблеми і відповідати на зміни, навчати соціальних правил: поваги до старших, співпраці з колегами, відповідальності за молодших. Найважливішою функцією освіти він вважав розвиток дисципліни, бо саме вона визначає, чи буде людина успішною, чи зможе працювати в команді, бути корисною для суспільства [2, 94].

Махатхір Мохамад характеризував Схід і Захід як вияви духовності й матеріалізму, протиставляв азійську великодушність західній нетолерантності, наголошував на схильності європейців вирішувати спірні питання силою, війнами і завоюваннями, підкорювати собі інші народи. Хоча впродовж історії азіати теж були завойовниками (наприклад, монголи), вони переймали культуру завойованих народів та асимілювалися серед них, чого ніколи не робили європейці. Це Махатхір вважав основною відмінністю між європейським та азійським способом ведення справ, їхньої взаємодії з навколишнім світом [2, 48 – 49]. «Азійський стиль» визначався ним як система, що сприймає культурне різноманіття, співіснування різних норм і цінностей [2, 53 – 54].

Отже, захищаючи традиційні культурні цінності східноазійських народів, основані переважно на конфуціанстві, Махатхір визнавав високу цінність їхньої адаптивності, готовності навчатися в успішних націй, переймати їхній кращий досвід. Прикладом була Японія, що прийняла й адаптувала найкращі досягнення різних держав і народів, завдяки чому стала країною з провідною економікою світу й першою показала, що незахідний шлях розвитку може бути успішним.

Чинники, що сприяли видатним економічним успіхам Японії, були проаналізовані гарвардським професором Е. Вогелем у резонансній праці «Японія як номер один», уперше опублікованій у 1979 р. [6]. Він доводив, що Японія розвинула ефективнішу, аніж США, економічну систему, більш адекватну тогочасним умовам світового розвитку. Цьому сприяли особливості японської

культури, такі як колективізм, працьовитість і дисциплінованість, геніальна спроможність до адаптації, велика цінність інформації (що зумовлює її ретельний збір й аналіз), існування потужного групового запиту на освіту й знання (від національного уряду до приватних фірм), уникнення суперництва, прагнення до виявлення специфічних потреб сторін й узгодження їхніх інтересів, ухвалення рішень шляхом консенсусу, проведення постійних консультацій для кращого розуміння проблем і визначення шляхів їх розв'язання. Це забезпечило формування ефективних інституцій, ретельне довготермінове планування, високий рівень співпраці на всіх рівнях, включаючи уряд і приватний бізнес, здійснення державою ефективною промисловою й торговельною політики [6, 28].

На основі аналізу колективістських цінностей японців, їхнього вміння працювати в колективі й поціновувати взаємини, які там існують, автор дійшов висновку про важливість збалансування індивідуальних свобод із соціальною відповідальністю, інтересами груп і суспільства загалом. Натомість беззастережна підтримка індивідуальних прав, на його думку, призводить до культивування в людей егоцентризму й нечутливості до потреб інших на шкоду колективним інтересам [6, 235 – 236].

Фінансово-економічна криза початку 90-х років, викликана обвалом цін на нерухомість, спричинила різке сповільнення темпів економічного розвитку Японії. Реформи, які за цим послідували, не були ефективними. Махатхір писав, що сила японців зумовлювалася їхньою культурою, проте риси національного характеру, які сприяли перетворенню Японії на успішну країну, мірою американізації та європеїзації японського суспільства стали зникати [2, 78]. Найбільша проблема, із його погляду, полягала у втраті японцями впевненості у власній моделі розвитку й некритичному впровадженні західних елементів, що не узгоджувалися з їхньою культурою і способом ведення справ. Більше того, зміни були різкими й несподіваними, у той час як на Сході віддають перевагу повільним і поступовим змінам, щоб мати час пристосуватися до них і зрозуміти, як примусити нову систему працювати. Раптові й одночасні зміни, писав Махатхір, викликають страх і занепокоєння у людей, руйнують суспільний порядок, натомість як стабільність є необхідною передумовою економічного піднесення [2, 69 –70].

У США та Європі «азійські цінності» часто асоціювали з авторитарною владою, неповагою до прав людини і робітників, із прагненням влади досягти політичної стабільності й економічних успіхів за будь-яку ціну. Якщо в роки «холодної війни» США утримувалися від критики політичних і економічних систем східноазійських держав, після її закінчення ситуація змінилася. Процеси глобалізації, що прискорилися паралельно з розпадом соціалістичної системи та СРСР, супроводжувалися поширенням у Східній Азії західних цінностей. Із огляду на це, виявились ознаки конфлікту між економічними системами західних та азійських держав, їхніми концепціями управління і прав людини.

Н. Сопі характеризував ці суперечності в контексті відмінностей між іудейсько-християнською культурою Європи й США та східноазійською, основою на конфуціанстві [4, 282 – 283]. Махатхір вважав, що «глобалізація» як провідна концепція інформаційної ери була винайдена європейцями й амери-

канцями для упровадження універсальних правил західного зразку в усіх галузях, включаючи культурну. Для нього це означало передусім запровадження принципів нечесної конкуренції в економічній галузі через суттєві відмінності в можливостях розвинутих країн і тих, що розвиваються. Конкуренцію між ними за умов стандартизації він порівнював зі змаганнями на 100-метровці найшвидшої у світі людини і дитини [2, 76].

Прихильники концепції «азійських цінностей» захищали культурне різноманіття світу і право кожної нації на власну модель розвитку, що узгоджується з її культурою.

Так, держави Східної Азії віддають перевагу «гарному управлінню», політичній стабільності й сильному уряду перед демократією. Хоч Махатхір визнавав загальну тенденцію до демократизації й не заперечував, що демократія є кращою системою, ніж спадкова автократія, адже надає можливість обирати лідера без насилля [1, 235], він доводив, що демократичні зміни мають бути адаптовані до реальностей держав. Якщо автократична держава швидко стане демократичною, результатом буде не демократія, а анархія, оскільки люди не знатимуть, як управляти такою системою [2, 69 – 70]. Так, Європі знадобилося понад 200 років, починаючи від французької революції 1789 р., щоб пристосуватися до демократичної системи. Примушувати людей швидко споживати продукт, названий «демократією», це те саме, що посадити тропічну рослину в тундрі, писав Махатхір. «Щоб рослина прижилась, її потрібно посадити в теплицю. Природа змінюється повільно» [2, 70]. Важливо також, щоб демократія була зрілою. Незрілі демократії характеризуються нестабільністю, що ускладнює здійснення керівництвом ефективної політики.

Махатхір Мохамад вирізняв також різні моделі демократії. Навіть у США і Великої Британії, зауважував він, вони відрізняються. Тому кожна держава має розвивати власну модель демократії, що найбільше враховує її національну специфіку. Так, в Азії вважають, що демократія можлива не лише за багатопартійної, а й за однопартійної системи. Так, у Китаї, писав Махатхір, демократії не було лише в період Мао Цзедуна, оскільки не було можливості обирати владу. В сучасному Китаї демократизація відбувається передусім усередині Компартії, повільно й поступово. Інакше це призведе до дестабілізації держави [2, 61 – 62].

Ключовим елементом ефективного урядування в Азії вважається довготривале лідерство. Його, зазвичай, забезпечує сильна партія, що має стійку парламентську більшість. Вона не боїться втратити підтримку, тож спроможна ухвалювати складні й непопулярні серед певної частини населення рішення, які проте служать інтересам усього суспільства [2, 85]. Суттєвим чинником неефективності реформ, здійснених у Японії в 90-і роки, Махатхір вважав надто короткий (у середньому 2 роки) термін перебування уряду при владі. Проблема, на його думку, полягала не в повільності ухвалення рішень шляхом консенсусу, а в браку часу на їх виконання, для чого одного терміну перебування уряду в офісі було недостатньо [2, 83 – 84].

Махатхір писав також про ілюзію існування демократії на Заході, включаючи свободу слова, яка в будь-якому разі контролюється, якщо не

державою, то власниками ЗМІ. Найбільшою вадою демократії західного зразка він уважав корупцію, нерозривно пов'язану з системою виборів [2, 14 – 17].

Аналогічним було бачення Махатхіром концепції прав людини. Він визнавав, що Загальна декларація ООН про права людини є важливим документом, який служить путівником для урядів усього світу у справі створення національного законодавства для захисту прав людини. Водночас він заперечував їхній «універсальний» характер, викладений в Декларації, і доводив, що це питання треба ставити в контекст економічних реалій держав і культурних особливостей народів. Так, для Азії він вважав пріоритетним захист соціально-економічних і культурних, а не політичних прав людини, що мають найбільшу цінність на Заході. Він також виступав на захист «прав більшості» й відкидав пріоритетність індивідуальних прав людини. Такий західний підхід, на його думку, призвів до багатьох негативних соціальних наслідків: руйнування моральних цінностей та інституту сім'ї, зловживання наркотиками, злочинності тощо [1, 189 – 190].

Значну увагу Махатхір приділяв питанню про демократію в міжнародних відносинах. Він наполягав на суверенному праві кожної держави впроваджувати власні юридичні й судові системи з питань щодо управління і прав людини, без втручання інших держав у її внутрішні справи. Пригнічення однією нацією іншої він вважав не менш недемократичним, аніж пригнічення урядами своїх громадян, а бідність – результатом порушення принципу прав людини в глобальному масштабі через несправедливий розподіл світових ресурсів на користь багатих держав [1, 108].

Будучи апологетом «азійських цінностей», Махатхір не вважав їх кращими, аніж західні, а лише такими, що відбивають специфіку східноазійських держав. Недосконалість обох систем, на його думку, зумовлювала потребу «суміші всіх гарних цінностей Сходу і Заходу» [2, 48]. Він закликав учитися в передових держав і переймати цінності, які зробили їх успішними. Провідну роль у прищепленні громадянам нових цінностей, що узгоджуються з успіхом, він відводив державі. Такий підхід, що реалізовувався у Малайзії під час «нової економічної політики», докладно описаний Махатхіром у праці «Шлях уперед» [3].

Незважаючи на значні відмінності між народами Східної Азії, включаючи їх приналежність до різних цивілізацій, Махатхір вживав термін «східна цивілізація». Концепція «азійських цінностей», між іншим, відображала пошуки спільної регіональної ідентичності держав Східної Азії за умов їх економічної інтеграції. У грудні 1990 р. прем'єр-міністр Малайзії ініціював створення Східноазійського економічного угруповання у складі лише азійських держав. Це була перша ініціатива інтеграційного характеру в Східній Азії без участі країн Заходу. Хоча на початку 90-х років її було заблоковано, вона була реалізована в адаптованому вигляді у 1997 р. зі створенням форуму «АСЕАН+3».

Отже, цінності, які панують у суспільстві, мають визначальний вплив на економічний розвиток держави. Соціокультурні чинники, що сприяли економічному прогресу держав Східної Азії, були узагальнені в концепції «азійсь-

ких цінностей». Вона виокремила найкращі спільні риси східноазійських націй, які варто плекати й розвивати. Водночас важливим чинником їхнього успіху була спроможність навчатися в успішних державах, переймати найбільш ефективний світовий досвід і поступово прищеплювати нові цінності, що сприяють успіху, відповідною державною політикою.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Human Rights. Views of Dr Mahathir Mohamad. – Melaka, Malaysia, 1999.
2. Mahathir, bin Mohamad. Achieving True Globalization. – Selangor Darul Ehsan, 2004.
3. Mahathir, bin Mohamad. The Way Forward. – London, 1998.
4. Sovie, Noordin. Man & His Idea. Selected Writings and Speeches. – Kuala Lumpur, 2006.
5. The World Bank. The East Asian Miracle. – New York, 1993.
6. Vogel, Ezra. Japan as Number 1. – New York, 1979. 7. Zakaria, Fareed. Culture is Destiny: A Conversation with Lee Kuan Yew//Foreign Affairs. – 1994, March/April. – V. 73. – P.109 – 126.

Доповідь на конференції доцента кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка д.і.н., доц. Н.Д. Городньої (за столом: С.О. Щергін, Н.Д. Городня, перекладач, С.Х. Фарук, І.С. Діалло)

ЕКОНОМІЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ В КРАЇНАХ СХІДНОЇ АЗІЇ НА ПРИКЛАДІ ЯПОНІЇ, ПІВДЕННОЇ КОРЕЇ ТА КИТАЮ

У статті проаналізовані основні заходи, запроваджені Японією, Південною Кореєю та Китаєм під час їх економічної модернізації. Показано, що головним чинником успішної економічної модернізації цих країн був ефективний державний контроль і регулювання у валютно-фінансовій і зовнішньоторговельній галузях. Висловлюється думка про доцільність впровадження досвіду цих країн у модернізаційні процеси, що відбуваються в Україні.

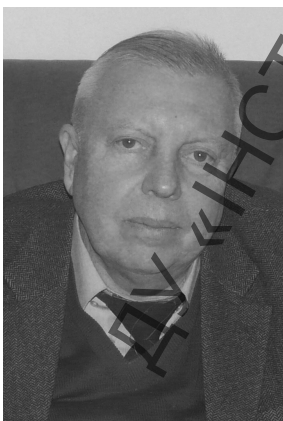
Ключові слова: економічна модернізація, державне регулювання економіки, протекціонізм, ринкова економіка, фінансово-економічна криза, державний сектор, індикативне планування, іноземні інвестиції.

Фомин С. С. *Экономическая модернизация в странах Восточной Азии на примере Японии, Южной Кореи и Китая.* В статье анализируются основные меры, предпринятые Японией, Южной Кореей и Китаем в процессе их экономической модернизации. Показано, что главным фактором успешной экономической модернизации этих стран был эффективный государственный контроль и регулирование в валютно-финансовой и внешнеторговой сферах. Высказывается мысль о целесообразности использования опыта этих стран в модернизационных процессах, происходящих в Украине.

Ключевые слова: экономическая модернизация, государственное регулирование экономики, протекционизм, рыночная экономика, финансово-экономический кризис, государственный сектор, индикативное планирование, иностранные инвестиции.

Fomin S. S. *Economic Modernization in East Asia by the Example of Japan, South Korea, and China.* The paper studies the main policy measures undertaken by Japan, South Korea and China in the process of their economic modernization. It shows that the main factors of their successful economic modernization included effective state control and regulation in the monetary and financial sector and foreign trade. The author suggests possible application of the experience in modernization processes in Ukraine.

Key words: economic modernization, government economic regulation, protectionism, market economy, financial and economic crisis, state sector, indicative planning, foreign investments.

Усі розвинуті країни перед тим, як досягти сучасного рівня розвитку, так чи інакше спочатку подолали стадію мобілізаційної економіки, якою передбачались різноманітні заходи державного регулювання й валютно-фінансового контролю. Лібералізацію у валютно-фінансовій і зовнішньоекономічній галузях розвинуті західні країни, а також Японія та Південна Корея, започаткували лише після того, як у них була створена економіка, конкурентоспроможна на світовому ринку. Проте нині, за умов кризових явищ у світовій економіці, практично всі розвинуті країни повертаються до методів більш активно-

го державного втручання в економічні процеси. Так, наприклад, США та інші західні держави, а також Японія, Південна Корея, Китай, інші нові індустріальні країни здійснюють державну підтримку своєї національної промисловості й сільського господарства, науково-технічного та інноваційного розвитку широким запровадженням протекціоністських заходів, прямого й непрямого субсидування національних підприємств, практики розміщення державних замовлень переважно серед національних товаровиробників, що можна кваліфікувати як один із видів протекціонізму.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що висвітлення досвіду таких країн, як Японія, Південна Корея та Китай, що прискореними темпами здійснили економічну модернізацію і стали розвинутими індустріальними державами, може бути корисним для України та інших пострадянських країн, перед якими постало нагальне завдання економічної та науково-технічної модернізації. Зокрема досвід Південної Кореї та Китаю, що на відміну від Японії розпочали економічну модернізацію практично з нуля, є показником того, що за умов сучасного розподілу світових ринків між могутніми транснаціональними корпораціями розвинутих країн єдиним засобом для відсталих країн модернізувати свою економіку, скоротити постійно збільшуваний економічний і технологічний відрив від розвинутих держав – це насамперед задіяти державні важелі регулювання економіки для мобілізації всіх національних ресурсів розвитку, рішуче зупинивши відплив капіталу закордон. Саме така економічна політика забезпечила стрімкий економічний розвиток Японії, Південної Кореї та Китаю.

Мета статті полягає в аналізі конкретних заходів державного регулювання, що забезпечили цим країнам економічний і технологічний прогрес і можуть бути запозиченими пострадянськими країнами в модернізації власних економік. Модернізаційні процеси в країнах Східної Азії, зокрема Японії, Південній Кореї та Китаї, є предметом вивчення багатьох дослідників. У своєму аналізі автор спирався на праці таких японських авторів, як Юро Тераніші, Ютака Косаї, Масахіро Курода, Рюїшіро Інуї. Окрім того, були проаналізовані праці таких американських авторів арабського й китайського походження, як Самір Амін і Хао Кі, російських дослідників, як Н. А. Сімонія та А. В. Ківа.

Серед основних методів регулювання економіки, які Японія, Південна Корея та Китай запроваджували на першому етапі економічної модернізації (і здебільшого запроваджують надалі за умов кризових явищ у світовій економіці) слід вказати на такі:

1. Активне державне регулювання валютно-фінансової та податкової політики.

Вивчаючи досвід цих країн, можна стверджувати, що валютно-фінансову лібералізацію, зокрема конвертування національних валют, розпочинають запроваджувати лише після того, як у країні створена конкурентоспроможна на світовому ринку економіка, що дає значні валютні доходи від експорту, необхідні для створення валютних резервів, які своєю чергою забезпечують конвертованість національної валюти. Так, наприклад, у Японії відповідно до ухваленого 1949 року «Закону про контроль у валютній і зовнішньоторговельній галузі», що був чинним із невеликими змінами до грудня 1980 р., існували

валютні й торгові обмеження. Будь-які операції з іноземною валютою приватні фізичні та юридичні особи могли здійснювати лише після отримання дозволу від відповідного міністерства. Закон забороняв фізичним та юридичним приватним особам зберігати іноземну валюту й ті з них, які таку валюту отримали (наприклад, реалізувавши закордоном свої товари), були зобов'язані продати її державі за ієни через спеціально уповноважені банки. Уся валютна виручка японських експортерів аж до травня 1972 р. підлягала 100-відсотковому продажу державі за ієни по фіксованому курсу. Японські комерційні банки лише 1952 року отримали дозвіл відкривати рахунки (у межах визначених лімітів) в іноземних банках. Такими заходами унеможлиблювався відплив капіталу з країни, що сприяло накопиченню валютних резервів, які держава спрямовувала для розвитку японської економіки. Конвертованість ієни для зовнішньоторговельних операцій запроваджена лише 1964 року, тобто тоді, коли японська економіка вже стала достатньо потужною та конкурентоспроможною на світових ринках [1, 121 – 122].

Ще більшу роль, аніж навіть у Японії, відіграє держава в економіці Південної Кореї (особливо у створенні сучасної промисловості в 60-70 і роки минулого століття). Це не дивно: Японія могла дозволити собі дещо ліберальнішу модель, оскільки модернізація її економіки здійснювалася в ті роки, коли вона фактично буда єдиною індустриальною країною в Азії, а на світових ринках промислових товарів панувала відносно невелика група західних держав і на них ще залишалось багато місця для нових виробників.

Південній Кореї довелося пробиватись на світові ринки за умов жорсткішої конкуренції не тільки «старих» промислово розвинутих держав Заходу, а й цілої групи нових індустриальних країн, за умов, коли західні транснаціональні корпорації монополізували багато сегментів світового ринку. За таких умов єдиним засобом для відсталої країни перейти в розряд високорозвинутих було запровадження державних важелів для залучення всіх національних ресурсів розвитку. У Південній Кореї впродовж тривалого перехідного періоду існувала кредитно-валютна монополія держави (уся іноземна валюта мала зберігатись на спеціальних рахунках у центральному банку), державний контроль за наданням кредитів, рівнем процентних ставок, ціноутворенням та інвестуванням [3, 41].

Щодо Китаю, то ним і досі здійснюється політика суворого валютного контролю, якою обмежується вивіз твердої валюти закордон. Китай не поспішає із запровадженням так званої «конвертованості по поточних платежах», тобто платежах, пов'язаних із зовнішньою торгівлею, виплатами відсотків по кредитах і прибутках від іноземних інвестицій, певними видами грошових переказів приватних громадян закордон [4, 88]. У Китаї існує жорстка вимога 100 % продажу валютної виручки в обмін на юані. Лише спеціально уповноваженим національним підприємствам можна залишати частину валютної виручки в розмірі 15 % від обсягу зовнішньоторговельного обігу попереднього року. Досвід Китаю є показником того, що жорстке валютне регулювання не лише не є перешкодою для економічного розвитку, а й, по суті, є одним із найголовніших чинників економічних успіхів Китаю: обсяг його зовнішньої торгівлі безперервно збільшується, Китай має стабільно високий приплив іноземних інвес-

тицій. Водночас слід вказати, що високі економічні показники Китаю здебільшого досягаються через значно нижчий рівень заробітної платні китайських трудящих та більш тривалий робочий день порівняно з іншими розвинутими країнами [6, 23 – 24].

Політикою Японії, Південної Кореї та Китаю у валютно-фінансовій галузі передбачаються також різноманітні заходи, спрямовані на маніпулювання курсом національної валюти (зокрема зниження її курсу для збільшення експорту), збільшення розміру грошової емісії, що може призвести до деякого загострення інфляції, проте стимулюватиме нові інвестиції та економічне піднесення, що в кінцевому результаті ліквідує таку інфляцію. Державним регулюванням у валютно-фінансовій галузі цих країн охоплюються й заходи, що сприяють зниженню процентних ставок банківських кредитів для забезпечення національних товаровиробників дешевими кредитами і в такий спосіб сприяти посиленню інвестиційної активності національного приватного бізнесу. Для розвитку того чи іншого регіону або галузі виробництва Японія, Південна Корея та Китай практикують диференційоване оподаткування, тобто визначають податкові пільги, чинними для якогось одного конкретного регіону або галузі.

2. Масштабна державна підтримка національних товаровиробників і протекціоністська політика в зовнішній торгівлі.

Такою політикою вживаються різноманітні заходи державної підтримки національних товаровиробників, зокрема їхнє пряме й непряме субсидування, надання експортних кредитів і гарантій національним експортерам, протекціоністські заходи щодо обмеження імпорту. Усіляко заохочуючи експорт, японський уряд на початку модернізації економіки здійснював жорстку політику по регулюванню імпорту. Для імпорту до Японії будь-яких іноземних товарів був потрібний дозвіл урядових органів і лише після цього японські юридичні особи могли обміняти в спеціально уповноваженому японському банку відповідну суму в ієнах на іноземну валюту й купити ці товари закордоном. Характерно, що при цьому японський уряд надавав фінансову допомогу приватним фірмам для закупівлі закордоном зразків самої передової техніки, якими можна було б скористатися як прототипами для налагодження аналогічного національного виробництва [1, 332 – 341].

Аналогічну зовнішньоторговельну політику здійснювала Південна Корея на першому етапі своєї економічної модернізації [2, 14]. У Китаї перевага надається імпорту устаткування для нових галузей, але зберігається високе мито на багато споживчих товарів (якщо їх можна виробити в себе в країні). Так, Китай узагалі заборонив увезення уживаних іноземних автомашин і запровадив високе ввізне мито на нові – це дало можливість розвиватися власному автомобілебудуванню.

3. Упровадження системи загальнонаціонального економічного планування. Залишаючись у межах ринкових відносин, економічне планування, що здійснюють Японія, Південна Корея та Китай, є сукупністю державних економічних програм, між якими існує тісний взаємозв'язок. Якщо в Японії та Південній Кореї загальнонаціональні економічні плани мають скоріше індикативний ха-

ракти, то в Китаї вони мають директивний характер, чому сприяє наявність великого державного виробничого сектора. Індикативними планами більшість суб'єктів ринкової економіки при ухваленні рішень залишаються вільними. Уряд ставить їм лише мету, якої бажано досягти, із огляду на національні інтереси держави, та заохочує їх узгоджувати власні програми з державним індикативним планом.

4. Роль іноземних інвестицій в економічному розвитку Японії, Південної Кореї та Китаю.

Слід особливо підкреслити той факт, що на початковому етапі модернізації японський уряд суворо обмежував право іноземців, які володіли японськими ієнами, обмінювати їх на іншу валюту. У результаті кількість японських грошових знаків, що знаходилась в розпорядженні іноземців (готівкою та на банківських рахунках) була дуже малою. Природно, що це не давало можливості іноземцям здійснювати інвестиції в японську економіку.

У перше повоєнне десятиліття, коли японська економіка зводилась на ноги й набирала сили для прориву на світові ринки, прямі іноземні інвестиції в неї були взагалі заборонені. Японський уряд не бажав, щоб іноземні інвестори, вкладаючи гроші в японські підприємства, брали участь в їх управлінні й тим самим могли б впливати на економічну політику країни, або, утворюючи іноземні підприємства в Японії, створювали б конкуренцію японським підприємцям. Лише починаючи з 1956 р., було дозволено створювати іноземні підприємства в Японії за умови, що більша частина прибутку таких підприємств реінвестуватиметься в самій Японії. Обмежуючи іноземні інвестиції, японці надавали перевагу придбанню закордонних ліцензій і патентів, і на їх основі розвивали власне виробництво [1, 333 – 343]. Отже, економіка Японії розвивалася переважно завдяки провідній ролі держави в мобілізації національних ресурсів, чому сприяла неконвертованість ієни впродовж усього повоєнного періоду.

У Південній Кореї на початковому етапі модернізації заохочувались лише ті іноземні інвестиції, що сприяли реалізації державних планів і не призводили до значного відпливу капіталів закордон і посилення іноземного контролю за південнокорейською економікою [3, 41 – 42].

Наприкінці ХХ ст. західні транснаціональні корпорації стали згортати виробництво безпосередньо в західних країнах і переносити свої виробничі потужності в країни з дешевою робочою силою, зокрема Китай, країни Південно-Східної Азії та Латинської Америки. Цей процес пояснюється тим, що відносно висока зарплата й розвинута соціальна допомога в країнах Заходу, а також високі податки, накладені на корпорації та багаті верстви населення (необхідні для фінансування соціальних програм), призвели до непривабливості для приватного капіталу зберігати і, тим більше, розвивати там виробництво, зокрема у трудомістких та інших традиційних галузях промисловості. У США, країнах Західної Європи тисячі підприємств легкої, металургійної, хімічної та інших трудомістких та екологічно «брудних» галузей промисловості були закриті і, тому значною мірою відбулася деіндустріалізація постіндустріальних країн Заходу [7, 30 – 31]. Завдяки цьому ціла низка країн, що розвиваються,

зокрема Китай та інші країни Східної Азії, отримали значний приплив інвестицій із країн Заходу та Японії, що сприяли їх промислому розвитку.

Звертаючи увагу на значну роль, яку відіграють іноземні інвестиції в промислому розвитку менш розвинутих країн, слід вказати, що іноземні інвестори мають тенденцію не передавати їм сучасні унікальні «високі» технології (прагнучи збути технології вчорашнього дня), оскільки бажають зберегти монополію на виробництво й торгівлю відповідними видами товарів. Створюючи підприємства в інших країнах, іноземні корпорації в більшості випадків прагнуть обмежити їх функції збіркою вже готових комплексувальних частин, виробництво й технічне проектування яких здійснюється в самих країнах, звідки прийшли інвестори.

Окрім того, спроби менш розвинутих країн вийти на передові рубежі науково-технічного розвитку за допомогою лише приватного капіталу (як місцевого, так й іноземного), зазвичай, приречені. Місцевий приватний капітал (особливо, коли така менш розвинута країна здійснює ліберальну зовнішньоторговельну політику) просто не бажає ризикувати, вкладаючи кошти в довгострокові й дорогі високотехнологічні проекти. Приватний бізнес не вбачає необхідності робити інвестиції у виробництво високотехнологічних товарів із довгостроковим виробничим циклом, якщо немає упевненості в тому, що цей товар знайде збут на внутрішньому або зовнішньому ринку за умов, коли ці ринки переповнені аналогічними іноземними товарами високої якості.

Усвідомлюючи це, економічна політика в Південній Кореї та Китаї була спрямована на збереження й розвиток державного виробничого сектора як найголовнішого чинника створення власної, національної високотехнологічної промисловості. Так, наприклад, на першому етапі економічної модернізації уряд Південної Кореї створював національні корпорації, так звані «чеболі» (найбільш відомі «Самсунг», «Дегу», «Хенде», «Лакі Голд Стар»), що виконували вказівки держави щодо спеціалізації, номенклатури продукції, цін, обсягів виробництва відповідно до державних п'ятилітніх планів розвитку, забезпечував ці корпорації пільговими кредитами, субсидіями, запроваджував низькі податки, надавав дешеву інфраструктуру, списував інколи заборгованість [2, 7 – 8]. Згодом ці національні корпорації були або приватизовані, або перетворились на державно-приватні підприємства, у яких держава володіє контрольним або блокувальним пакетом акцій і більшістю голосів в управлінні. Держава в таких підприємствах формує керівні органи корпорації, призначає менеджмент, визначає пропорції в розподілі прибутку корпорації на подальший розвиток і дивіденди, регулює рівень оплати праці персоналу. За умов глобалізації державно-приватне партнерство в менш розвинутих країнах може бути запорукою того, що країна не втратить своєї економічної незалежності, а її стратегічні й базові підприємства не перейдуть під контроль більш потужних іноземних транснаціональних корпорацій.

У Японії, Південній Кореї та Китаї держава бере на себе інвестиційні функції в певних галузях економіки, зокрема в реалізації інфраструктурних проектів (будівництво доріг, електростанцій, інших об'єктів суспільного користування). Ці проекти забезпечують роботою безробітних, які отримуючи

від держави заробітну платню, витрачають її на купівлю споживчих товарів і в такий спосіб сприяють розвитку виробництва в інших галузях економіки (так званий мультиплікаційний ефект).

Досвід успішного розвитку Китаю став показником того, що ефективна ринкова економіка – це не обов'язково винятково приватизована економіка. Навпаки, приватизація часто спричиняє погіршення роботи підприємств, зниження їх ефективності, спрощення асортименту й нерідко призводить до їх банкрутства й закриття. Саме тому особливу увагу привертає китайський досвід збереження й подальшого розвитку державних підприємств, а також створення змішаних компаній за участі державного й приватного капіталу. У Китаї в державній власності залишаються паливна промисловість, металургія, хімічна промисловість, машинобудування, верстатобудування, будівництво, авіаційна промисловість, транспорт та інші базові галузі.

У Китаї немає приватної власності на землю і вся вона належить державі, що здає її в оренду приватним фізичним та юридичним особам, отримуючи орендну плату, що є важливим джерелом фінансових ресурсів, насамперед для місцевих органів влади. Право оренди може бути довгостроковим, на кілька десятиліть, і передаватись у спадщину. Державна форма власності на землю є більш ефективною та прогресивною, аніж приватна принаймні, якщо країна має намір розбудовувати соціальну державу, а не олігархічний капіталізм, при якому земля поступово стає власністю відносно невеликого прошарку багатіїв, які використовують її як об'єкт спекуляції, наслідком чого є постійне підвищення цін на продовольчі товари, житло тощо. Державна власність на землю дає змогу контролювати ціни на ці блага, забезпечує рівність можливостей для різних соціальних верств щодо задоволення першочергових потреб населення, зокрема сприяє широкомасштабному будівництву доступного житла та об'єктів соціальної інфраструктури, більш ефективному збереженню довкілля та історичних пам'яток [5, 14 – 16].

Отже, державний капіталізм є характерним для нових індустріальних країн. Ця соціально-економічна модель забезпечила стрімкий економічний розвиток Японії у 50 – 70-і роки минулого століття, а пізніше – Південної Кореї, Малайзії, Тайваню, Китаю, В'єтнаму, низки інших нових індустріальних країн. Досвід країн Східної Азії є показником того, що створення їх сучасної конкурентоспроможної промисловості та вихід на світові ринки відбувалися завдяки державному регулюванню та загальнонаціональному плануванню. Окрім того, їх успіхи в соціально-економічному розвитку можна пояснити і тим фактом, що запозичення іноземного політичного й соціально-економічного досвіду в цих країнах поєднувалося з збереженням національних особливостей і традицій. Саме ці країни, які розвивались за такими принципами, виявились найбільш здатними протистояти сучасним світовим негативним економічним тенденціям. Методи державного економічного регулювання, що запроваджувались на самому початку економічних реформ у Японії, Південній Кореї та Китаї, змінювались мірою досягнення цими країнами більш високого рівня розвитку, набуваючи більш ліберального характеру, проте нині, за умов кризових явищ у

світовій економіці, знову спостерігається певне посилення державного втручання в економічні процеси.

Із огляду на досвід Японії, Південної Кореї, Китаю, Тайваню, В'єтнаму, можна стверджувати, що для відсталих країн, які прагнуть вийти на більш високий рівень економічного й науково-технічного розвитку, головним двигуном економічного й технологічного прогресу може бути передусім держава. Досвід цих держав є і показником того, що найбільш ефективною економікою є така, де міцний державний сектор співіснує з розвинутими приватним, корпоративним і кооперативним секторами. Тобто, найбільш ефективною є змішана економіка.

Державний капіталізм, який існує у Східній Азії, міг би бути взірцем для України та інших пострадянських країн у процесі їх економічної модернізації. Роль держави в економічному й науково-технічному розвитку пострадянських країн дуже важлива, оскільки в цих країнах приватний капітал не зміг уповні забезпечити розвиток високотехнологічних галузей. У більшості випадків приватний капітал, як національний, так і іноземний, інвестується в ті підприємства, де капіталовкладення дають стрімку й значну віддачу, як, наприклад, видобуток сировини, мобільний зв'язок, виробництво харчових продуктів, спиртних напоїв, цигарок, банківська справа, сфера послуг. Окрім того, за умов глобалізації приватний бізнес пострадянських країн усе більше інвестує в закордонні активи. Такий стан можна пояснити тим, що за умов зовнішньоекономічної відкритості, характерної для пострадянських країн, ліберального валютного законодавства, за яким можливо виводити капітали закордон, приватний бізнес не має стимулів вкладати кошти у високотехнологічні галузі виробництва в себе на батьківщині. Якщо слаборозвинута країна хоче розвивати свою власну промисловість, вона має здійснювати жорсткий валютно-фінансовий контроль, надавати державну підтримку своїм національним товаровиробникам і різко обмежити некритичний імпорт. По-іншому, відмовитися від політики економічного лібералізму.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Teranishi J., Kosai Y., Kuroda M. The Japanese Experience of Economic Reforms / Juro Teranishi, Yutaka Kosai, Masahiro Kuroda. – New York: St. Martin's Press, Inc., 1993. – 365 p.
2. Inoue R., Kohama H., Urata S. Industrial Policy in East Asia / Ryuichiro Inoue, Hirohisa Kohama, Shujiro Urata. – Tokyo, Japan External Trade Organization (JETRO), 1993. – 276 p.
3. Симония, Нодари. Уроки китайских и южнокорейских реформ. / Нодари Симония // Свободная мысль. – 1996. – № 9. – С.33 – 52.
4. Кива А. Модели китайских и российских реформ: в чем коренное отличие / А. Кива // Общественные науки и современность. – 2014. – №6. – С.83 – 93.
5. Amin S. China 2013 / Samir Amin // Monthly Review. – New York. – 2013. – Vol. 64. – № 10. – P. 14 – 33.
6. Qi Hao. The Labor Share in China / Hao Qi // Monthly Review. New York. – 2014. – Vol. 65. – № 8. – P. 23 – 35. 7. Spence M. The Impact of Globalization on Income and Employment / Michael Spence // Foreign Affairs. – 2011. – Vol. 90. – № 4. – P.28 – 41

ПОЛІТИЧНА МОРАЛЬ У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ КРАЇН СХІДНОЇ АЗІЇ

У статті досліджується суть моралі в культурних традиціях країн Східної Азії. Аналізуються особливості далекосхідної моральної традиції порівняно з іншими культурними системами. Автор приділяє увагу специфіці концептів моралі й політичної моралі, а також основним формам їх виявлення. Характеризуються політичні системи деяких країн регіону залежно від наявних у них цивілізаційних особливостей і принципів політичної моралі.

Ключові слова: мораль, політична мораль, система цінностей, культурні традиції, країни Східної Азії.

Мазур Ю.В. Политическая мораль в контексте культурных традиций Восточной Азии. В статье исследуется сущность морали в культурных традициях стран Восточной Азии. Анализируются особенности дальневосточной нравственной традиции по сравнению с другими культурными системами. Автор уделяет внимание специфике концептов морали и политической морали, а также основным формам их проявления. Характеризуются политические системы некоторых стран региона в зависимости от существующих в них цивилизационных особенностей и принципов политической морали.

Ключевые слова: мораль, политическая мораль, система ценностей, культурные традиции, страны Восточной Азии.

Mazur Yu. V. Political Morality in the Context of Cultural Traditions of the East Asia. The article studies the essence of morality in the East Asian nations' cultural traditions, and compares it with other cultural systems. The author deals with the concepts of morality and political ethics and basic forms of their manifesting. Political systems of some regional nations are analyzed according to their civilization characteristics and principles of political ethics.

Key words: morality, political ethics, values, cultural traditions, East Asia.

Моральні основи спілкування, а разом моральні правила й норми, що регулюють людську взаємодію, закладалися в процесі розвитку всього людського буття. Включення етичних компонентів в інтерпретацію політичної реальності, розгляд моралі як однієї з атрибутивних компонентів не тільки змушує осмислювати сучасну політику в інших категоріях, а й активізує нові методологічні та ідеологічні дослідження й дискусії. У площині вивчення різних систем цінностей питання моралі посідає провідне місце, оскільки проблеми політичної моралі, цінностей і норм у сучасних міжнародно-політичних відносинах є надзвичайно складними й суперечливими та охоплюють широкий спектр впливу. Концепт моралі й етики як невід'ємна складова життя будь-якого суспільства є особливо стійким елементом, важливість якого визначається передусім його здатністю формувати характер суспільної системи, принципи й цінності його існування. Держави Східної Азії демонструють сві-

тові унікальний досвід формування самобутніх політичних систем і водночас шанують *традиції* предків. При цьому вони позитивно поцінують наявний досвід державно-правового будівництва, накопичений *сучасним світом*, який є яскравим взірцем у самобутньому розумінні та виявленні моральних орієнтирів у політичному житті. Цим положенням і визначається *актуальність* досліджуваної теми.

Метою дослідження є аналіз політичної моралі в контексті різних систем цінностей на прикладі культурних традицій країн Східної Азії. Для її досягнення автор вважає за необхідне вирішити такі *завдання*: по-перше, визначити концепт політичної моралі та основні форми його виявлення; по-друге, розкрити взаємозалежність моралі та принципів ідеологічного виховання в культурних традиціях держав Східної Азії; по-третє, окреслити принципові відмінності далеосхідної моральної традиції від західних культурних традицій. Кожне з цих питань є логічним і взаємозалежним; у сукупності вони виявляють можливість виходу за межі так званих *дихотомій*, а саме протиставлення західного – східному і традиційного – сучасному.

У сучасній науковій літературі питанням співвідношення моралі й політики присвячено багато дискусій. Фактично кожний представник науки має справу з науковою мораллю та етикою і більшою чи меншою мірою висвітлює це питання у власних працях. Передусім варто виокремити західних дослідників: Ю. Хабермаса [1], О. Геффе [2], Е. Левінаса [3]; російських: О. Дробницького [4], Б. Капустіна [5], Т.В. Бордачова [6]. Згадана тематика розкривається і в працях вітчизняних науковців: В. Ільїна, С. Кошарного, В. Кременя [7], Т. Тимошенко, В. Добіжи [8] та ін.

Для розуміння глибинного значення поняття «політичної моралі» автор вбачає доцільним звернення до загально-філософського контексту категорії «мораль». Так, етимологія слова «мораль» походить від старогрецького слова «етос», що спершу мало різні значення: «стійкий характер», «характер, що формується в спілкуванні», а також «звичай», «темперамент». Концепт «мораль» за своїм змістом та історією виникнення є латинським аналогом терміну «етика». По суті, у латинській мові слово «mos», відповідне давньогрецькому «етос» і позначає вдачу, звичай, стійкий порядок. У свою добу Цицерон утворив прикметник «моральний» (*moralis*), від якого пізніше, приблизно в IV ст., утворилося слово «мораль» (*moralitas*) [9]. Отже, термін «моральність» є еквівалентом грецького слова «етика» і латинського слова «мораль».

Мислителі та філософи різних періодів намагалися трактувати поняття «моралі» й «моральності». Так, філософ Аристотель визначав, що мораль або моральність є сукупністю моральних якостей людини як максимальний розвиток можливостей особистості, що служить основою соціальної гармонії [10, 297]. Т. Гоббс визначав моральність завдяки основному закону природи – люди повинні всіма можливими засобами прагнути до миру й заради нього відмовитися від «первісного права на речі». У цьому сенсі мораль безпосередньо пов'язана з правовими законами, коли індивіди за договором, свідомою угодою, відчужують деякі споконвічні права для того, щоб зберегти суспільство [11, 543]. І. Кант прагнув поєднати, привести до одного знаменника етику внутріш-

ніх переконань та етику природного права. І. Кант розумів, що мораль не лише має об'єктивний, загальнозначущий позаіндивідуальний статус та є загально-обов'язковим законом, а й нерозривно пов'язана з індивідуальною свободою, автономією особистості. У моралі, на думку І. Канта, людина підпорядкована своєму власному, і, тим не менш, загальному законодавству [12, 205]. Неординарним є висновок С. Харріса, якого він дійшов на підставі власних досліджень: багато вчених і релігійних діячів сходяться в одному – науці, як і релігії, нічого запропонувати щодо людських цінностей, на відміну від моралі [13].

Далі необхідно зазначити, що формування й посилення інституту держави сприяє розширеному розумінню поняття «мораль». Як відомо, моральні якості формуються в реальному спілкуванні людей, характеризують особистість із погляду її характеру, здатності спілкуватися з собі подібними; норма моралі завжди має певний загальний закон, однаково обов'язковий для багатьох людей. Зрештою, людина добровільно приймає приписи й заборони і слідує їм. Це слідування може бути усвідомленим чи неусвідомленим, але мораль не вдається до допомоги юридичних або адміністративних санкцій. У суспільстві моральні норми спираються на авторитет громадської думки та внутрішнього переконання особистості, на її совість. Норми права, окрім доброї волі суб'єкта, завжди віднаходять опору в державному апараті примусу. Виходячи з вищевикладеного, можна стверджувати, що мораль на емпіричному рівні може поставати у двох основних формах: 1) як особистісні риси, звані часто моральними якостями; 2) як сукупність суспільних норм поведінки (не кради, не свідчи неправдиво, не вбивай тощо) та оціночних понять (добро, зло, справедливість).

Завдяки здатності людини й суспільства піддавати моральному оцінюванню всі аспекти суспільного життя – економічний, політичний, духовний тощо, а також давати моральне обґрунтування економічним, політичним, релігійним, науковим, естетичним та іншим цілям, мораль виявляється включеною в усі аспекти суспільного життя. Отже, поняття «політичної моралі» нерозривно пов'язане з суттю поняття «мораль».

Інтерпретуючи політичну мораль, багато авторів виділяють передусім її нормативістський контекст, акцент в якому робиться на ідеалах, цінностях, меті й нормах, що вона має реалізувати. Так, В. І. Бакштановський визначає політичну етику як «сукупність цінностей і норм, що орієнтують і регулюють дії політиків», у ширшому розумінні – усіх, хто задіяний в галузі політики як активна особа» [14, 203]. Подібне за змістом визначення політичної етики формують Д. І. Петросян та Є. П. Потапова, вони зазначають, що політичну етику можна визначити як особливу сукупність норм і цінностей, що регулюють взаємовідносини між суб'єктами політичного процесу, як подвійний стримувальний фактор для держави, підданих, еліти, мас [15, 156]. Ці поняття можна вважати спробою конкретизації норм моралі в політичній галузі.

Природа політичної моралі має інтегративний характер, і тому її інтерпретація найчастіше балансує в межах понять «загальнолюдська мораль – політична мораль». Проте це не зменшує ваги конкретизації її змісту через призму співвідношення з політикою та врахування політичного життя взагалі.

Отже, можна стверджувати про те, що політична мораль являє собою моральні вимоги, спрямовані на збереження й підтримання соціуму як цілісності. Вона стає особливою сферою дійсності, що має зовнішньо окреслені контури, але пронизує всі інші аспекти суспільних відносин. Як справедливо підкреслює О. Г. Дробницький, «мораль регулює поведінку людини в усіх аспектах суспільного життя – роботі, політиці, науці, родинних, особистих, групових, міжкласових і міжнародних відносинах, а також її відносини з природою» [16, 378].

Досить у незвичній формі для західного способу мислення проблема політичної моралі розв'язується в країнах Східної Азії, зокрема КНР, Японії, Південній Кореї, тобто в тих країнах, де модернізація суспільства відбувається без втрати традиційних цінностей. Особливе значення у формуванні політичної моралі в країнах цього регіону відіграє фактор співвідношення рівня освіти з системою «морального виховання». Необхідно зауважити, що державна політика в галузі освіти й виховання молоді в східноазійських країнах послуговується етичними поглядами, усім комплексом конфуціанських теорій, покликаних сприяти не лише стабілізації суспільства, а й безперервному підвищенню ефективності продуктивності праці. За цих умов більш важливим для влади є збереження соціального клімату, що визначає успіхи високоіндустріальних країн та їх місце у глобалізованому світі.

У країнах Сходу система «морального виховання» бере свій початок із доби формування традиційного суспільства. У східному суспільстві завжди існував централізований контроль за застосуванням знань у гуманітарній галузі для управління суспільним і політичним порядком. Така система відіграє роль найважливішого засобу мобілізації та управління масами для вирішення завдань держав, що стрімко розвиваються [17, 64]. Жорсткістю морального кодексу здійснюється суттєвий вплив на низку інших факторів, у тому числі такі, як верховенство закону, радіус довіри та ідентифікації, суспільні зв'язки. Зазначені три чинники підпадають під рубрику соціальної поведінки, проте жорсткий моральний кодекс важливий і в плані політичної поведінки. Ним визначається поведінка, що породжує довіру, а довіра, своєю чергою, має центральне значення для політично-управлінської ефективності. Отже, держави, що посідають провідні місця серед показників економічного індексу, мають такі ж високі місця за шкалою довіри й цінностей (наприклад, на Сході – КНР, Японія, у Європі – багаті Скандинавські країни, а на противагу їм – бідні африканські держави, у яких практично немає морального кодексу).

Так, наприклад, у КНР після проголошення курсу на ринкові реформи, китайське суспільство зіткнулося з найскладнішою проблемою зміни ставлення до матеріальної сторони життя. Оскільки старі догми за нових умов перестають працювати, держава вживає заходів і переглядає зміст суспільно-політичних дисциплін. Так, уряд реанімує ідеологію «морального виховання» та ефективно послуговується нею в політиці. Можливо, саме цей шлях допоміг розв'язати проблему політичної стабільності КНР при переході від традиційного до індустріального суспільства. Система «морального виховання» не була мірою захисту національної самобутності. Її необхідність диктувалася тим, що вона

орієнтувала людину на духовну потенцію виробництва. Головні принципи конфуціанства, в основі яких всеохоплювальна справедливість, виправдовують наявність у суспільстві розподілу на різні соціальні прошарки, закликають до підпорядкування правителям, до влади як до порядку, запровадженому вищою силою природи. Прихильники конфуціанства зосереджують основну увагу на етиці, моралі й питаннях управління державою, при цьому головним етичним принципом конфуціанства є гуманність. Традиційно в країнах конфуціанської етики гуманність вважається найважливішим принципом у сімейному й суспільному житті й досягається вдосконаленням людини й суворого дотримання законів і ритуалів, прийнятих у суспільстві. Надалі в процесі модернізації конфуціанські принципи як елементи системи «морального виховання» використовуються передусім як інструмент ідеологічного впливу. Як зазначають дослідники: «Вони відігравали вирішальну роль у формуванні психології розвитку, ... в дії «морального виховання» вони являють собою добре налагоджену систему навчання, засновану на традиції конфуціанства» [17, 65].

Аналіз філософсько-моральної системи в контексті культурних традицій країн Східної Азії переконує в тому, що все більше посилюється її застосування державою в перебігу модернізації як інструменту, що сприяє збереженню стабільності чинного ладу й зміцненню службово-ідейної опори економічного процвітання. Зазначена традиційна конфуціанська система не лише усталилася за умов науково-технічної революції, а й надалі трансформується і в результаті перетворюється на своєрідну постконфуціанську філософію, що й досі є каталізатором модернізації в країнах Східної Азії, так званих «чотирьох малих драконів» і «Великого дракона» Китаю.

На думку І. П. Борисова, політична мораль забезпечує три основні фактори: тотальність, або охоплення всього населення країни, єдині стандарти й масову підготовку фахівців. Технології впровадження необхідних для держави ідей розробляються і ґрунтуються на принципах традиційних світоглядів так, щоб населення усвідомлювало їх як власні моральні принципи й риси характеру. Технології формування ідеологічних настанов упроваджуються в державному масштабі через регламентацію міжособистісних відносин, контроль над щоденним вихованням людини, що дає можливість організувати масове «ідеологічне виробництво» особистостей із однаковими соціальними настановами [17, 65].

По суті, соціально-психологічне маніпулювання свідомістю населення здійснюється в будь-якій державі через засоби масової інформації та соціальні інститути, однак східна система «виховання-впливу» істотно відрізняється від прийнятих стандартів на Заході. Найважливішою особливістю східної ідеології є те, що, використовуючи її, влада спирається на традиційний світогляд конфуціанської та даосистської філософії. При цьому влада упроваджує масам ідею, що її політика спрямована на забезпечення загальнонаціональних, а не класових інтересів. [18, 11].

Фактично, основи конфуціанських моральних принципів були сформульовані як принципи державної політики, у якій відповідно виділяються три

основні напрями: по-перше, упровадження соціальних норм у свідомість молоді як моральні цінності й формування групової свідомості. Для цього в навчальному процесі використовують групову трудову діяльність. По-друге, інтернаціоналізація свідомості через орієнтацією східних країн на економічну експансію за сучасних умов і розширення міжнародних економічних контактів; по-третє, упровадження думки про причетність кожної людини до своїх традицій як спадкоємця й майбутнього творця [18, 12]. Формування відчуття «причетності до національних традицій» служить нині для формування почуття причетності й спільного розвитку влади й суспільства. Для цього застосовуються всі можливі засоби вихваляння і пропаганди власної «культурної самобутності». Особливої уваги заслуговує така технологія, як формування «групової свідомості», що є однією з головних характеристик особистості «східного національного характеру».

Зокрема специфікою японського й південнокорейського способу управління можна визначити наявність апріорного знання про те, що поведінка залежить від мотивів, що визначаються базовими філософськими категоріями. Через поєднання ціннісних категорій і конкретного характеру поведінки усвідомлюється, від яких саме цінностей залежить той чи інший спосіб поведінки, що вибирає людина. Політична та ідеологічна цінність «єдності націй» формується через взаємодопомогу. Такі критерії поведінки, як якість і дисципліна, виховані постконфуціанством, є запорукою виробничої ефективності. Отже, уявлення про внутрішню структуру поведінки визначає стратегію управління людиною. Контроль здійснюється не на етапі реальної поведінки, а на етапі формування ціннісних уявлень людини [19, 186].

Сприйняття культурного спадку країн Східної Азії інтелектуально без пласту його духовних значень, що властиво більшості праць західних і вітчизняних дослідників, утрачає основний зміст, оскільки не співпадає з розумінням ціннісних орієнтацій східних спільнот і продовжувачів традицій. Саме *традиції, типи мислення, світогляд* склалися в людей Сходу й Заходу впродовж тисячоліть і нині (незважаючи на прискорену динаміку глобалізації у світі, невідворотність інтеграційних процесів і вплив цінностей масової культури) обумовлюють прагнення народів до збереження власної *національної ідентичності*. Варто зазначити, що цінності масової культури діють поверхово і здатні змінити зовнішні форми, проте не в змозі проникнути й ґрунтовно похитнути глибинні основи світогляду, пов'язані з багатовіковими національними традиціями [20, 31]. Окрім того, за умов збереження й розрізнення багатоманітності культур, глобальний характер розвитку сучасних цивілізацій неможливо штучно зупинити, він підлягає об'єктивним законам, а інтеграційні процеси неминуче будуть прокладати собі шлях за умов зазначеного розрізнення. Доцільно згадати філософське твердження, згідно з яким відмінності не виключають єдності, а породжують її. На шляху до єдності людська спільнота закономірно осягає значимість *діалогу культур, толерантності* щодо іншої культури, зумовлюючи її розуміння.

Основним засобом людини на шляху до єдності за умов збереження багатоманітності культур є пізнання й розуміння особливостей іншої культури.

Проте основні відмінності культур Сходу й Заходу полягають у *впливі на формування різних світоглядів і моралі релігії*: на східну людину – буддизм, даосизм, індуїзм, іслам, західноєвропейську людину – християнство. Загалом спостерігається своєрідність менталітетів, розбіжності в логіці східного й західного мислення. У західному мисленні – це логіка частини, на Сході – логіка цілого або Серединного шляху. Тобто, східна традиція обумовлює одвічний погляд на світ, виходячи з *цілісного сприйняття*. Первинний аналіз і розчленованість не властиві східному менталітету.

Сучасна культурна ситуація була доволі точно охарактеризована К. Г. Дусоном: «Нова наукова культура позбавлена будь-якого позитивного змісту. Вона являє собою величезний комплекс технічних прийомів і галузей спеціалізації без спрямовувального духу, без основи для загальних моральних цінностей, без об'єднувальної духовної мети. Така культура не є культурою в традиційному сенсі, тобто не є порядком, що включає в себе кожен сторону людського життя в живому духовному суспільстві» [21, 84].

Політична свідомість на Заході й Сході теж формувалася по-різному. На Сході людина визначає своє місце в політичному житті через принципи патерналізму, взаємозалежності, колективізму, а на Заході – через принципи справедливості, рівності. Безперечно, характер політичних систем країн Сходу й Заходу залежить не лише від цивілізаційних особливостей, рівня конкретного історичного розвитку, а й специфіки політичної моралі, що включає сформовані традиції. Тому слід враховувати, що пошук шляхів політичної модернізації східних країн неодмінно пов'язаний зі збереженням їх культурної самобутності й самоідентифікації. Оскільки специфіка політичної моралі східних народів спирається на традиційну культуру своєї країни, налагодження взаємовигідних відносин із державами Сходу, питання про розуміння – чи потрібна їм прискорена модернізація за допомогою Заходу – *неможливо вирішити без усвідомлення особливостей* їх культури, визнання того, що вони існують об'єктивно.

Отже, концепт «мораль» визначено за етимологією як *характер*, сформований у результаті спілкування, *звичай* – еквівалентний поняттю «етика». Оскільки завдяки здатності людини й суспільства піддавати моральному оцінюванню всі аспекти суспільного життя й надавати їм морального обґрунтування, мораль виявляється включеною в усі аспекти цього суспільного життя. Тому *концепт політичної моралі визначено як особлива сукупність норм і цінностей, що регулюють відносини між суб'єктами політичного процесу*.

У досліджуваному контексті *система цінностей* у країнах Східної Азії є яскравим прикладом виявлення *політичної моралі*, оскільки в цих країнах модернізація суспільства відбувається без втрати *традиційних цінностей*. Основи *конфуціанських моральних принципів* були сформульовані тут як *принципи державної політики*. Традиції, типи мислення, світогляд, які формувались у людей Сходу впродовж тисячоліть, і нині обумовлюють прагнення народів до збереження власної національної самобутності. У соціалізації відносин політична мораль, безперечно, відіграє значну роль, що підтверджується наполегливими пошуками моральних методів і засобів усунення конфліктів, забезпечення ефективних шляхів співпраці, урегулювання проблем міжнарод-

них відносин. У цьому сенсі країни Східної Азії мають великий, хоча й неоднозначний досвід, що може слугувати як підґрунтям для досліджень, так і прикладом для наслідування.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – Санкт-Петербург, «Наука», 2001. – 380 с.
2. Höffe Otfried. Moral als Preis der Moderne: ein Versuch über Wissenschaft, Technik und Umwelt/ Otfried Höffe. – 4. Auflage. Suhrkamp, Frankfurt 2000. – 312 s.
3. Левинас Э. Путь к Другом / Пер. Е. Бахтиной / Э. Левинас. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2007. – 240 с.
4. Дробницкий О. Г. Понятие морали: Историко-критический очерк / О. Г. Дробницкий. – М., 1984. – 364 с.
5. Капустин Б. Г. Критика: (мораль политического морализма – политика – политическая мораль) / Б. Г. Капустин // Вопр. философии. – 2001. – №2. – С.33 – 55.
6. Бордачев Т.В. Сила, мораль, справедливость / Т. В.Бордачев // Россия в глобальной политике. – 2014. – № 2. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Sila-moral-spravedlivost-16584>
7. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К.: Книга, 2005. – 528 с.
8. Добіжа В. В. Етико-моральні та правові чинники формування політичної культури владної еліти / В. В. Добіжа // Держава і право. – 2013. – Випуск 60. – С. 478 – 484.
9. Мораль. Философская энциклопедия. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/760.
10. Аристотель. Сочинения: В 4 т./ Аристотель. – Т.4 – М., 1984. – 832 с.
11. Гоббс Т. Человеческая природа / Избр. соч. в 2 т./ Гоббс Т. – Т.1 – М., 1989. – 622 с.
12. Кант И. Основоположение метафизики нравов // И. Кант. Собр. соч. в 8 т. – Т.4. – М., 1994. – 543 с.
13. Harris Sam. The Moral Landscape: How Science Can Determine Human Values / Sam Harris. – N. Y: Free Press, 2010. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://skeptic.ru/wp-content/uploads/2012/11/The_Moral_Landscape__How_Science an_Determine_Human_Values.pdf](http://skeptic.ru/wp-content/uploads/2012/11/The_Moral_Landscape__How_Science_an_Determine_Human_Values.pdf)
14. Бакштановский В. И. Этика политического успеха / В. И. Бакштановский. – М.: Центр прикладной этики, 1987. – 278 с.
15. Петросян Д. И., Потапова В. И. Становление политической этики в трансформирующемся обществе / Д. И. Петросян, В. И. Потапова. – М.: Центр прикладной этики, 2000.
16. Дробницкий О. Г. Моральная философия: Избранные труды / О. Г. Дробницкий. – М.: Гардарики, 2002. – 523 с.
17. Борисов И. П. Идеология морали в восточной системе воспитания / И. П. Борисов // Вестник СВФУ, 2013. – Том 10. – № 4. – С. 63 – 66.
18. Бергер Я. М. Китайская модель развития и «Большой Китай» / Я. М. Бергер // Китай на пути к рынку. Модель развития, демократия, образование. – М., 1996. – С. 5 – 21.
19. Пронников В. А., Ладанов И. Д. Японцы: Этнопсихологические очерки. – Изд. 3-е / В. А. Пронников, И. Д. Ладанов. – М.: Изд-во ВИМ, 1996. – 400 с.
20. Tu Wei-Ming. Confucian Traditions in East Asian Modrenity. Moral Education and economic Culture in Japan and Four Mini-Dragons / Tu Wei-Ming / Harvard University Press. Cambridge. Mass. Tu Wei-Min – 1996. – P. 12 – 39.
21. Доусон К. Г. Религия и культура / Пер. с англ. Кожурин К. Я. / К. Г. Доусон. – СПб.: Алетейя, 2000. – 281 с.

СТРАТЕГІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВІДНОСИН УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ СХІДНОАЗІЙСЬКОГО РЕГІОНУ

Проведено аналіз окремих переваг і перспектив країн східноазійського регіону та суб-регіону Південно-Східної Азії як партнерів України з практичної співпраці. Сформульовано стратегію, розглянуто конкретні приклади, внесено низку пропозицій щодо можливих напрямів розвитку такої взаємодії.

Ключові слова: східноазійський регіон (САР), Південно-Східна Азія (ПСА), АСЕАН, інтеграційні процеси, стратегія присутності України.

Лоссовский И. Е. *Стратегия и перспективы отношений Украины со странами восточноазиатского региона.* Проведен анализ отдельных преимуществ и перспектив стран восточноазиатского региона и субрегиона Юго-Восточной Азии в качестве партнеров Украины в практическом сотрудничестве. Сформулирована стратегия, рассмотрены конкретные примеры, внесен ряд предложений по возможным направлениям развития такого взаимодействия.

Ключевые слова: восточноазиатский регион, Юго-Восточная Азия (ЮВА), АСЕАН, интеграционные процессы, стратегия присутствия Украины.

Lossovsky I. Ye. *Strategy and Prospects of Ukraine's Relations with the East Asian Nations.* Analysis of some preferences and perspectives of the East Asian region and sub-region of Southeast Asia as partners of Ukraine practical cooperation is done. Strategy is formulated, specific examples are discussed, a number of proposals on the possible directions of such interaction are made.

Key words: East Asian Region (EAR), South-East Asia (SEA), ASEAN, integration processes, strategy of Ukraine's presence.

З а нинішніх складних політико-безпекових умов існування нашої держави в її зовнішній політиці все більший наголос вимушено робиться на одновекторній євроатлантичній стратегії. Це негативно позначається на можливостях реалізації стратегії диверсифікації політичних і торгово-економічних зв'язків України за рахунок розвитку відносин із іншими регіонами світу, зокрема найбільш динамічним східноазійським регіоном (САР). Висока динаміка економічного розвитку, активний політичний діалог між регіональними й позарегіональними державами, як на двосторонньому рівні, так і в межах багатосторонніх регіональних форумів посилюють тенденцію виведення САР на рівень головного центру світового економічного й політичного тяжіння, двигуна розвитку цивілізації, подібно тому, як у попередні роки таким центром була Європа.

САР приваблює наразі як світовий центр найбільшого економічного піднесення, що випереджає інші регіони за темпами розвитку та упровадження

провідних технологій. До складу регіону входять азійські країни басейну Тихого океану, що групуються в межах двох суб регіонів: *Північно-Східної Азії та Південно-Східної Азії*. САР охоплює потужні держави, серед яких Китай, Японія, країни АСЕАН і Росія вважаються світовими й регіональними центрами економічного і політичного впливу. Держави регіону становлять третину групи «Великої двадцятки» [1],[2].

Світова фінансово-економічна криза в 2008 – 2009 рр. стимулювала й без того високу динаміку розвитку в САР, форсувавши його перетворення на важливий центр світової політики та економіки порівняно з Євро-Атлантичним простором. Згідно з даними консалтингової компанії PwC, що провела аналіз розвитку економік світу в 2012 – 2015 рр., ключовою тенденцією нині є те, що «ринки країн, що розвиваються, є показником небаченого раніше піднесення» [3]. У ці роки найбільше зростання ВВП демонструють сім азійських держав, серед яких чотири східноазійські: В'єтнам, Індонезія, Китай і Малайзія. Стрімкий розвиток САР пояснюється такими конкурентними перевагами: низька вартість робочої сили, високий рівень накопичень, форсована індустріалізація, інвестиції у людський ресурс, експортна орієнтація виробництва [2]. Незважаючи на такі привабливі особливості регіону, рівень практичної співпраці України з східноазійськими країнами не може вдовольняти потреби нашої країни, враховуючи зокрема гостру економічну кризу, що триває, як у самій державі, так і серед основних торгово-економічних партнерів України у Європі. Із огляду на це, актуальною є необхідність детального аналізу можливих шляхів налагодження торгово-економічної, інвестиційної та іншої співпраці України з країнами Східної Азії. Значну увагу цим питанням приділено у працях відомих українських дослідників регіональної проблематики – С. Шергіна [4], [5] і М. Кулінича [6], [7]. У пропонованій статті розглядаються суміжні питання, аналізуються стратегія розвитку, перспективи й можливості такої співпраці.

Для більшості держав САР Україна нині не є активним партнером. Українських інвестицій в економіку регіону практично немає. Наша держава не є помітним фактором в економіці регіону, так само, як і регіон, за виключенням окремих країн (Китаю, Японії, Республіки Корея (РК) не є вагомим чинником в економіці України. Наразі практично немає виробничої кооперації між Україною і східноазійськими партнерами, а також на початковій стадії знаходиться інвестиційна співпраця. Реальний інтерес до САР виявляють лише українські експортери сировини, мінеральних добрив і металургійної продукції. Україна, насамперед із огляду на свою географічну віддаленість і позарегіональність, не бере участі в інтеграційних процесах у САР. Окрім того, Україні бракує ґрунтовного концептуального підходу, стратегії та осмисленої політики стосовно цього регіону. Бракує також розуміння реальних національних інтересів і визначення пріоритетів державної політики щодо САР [8]. Перед Україною наразі мають стояти завдання посилення впливу, активізації зовнішньої політики, політичної та економічної присутності в регіоні, що неможливо без розробки відповідних державних перспективних програм, планів і стратегій розвитку співпраці з його країнами.

Характерною особливістю інтеграційних процесів у САР є здійснення країнами регіону політики «відкритого регіоналізму», якою створюються сприятливі умови для налагодження відносин регіону з зовнішніми суб'єктами. Така «відкритість» значною мірою полегшує доступ позарегіональних країн, таких, як Україна, на ринки САР [7].

Серед країн *Північно-Східної Азії* найбільш динамічно розвиваються відносини України з Китайською Народною Республікою (КНР), Японією та Республікою Корея. Нині *Китай* є найбільшим світовим експортером і першою (із урахуванням купівельної спроможності національної валюти) економікою світу. Між Україною та КНР декларуються *відносини стратегічного партнерства*, що закріплено у Спільній декларації, укладеній 20 червня 2011р. за підсумками державного візиту Голови КНР в Україну. Створено розгалужену договірно-правову базу двосторонніх відносин, що містить понад 170 документів. У грудні 2013 р. укладено базовий Договір про дружбу і співробітництво між Україною та КНР, у якому закріплені ключові принципи й досягнення двосторонніх відносин, прагнення до активної розбудови взаємовигідної співпраці в усіх галузях. Ухвалено Програму розвитку відносин стратегічного партнерства на 2014 – 2018 рр. Фундаментальними підставами для активного поглиблення діалогу є взаємна зацікавленість у розвитку торгово-економічної, наукової, військово-технічної та гуманітарної співпраці, брак проблемних питань у відносинах, близькість позицій щодо актуальних міжнародних проблем.

Третя за обсягом ВВП країна у світі – *Японія* – розглядає Україну як велику й важливу східноєвропейську державу, враховуючи її геополітичне положення, значні ресурси та кваліфікацію населення. Існує взаємна зацікавленість у розвитку співпраці в галузях торгівлі та інвестицій, науки й нових технологій, розвитку інфраструктури, промисловості, сільського господарства та енергозберігальних технологій. Близькість позицій із багатьох актуальних міжнародних проблем і брак проблемних питань у відносинах, однозначна підтримка Японією України в її протистоянні російській воєнно-політичній агресії сприяють ефективній реалізації значного потенціалу українсько-японської співпраці й закладають міцний фундамент для плідного розвитку всього комплексу відносин. Показником цього став перший в історії двосторонніх контактів візит прем'єр-міністра Японії в Україну 6 червня 2015 р.

Щодо співпраці України з *Республікою Корея (РК)*, то перша розглядає другу як важливого торгово-економічного партнера, а Корея нашу державу – перспективним центром спрямування інвестицій у Східну Європу. РК посідає друге місце серед торговельних партнерів України в САР після Китаю. Сторони визначили такі пріоритетні напрями співпраці: енергетика, освоєння космічного простору, транспорт, сільське господарство, суднобудування, авіація, машинобудування, будівництво.

Посилення активності наявних у регіоні багатосторонніх інституцій є відображенням загальносвітової тенденції до колективного відпрацювання важливих міжнародних рішень. Тенденція до поглиблення інтеграційних процесів у САР буде посилюватись. Проте на відміну від Європейського регіону Азійський простір не є гомогенним у культурно-історичному, ідеологічному й полі-

тичному сенсі. Різні його субрегіони та країни мають суттєві особливості, із чим пов'язано збільшення кількості багатосторонніх форумів, але бракує єдиної всеохоплювальної багатовимірної структури на зразок ОБСЄ в Євро-Атлантичному регіоні [2].

Характерною особливістю міжнародних процесів у САР є те, що переважною тенденцією є субрегіональна інтеграція, що є більш динамічною та структурованою, аніж загальнорегіональна. Показником цього є приклад Асоціації держав *Південно-Східної Азії* (АСЕАН) – найбільш широкої за проблематикою, розвинутої, чисельної за складом учасників, авторитетної субрегіональної організації інтеграційного характеру [7]. За сукупним щорічним ВВП країн ПСА (понад 1,8 трлн. дол. США) об'єднання АСЕАН посідає дев'яту позицію серед найбільших економік світу й третє місце в Азії (після Китаю та Японії).

Асоціацією створено широку збалансовану систему діалогових партнерств із провідними країнами світу, серед яких США, Китай, країни Євросоюзу, Японія, Індія, Австралія, РК і Росія. АСЕАН відіграє важливу конструктивну роль політичного інтеграційного ядра для низки впливових міжнародних форумів: «Азія-Європа» (АСЕМ), Регіональний форум АСЕАН (АРФ), Східно-Азійський саміт – САС (АСЕАН+6+США+Росія), АСЕАН+3 (+Китай, Японія, РК). У всіх цих міжнародних інститутах АСЕАН належить так зване «крісло водія» (driver's seat), це значить, що саме Асоціація визначає «правила гри». Це дає можливість збалансувати інтереси та впливи великих держав у регіоні й нівелювати потенційні ризики їх субрегіонального домінування. У цьому полягає одна з головних особливостей багатосторонньої взаємодії в САР.

Історичні витоки відносин України з країнами ПСА відстежуються у сивій давнині, сягаючи доби Київської Русі, оскільки ще середньовічні ченці Києво-Печерської лаври мали уявлення про існування тогочасних держав у далекій ПСА. Перший літописець Київської Русі, чернець Нестор, на початку XII ст. згадував у своєму нетлінному літописі «Повісті минулих літ» про країну Острівницю, що «знаходиться на краю землі», якою дослідники вважають територію Малайського архіпелагу, сучасних Індонезії та Малайзії [9].

Відносини України з САР спираються на міцний фундамент новітньої історії. На завершальному етапі Другої світової війни СРСР зробив вирішальний внесок у перемогу над Японією. Спільна перемога народів Радянського Союзу, значна роль у якій належала Україні, принесла країнам регіону, окупованим у роки війни Японією, мир, свободу і незалежність. У роки «холодної війни» активні відносини склалися в СРСР та України (як його складової) з низкою країн ПСА, серед яких Індонезія та країни Індокитаю (В'єтнам, Камбоджа, Лаос, М'янма).

Із початку незалежності Україна активно нарощувала контакти з регіоном, маючи дипломатичні відносини з усіма його країнами, а також посольства у столицях трьох країн Північно-Східної Азії та п'яти країнах Південно-Східної Азії. Пріоритетними для України галузями співпраці з країнами АСЕАН можуть стати: торгово-економічна, інвестиційна співпраця, розширення взаємодії в галузях торгівлі, енергетики, космосу, авіабудування, суднобудування, транспорту, освіти й культури.

У найближчій перспективі необхідно ініціювати формальне започаткування певного формату й рівня відносин України з АСЕАН (у разі можливості – діалогового партнерства), доручивши Посольству нашої держави в Індонезії, у столиці якої – Джакарті – розміщується штаб-квартира цієї організації, активніше відслідковувати її діяльність і забезпечувати поглиблення контактів з її виконавчими органами. АСЕАН задекларувала наміри до 2020 р. створити «триєдине співтовариство» (економічне, культурне й безпекове). Перед Україною постали важливі завдання відпрацювання оптимальної концепції взаємодії з цією провідною інтеграційною структурою регіону, визначення напрямів і галузей ефективної взаємодії з Асоціацією.

Незважаючи на значний потенціал співпраці в деяких практичних галузях, слід констатувати, що поточний стан економічних зв'язків між Україною і ПСА не є задовільним. Показником цього є досить скромні обсяги щорічного товарообігу між Україною та країнами АСЕАН, який у кращі роки дорівнював приблизно 2 млрд. дол. Для порівняння, загальний товарообіг країн АСЕАН у посткризовий 2010 р. із Китаєм – 232 млрд. дол., ЄС – 209 млрд. дол., Японією – 207 млрд. дол., США – 187 млрд. дол., Росією – 9 млрд. дол. (15 млрд. дол. – 2011 року). Не обнадійливим є і стан справ в інвестиційній галузі, оскільки на офіційному сайті Державної служби статистики України не зафіксовано будь-яких значимих інвестицій.

Із огляду на негативні наслідки світової фінансово-економічної кризи 2009 р., що найбільш помітно вплинула на ситуацію в євроатлантичному регіоні, Україна наразі має більш наполегливо спрямовувати зусилля з активізації співпраці з країнами САР, віднаходити можливості виходу на їх перспективні ринки.

Найбільш економічно й соціально розвинутою країною ПСА є острівна держава-місто *Сінгапур* – представник групи «АСЕАН-6», тобто «старих» членів Асоціації (до неї також входять Бруней, Індонезія, Малайзія, Таїланд і Філіппіни). Ця країна останнє десятиліття посідає перші місця у світі за широким списком показників економічного розвитку. Незважаючи на малу територію, велику щільність населення, брак власних запасів води та інших природних ресурсів, залежність від імпорту енергоресурсів і продовольства, Сінгапур має унікальні економічні й соціальні досягнення: чи не найбільш сприятливий у світі інвестиційний клімат і середовище для ведення бізнесу, високий рівень соціального розвитку й добробуту, високоосвічене й працьовите населення. За рейтингами «легкості ведення бізнесу» й «конкурентоспроможності» 2015 року Сінгапур посів, відповідно, 1 і 2 місця у світі (Україна – 96 і 76), за «індексом економічної свободи» Сінгапур посідає 2 місце (Україна – 162 з 178 країн світу, остання в Європі).

Воднораз економіки України й Сінгапуру мають високий ступінь взаємодоповнення. Значні простори родючих земель України й розвинуте сільське господарство є потенціалом для взаємовигідної співпраці, зважаючи на великі фінансові, технологічні та інноваційні можливості Сінгапуру. Для забезпечення ефективної реалізації цих можливостей необхідним є суттєве покращання інвестиційного клімату в Україні. Проте за умов світової фінансово-економічної кризи,

що триває, а також складної політико-безпекової та економічної ситуації в Україні, Сінгапур та інші «нові азійські тигри» ПСА зосереджуються на поширенні інвестицій в країни АТР, що характеризуються високою ефективністю.

Індонезія – найбільша країна ПСА й найчисленніша мусульманська країна за кількістю населення (майже 250 млн.). Країна багата корисними копалинами, серед яких нафта й газ, залізна руда, олово, боксити й алюміній, нікель і марганець. Серед торговельних партнерів України в САР (після Китаю, РК та Японії) вона посідає 4 місце та перше у ПСА. Українсько-індонезійські торговельно-економічні відносини мають сталу тенденцію нарощування. Економіка Індонезії є однією з тих економік у САР, що найбільш динамічно розвивається, і, з огляду на тенденцію активного розвитку інфраструктури, відкриває перспективи для українських виробників металургійної та будівельної галузей, упровадження українських технологій машино-, авіа- та суднобудування.

Розвиток відносин із *Таїландом* у торговельно-економічній та інших галузях розглядається Україною як перспективний напрям своєї зовнішньої політики в ПСА. Наша держава зі своїм економічним, аграрним, науково-технічним потенціалами, вигідним географічним положенням, практичним досвідом співпраці з країнами Азії й розгалуженою транспортною інфраструктурою, зокрема морськими портами, може стати важливим перспективним партнером Таїланду для його виходу на ринки пострадянських країн та ЄС. Останні роки стали показовими із точки зору того, що Україна і Таїланд мають значний потенціал для поглиблення співпраці: річний товарообіг за останнє десятиліття мав тенденцію до збільшення; тайський ринок є одним із найбільших у ПСА для українського експорту, зокрема металургійної та військово-технічної продукції.

Одним із перспективних напрямів співпраці України з країнами ПСА є *енергетика*. За останні 50 років за участі радянських та українських спеціалістів побудовані десятки ГЕС і ТЕО у *В'єтнамі* та інших країнах субрегіону. Найбільш високим рівнем взаємодії у цій та деяких інших галузях характеризується співпраця України з В'єтнамом. За роки незалежності українські підприємства зробили значний внесок у справу проектування й будівництва нових і реконструкції раніше збудованих п'яти ГЕС у В'єтнамі. Перспективною вважається двостороння співпраця в торговельній, промисловій, гірничодобувній, енергетичній, медичній і фармацевтичній, сільськогосподарській, транспортній та інших галузях. Проведено консультації з вивчення перспектив укладення двосторонньої Угоди про вільну торгівлю. Досягнуто домовленості щодо участі українських підприємств у реалізації спільних проектів у В'єтнамі в металургії, суднобудуванні та енергетиці. Ця країна зацікавлена у поглибленні співпраці в галузі оборони, насамперед із модернізації військової техніки, зокрема літаків АН-26 в'єтнамських ВПС. Керівництво В'єтнаму високо цінує кваліфікацію і досвід українських фахівців у будівництві АЕС і ГЕС. Один із українських спеціалізованих проектних інститутів на замовлення в'єтнамської сторони працює над розробкою проектної документації для спорудження першої АЕС у В'єтнамі.

1997 року для розбудови трансрегіональної співпраці було створено міжнародну організацію Форум «Азія-Європа» (АСЕМ). До останнього розширен-

ня Форуму 2010 року (за рахунок Росії, Австралії та Нової Зеландії) сформува-
лися критерії його членства: географічна належність країни до Європи або Азії,
наявність тісних політичних та економічних зв'язків із країнами АСЕМ і здат-
ність зробити внесок у розвиток Форуму, схвалення кандидатури країнами сво-
го ареалу. Нині у складі АСЕМ Європейська комісія, Секретаріат АСЕАН і 46
країн, серед яких члени ЄС, АСЕАН, партнери по АСЕАН+3, Індія, Монголія,
Пакистан, Австралія, Нова Зеландія та Росія. Останній етап розширення АСЕМ
є показником «розмивання» вимог до членства, зокрема вказаного географічно-
го критерію. При цьому доречним є питання щодо можливих перспектив участі
в АСЕМ України як європейської держави, що має розгалужені відносини як з
європейськими країнами, так і більшістю провідних країн Азії. Високі посадові
особи України під час зустрічей в межах цього форуму в жовтні 2014 р. в
Мілані заявили, що Україна зацікавлена брати участь в АСЕМ.

Фактор Росії, незважаючи на фактичний нинішній стан війни між наши-
ми державами, є важливим у довгостроковій стратегії співпраці України з САР,
оскільки він нівелює негативний вплив географічної віддаленості нашої країни
від цього регіону з огляду на те, що лише простори РФ відділяють Україну від
нього. Це потенційно створює можливості для України стати в перспективі
складовою трансрегіонального мегапроекту «Залізничний шовковий шлях»,
який поєднає Китай, Корейський півострів і Росію з Європою через Україну.
Однак це не знімає позарегіональний статус України щодо САР і пов'язані з
ним труднощі активного розвитку практичної співпраці: відповідно до
статутних положень багатосторонніх економічних структур у САР позарегіо-
нальним країнам, зазвичай, не надається статус повноправних або асоційованих
членів.

Варто враховувати і досвід азійських країн пострадянського простору
(Казахстану, Киргизстану та Узбекистану), що в різних формах нині активно
розвивають відносини з країнами регіону САР, зокрема разом із РФ у форматі
Шанхайської організації співпраці (ШОС). 25 серпня 2012 р. в Сочі президент
України заявив про бажання нашої держави стати спостерігачем у ШОС, щоб
мати можливість брати участь в інтеграційних процесах, які в ній відбуваються.
Було заявлено, що Україна зацікавлена вийти на ринки азійського регіону з ви-
сокотехнологічною продукцією і для цього хотіла б набути статусу спостеріга-
ча в ШОС. У майбутньому варто було б не виключати можливості на новому
етапі переосмислити цю досить перспективну ідею.

Як відомо, країни САР є великими споживачами збіжжя, на країни регіону
припадає значна частина його світового імпорту. Україна як крупний експортер
цієї продукції могла б активізувати співпрацю з регіоном на цьому напрямі,
використовуючи свою портово-транспортну й логістичну інфраструктуру.

Незважаючи на значні перспективи, доводиться констатувати відносно
незначний обсяг торгово-економічної та іншої практичної співпраці України з
країнами САР, що не дає можливості перевести відносини на більш високий
якісний рівень. У разі ж досягнення більшої активності українського бізнесу в
регіоні для забезпечення збільшення обсягів товарообігу й кредитної підтримки

українських підприємств було б доцільним створення консорціуму українських експортерів та імпортерів для оптимізації діяльності на ринках регіону.

Перспективними здаються можливості виходу на ринки ПСА українських авіабудівників. 2010 року на міжнародному авіасалоні в Фарнборо РФ було укладено низку контрактів із країнами АСЕАН на поставку впродовж 2012 – 2015 рр. 45 нових літаків «Сухий-Суперджет-100» на загальну суму 1,5 млрд. дол. Проте через катастрофу літака під час демонстраційного польоту в Індонезії у травні 2012 р. і призупинення попередньо укладених Росією контрактів, доцільним є подальше активне просування українських літаків аналогічного класу АН-148 і АН-158 на ринки країн ПСА.

Співпраця України з окремими країнами регіону в космічній галузі також має неабиякі перспективи. 2000 року українським ракетоносієм «Дніпро-1» на навколоземну орбіту виведено перший малайзійський супутник дистанційного зондування Землі «TiungSAT-1». 2009 року з космодрому Байконур українським ракетоносієм «Зеніт-3SLБ» на орбіту був виведений малайзійський телекомунікаційний супутник MEASAT-3a. Враховуючи визнані у світі ракетобудівні можливості України, діяльність у цій галузі для закріплення на ринку аерокосмічних послуг у ПСА є вельми перспективною.

Важливим стратегічним завданням може стати укладення між Україною і АСЕАН Угоди про вільну торгівлю, починаючи з підписання таких угод із окремими членами Асоціації. Для країн ПСА розширення співпраці з Україною сприяло б отриманню доступу до деяких високих технологій, продукції сільськогосподарської, хімічної та металургійної промисловості, перспективного внутрішнього ринку нашої держави.

Перспективним і взаємовигідним є також відновлення і розвиток зв'язків України з групою АСЕАН-4, «новими» членами Асоціації (В'єтнам, Камбоджа, Лаос, М'янма), з якими існували тісні відносини у нашої країни в часи СРСР. Україна зробила значний внесок у розвиток відносин Радянського Союзу з цими країнами. Історичний досвід і пам'ять про конструктивну співпрацю в минулому є тим позитивним фактором, що сприяє розвитку взаємодії на сучасному етапі, а також перенесенню цих позитивів на планування розвитку практичних відносин зі «старими» членами Асоціації (АСЕАН-6), країнами з більш розвинутими економіками та демократичними політичними системами.

У країнах АСЕАН-4 на ключових посадах в економіці, державному управлінні, приватному бізнесі та наукових установах працює значна кількість випускників вищих навчальних закладів колишнього СРСР, серед яких суттєва частка знаходиться в Україні. Ці кадри, маючи позитивне ставлення до нашої країни, відіграють конструктивну роль економічного та політичного лобі, ефективне використання якого є важливим завданням для України. Перспективним є також і надалі розширювати практику залучення студентів із країн ПСА на навчання до нашої держави.

Враховуючи досвід України в реалізації великих інфраструктурних проєктів, у тому числі під час підготовки до «Євро-2012», можна констатувати, що наша держава здатна запропонувати свої послуги в модернізації шосейних і залізничних доріг, морських портів та аеропортів, будівництві метро, спортивної

та іншої інфраструктури в окремих країнах. Все це надає реальні перспективи для розвитку більш широкої та розвинутої співпраці з державами східноазійського регіону.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Торкунов А. В. Современные международные отношения / А. В. Торкунов. – М.: РОССПЕН, 1999. – С.184 – 202.
2. Шергін С., Лоссовський І. Росія в азійсько-тихоокеанській інтеграції: погляд з Києва та Владивостока // Зовнішні справи. – 2012. – № 9. – С. 16–21; № 10. – С. 30 – 35.
3. Міжнародна сітка консалтингових компаній «Pricewaterhouse Coopers» (PwC). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pwc.com.
4. Шергін С. О. Країни Східної і Південно-Східної Азії в зовнішньополітичних пріоритетах. – Вип. 8. – С. 265 – 69.
5. Шергін С. О. Південно-Східна Азія та країни-члени АСЕАН у контексті національних інтересів України // Геополітичні трансформації в Євразії. Погляди з Києва та Сеула / С. О. Шергін. – К.: Дипломатична академія України, 2009. – С. 264 – 307.
6. Кулінич М. Інтереси України в Азіатсько-тихоокеанському регіоні / М. Кулінич // Україна дипломатична. – 2006. – № 7. – С. 386 – 406.
7. Кулінич М. А. Політика України в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні // Геополітичні трансформації в Євразії: Погляди з Києва та Сеула / М. А. Кулінич. – К.: Дипломатична академія України, 2009. – С. 226 – 263.
8. Лоссовський І. Є. Деякі перспективи економічних відносин України з державами Азійсько-Тихоокеанського регіону // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2013. – Вип. 112, частина 1. – С. 20 – 28.
9. Лоссовський І. Є. Події, що 500 років тому змінили історію Південно-Східної Азії / І. Є. Лоссовський // Зовнішні справи. – 2011. – №7 – 8. – С. 42 – 46.

РОЗДІЛ II

ІНДІЯ ТА КИТАЙ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР ПРОГРЕСУ

УДК 327.008(5–13)

Лукаш О. І.

«ЄДНІСТЬ У РІЗНОМАНІТНОСТІ» ЯК ГОЛОВНА ОСОБЛИВІСТЬ РОЗВИТКУ ІНДІЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

У статті розглянуто роль і значення культурно-цивілізаційних факторів та їх вплив на соціально-економічний і культурний розвиток Індії та країн Південної Азії, а також на прикладі південноазійського регіону проаналізовано особливості та специфіку формування моделі регіоналізації під впливом традиційних цивілізаційних складових.

Ключові слова: Індія, Південна Азія, цивілізаційні складові, єдність у різноманітності, регіоналізація, інтеграція.

Лукаш О. И. «Единство в разнообразии» как главная особенность развития индийской цивилизации. В статье рассматриваются роль и значение культурно-цивилизационных факторов и их влияние на социально-экономическое и культурное развитие Индии и стран Южной Азии, а также на примере южноазиатского региона анализируются особенности и специфика формирования модели регионализации под влиянием традиционных цивилизационных составляющих.

Ключевые слова: Индия, Южная Азия, цивилизационные составляющие, единство в многообразии, регионализация, интеграция.

Lukash O. I. "Unity in Diversity" as the Main Feature of Indian Civilization. The paper discusses the role and importance of cultural and civilization factors and their impact on the social, economic and cultural development of India and South Asia. Specific features of regional integration model, formed under the influence of traditional civilization components are analyzed on the example of the South Asian region.

Key words: India, South Asia, civilization components, unity in diversity, regionalization, integration.

Із точки зору дослідження особливостей і закономірностей трансформації сучасної світової системи міжнародних відносин, а в цьому сенсі подальших шляхів і перспектив світового розвитку, значну увагу й науковий інтерес викликає азійський ареал, де Індії та всьому регіону Південної Азії відводиться особливе місце і де вони відіграють надзвичайно важливу роль. У регіоні Південної Азії спостерігаються в наш час певні доцентрові тенденції, що мають як спільні ознаки з аналогічними процесами в інших світових регіональних об'єднаннях, так і свої специфічні особливості. Традиційне гасло еволюції Індії впродовж багатьох років – «єдність у різноманітності» – може стати ключовим положенням для вивчення й аналізу означе-

них явищ у цьому ареалі світової цивілізації. Він видається своєчасним, актуальним і новаторським і в площині дослідження перспектив переходу сучасного світового устрою до багатополюсної («багатоцивілізаційної», «різноманітної») структури на тлі кризи необмеженої монополії євроатлантичної цивілізації.

У сучасному світі акценти цивілізаційного розвитку поступово зміщуються на Схід, де спостерігаються важливі регіональні процеси, що супроводжуються складними доцентровими рухами. Як відбувається цей процес нині, і що саме вплинуло раніше на його генезу й сучасний характер? Чи спрацювала тут ідея *єдності у різноманітності*, чи ефективніше діяли чинники «роз'єднання»? Чи була релігія (релігійно-філософська система) чинником «єднання» (доцентрових тенденцій) і як вона впливала на «народську еволюцію» у якості найважливішого цивілізаційного чинника?

Ідея «багатоваріантності» (цивілізаційної, соціокультурної тощо) була досить близькою Індії (й регіону Південної Азії) через певні історико-цивілізаційні обставини в минулому й наразі видається провідною з погляду геополітичних і гео економічних змін. Величезна країна (Індія) і ще масштабніша територія (Південна Азія) впродовж усіх історичних епох відрізнялися високим рівнем асиметричності й різноманітності: мов, релігій, народностей і народів, союзів і держав. Регіону зі складним і тривалим періодом культурно-цивілізаційного становлення, насиченого конфліктами, війнами, протистояннями, неодноразово пророкували розпад на окремі частини. Навпаки, у супереч добре відомим прикладам напруги, у тому числі релігійно-етнічної, цього не сталося.

Що ж було доцентровим рушієм, який стримував ці явища? Безперечно, це була врівноважена, обміркована, гуманістична за своїм корінням позиція (політика) керівної еліти (передусім індійської), в основі якої традиційно були культурно-цивілізаційні, світ-системні принципи, сформовані ще за глибокої давнини. Вони дійшли в сучасне соціальне, економічне й культурне життя Індії та країн Південної Азії з глибини століть, легендарної «Рігведи» – трактату релігійних гімнів (й найдавнішої з Вед), що був відомий серед арійських племен ще за доби їх переселення до Індії. Кінцевою датою оформлення «Рігведи» прийнято вважати період до X ст. до н. е., хоча деякі гімни відносяться, вірогідно, до середини II тис. до н. е. Усього «Рігведа» складається з 1028 гімнів, що вміщені в 10-и книгах, або циклах (мандалах) [1]. Космологічні гімни, здебільшого в 10-й книзі, є показником значного розвитку у стародавній Індії філософських і світ-системних поглядів, що й дотепер залишилися в Індії майже незмінними.

У «Рігведі», власне, був заданий певний канон мислення, що склався згодом в індуїзм. Для індійців і багатьох інших народів Південної Азії «Рігведа» стала своєрідним цивілізаційним «проривом»: вона не лише дала імпульс літературній творчості, заклавши арсенал її основних засобів і прийомів, а й визначила суть життєстверджувальної філософії її сучасників. Домінуючим у світовідчутті аріїв за доби «Рігведи» було вміння виробити й розвинути насолоду світом навколо людей. Притаманне людству прагнення до благополучного жит-

тя тоді не тільки не породжувало історичного песимізму, а й давало можливість вважати земне життя першим кроком до досконалості. У розвитку основ духовності індійська свідомість, зазвичай, спиралась на особистий досвід; константою ставало положення про те, що істинність (Істина) – доля духовного сходження, що не терпить раціонального насильства. Тому індійська релігія за всі віки була якнайтісніше пов'язана з філософськими пошуками, залишаючись відкритою для різних етичних систем і віддаленою від будь-якої догматики.

Основна ідея зведень знань, викладених у «Рігведі», – космічна суть – Брахман: перший значний крок до абстракції, підґрунтям якої були міркування про нерозривність життєвих форм, тотожність усього живого («що дихає»), співвідношення думки й мови, про слово як вираження принципу буття. Брахманізм стає своєрідним способом пристосування найдавніших світоуявлень до нових історичних умов.

У заключній книзі «Рігведи» (Мандала, X) подано одну з кількох чинних тоді космогонічних версій, у якій головною особою був Пуруша – першолюдина й першожертва, оскільки саме він дав початок Всесвіту частинами свого тіла.

Один із найважливіших постулатів індуїзму говорить про те, що смерть – це крок до нового образу й нового рівня духовності, а життя – ланцюг нескінченних змін. Універсальним законом, якому підкорявся цей кругообіг, була карма – одне з найбільших інтелектуальних завоювань індійського світогляду. Кармою (діянням) визначалось місцеперебування душі залежно від суті вчинків (у поточному житті). Цей принцип став чи не основним для всієї індійської цивілізації.

Головна особливість полягала в тому, що людина, усвідомлюючи свою (як і всього живого) підпорядкованість універсальному закону (кармі), усе ж залишалася *вільною* у своїх діяннях. Відповідно до вчення про «мокшу» кінцевим результатом духовних перевтілень мало бути воз'єднання з загальною (вищою) душею, тобто досягнення вищої реальності. Різні її іпостасі йменувалися: Брахман (першооснова духовності), Атман (її проекція на особистісний рівень), Пуруша (вища душа), Тот (невимовне блаженство), Ом (певне абстрактне поняття, що поєднує всі вищезазначені сенси). Ведична епоха заклала основи інтелектуальної діяльності в Індії та інших країнах південноазійського регіону на всі наступні століття. Надзвичайно цінним є те, що ідея *єдності у різноманітності*, сформульована в «Рігведі», стала стрижневою для всіх пізніших, похідних від неї релігійних (філософських, політичних) систем.

Більш того, вона стала базовою для формування таких цивілізаційних ознак, як традиціоналізм, гуманізм, неспротив злу насильством, поступовість і виваженість рішень, а також шанування родини як вищої цінності суспільства, шанобливе ставлення до матері, батьків, старших представників суспільства, до своєї релігії, країни, держави, інших (різноманітних) релігій, народів, держав. Здебільшого вони склали цивілізаційний стрижень Індії й значною мірою всієї Південної Азії, визначивши цивілізаційну структуру регіону й цивілізаційні, релігійно-світоглядні переваги порівняно з іншими релігійно-цивілізаційними

ареалами (полюсами) сучасної світ-системи. Саме в цьому розумінні вони сприяли розвитку доцентрових тенденцій у самій Індії та регіоні загалом, насамперед в аспекті соціокультурних, цивілізаційних цінностей.

Логічне продовження цього процесу полягало в тому, що найважливіші з розглянутих цивілізаційних ознак справили визначальний вплив на формування всіх основних принципів зовнішньої та внутрішньої політики Індії, перетворивши її в наш час на потужну південноазійську регіональну державу і найважливіший центр сили на геополітичній карті світу.

Сучасна політична еліта країни (незалежно від партійної та релігійної приналежності) поділяє почуття гордості з приводу величчя й самобутності індійської цивілізації. Саме ця цивілізація – одна з найдавніших у світі, її коріння сягає 5 тис. років, і всі індійці з великою пошаною ставляться до свого культурного надбання. Тому цивілізаційний дискурс, безперечно, має бути врахований для вивчення її соціально-культурного й економічного розвитку, а також зовнішньої, передусім регіональної, політики Індії

Історичні умови й географічне розташування сприяли тому, що індійська цивілізація набула власної форми і має певні характерні ознаки, що відрізняють її від інших цивілізацій і культур Сходу. «Основними цивілізаційними ознаками Індії є давність і самобутність; спадковість і безперервність культурної традиції; гнучкість, уміння пристосовуватись, учитись і сприймати здобутки культур інших народів; чітка суспільна ієрархія й певна соціальна стабільність; толерантність і віротерпимість; глибоке філософське світосприймання, гармонія з природою; гуманність, пріоритет мирних шляхів у розв'язанні проблем» [2, 206; 210].

Проаналізувавши основні етапи розвитку цієї цивілізації, можна чітко зрозуміти, що традиційна ідея (а далі – принцип) «єдності у різноманітності» була єдино можливою за індійських умов. Географічна, етнічна й мовна строкатість, багатогранність звичаїв і вірувань, політичних інститутів і культурних рівнів підготували розум індійця до сприйняття розбіжностей і пошуків єдності у різноманітності. Різноманітність індійської культури, уміння вчити і вчитись, сприймати нове й цінувати минуле надали їй тієї особливої сили, якою вона жила впродовж тисячоліть. Так само ця багатогранність і природне почуття гармонії привчили до толерантного сприйняття інших культур. Індія – одна з небагатьох країн, яка уособлює цілу цивілізацію, стародавню й самобутню, із багатою традицією толерантності й ненасильства.

Отже, цивілізаційний вимір здебільшого визначає сприйняття цієї країни у світі, а також її міжнародну поведінку і стратегію, насамперед *регіональну*, що базується саме на стародавніх індійських традиціях толерантності, гнучкості, гармонії й мирного співіснування. Особливого значення цей чинник набуває в сучасну, постбіполярну епоху: приклад Індії з її толерантними принципами організації суспільства й міжнародної діяльності може бути задіяний як доказ можливості уникнення «зіткнення цивілізацій» – саме завдяки традиції сприйняття інших культур, лояльності й ненасильства. Дипломатична практика виводувалась на тих самих принципах, про які йшлося вище: пріоритет мирних засобів у вирішенні конфліктних питань, гнучкість і лояльність та, звісно,

прагматизм. Усі вони називаються у священній літературі індусів – Ведах, Упанішадах, епосі «Махабгарата».

Цивілізаційні особливості Індії базуються на цінностях стародавніх традиційних індійських релігійно-філософських систем: передусім – *індуїзму*, а також *буддизму* та *джайнізму*. Ці вчення (релігії), що мають спільну основу, і досі визначають менталітет нації та абсолютно всі напрями суспільного життя індійців, у тому числі стратегічну лінію поведінки на міжнародній арені, насамперед у межах регіону Південної Азії.

Найважливішими й невід’ємними цивілізаційними складовими цих систем і вчень були стрижневі поняття й концепції, що відіграли кардинальну роль у формуванні системи відносин Індії з країнами регіону й сприяли поступовому формуванню особливої, специфічної *південноазійської моделі* регіоналізації. До них необхідно віднести філософсько-світоглядне поняття *мандали*, релігійно-філософське поняття *акіпси*, унікальну концепцію *гандизму*, систему принципів міжнародних відносин «*панча шила*» тощо.

Якщо звернутися до короткого аналізу цих понять і принципів, можна дійти висновку про найважливіші цивілізаційно-релігійно-філософські фактори, що суттєво вплинули на весь спектр формування міжнародних відносин у регіоні та якими пояснюються особливості генезису, специфіка напрямів і форм історичних і сучасних зв’язків Індії з іншими країнами регіону.

Значний вплив на систему міжнародних відносин, особливо її регіональний аспект, відіграло концептуальне поняття *мандали*. Необхідно підкреслити, що *мандала* – це староіндійське й буддійське поняття (концепція, світогляд), що, безперечно, є своєрідною основою у підходах до *структури* всієї системи міжнародних відносин, їх *форм, ієрархії, підпорядкування, характеру взаємодії*. Походить назва – *мандала* – із санскриту і уявляється як складне сакральне явище. У староіндійській літературі воно символізувало поняття: коло – куля – орбіта – колесо – країна – суспільство – *інтеграція*. Мандалами також називаються частини староіндійського епосу – «Рігведи» (вона ніби об’єднує ці окремі частини в єдине ціле, з’єднуючи їх спільною, головною ідеєю).

Надалі в буддійській традиції термін *мандала* набуває нових, додаткових і досить важливих значень. У графічному вимірі вона набуває форми як магічна діаграма, а у філософському значенні – як концепція Всесвіту і є своєрідною «картою космосу» [3, 174]. *Мандала* як магічна діаграма та як «карта космосу» являє собою коло з чітко визначеним центром. Це коло вписане у квадрат, що так само вписаний в інше (більше) коло. Зовнішнє коло – Всесвіт, а внутрішнє коло – осереддя Бога чи іншого важливого сакрального об’єкта. Квадрат орієнтований по сторонах світу і має з кожного боку виходи, тобто «ворота до Всесвіту», а саме поле квадрата поділене на чотири частини (кожна має свій колір і символізує певну частину світу). Найважливішу, п’яту частину, утворює безпосередньо центр (ядро).

Цікавим є те, що графічне зображення *мандали*, зазвичай, було в основі зведення стародавніх релігійних храмів, а саму *мандалу* часто зображували на стелі чи підлозі храму. Такі малюнки можуть бути рельєфними чи плоскими й зображуватись на різних сакральних атрибутах і символах, але завжди мають у

собі філософсько-релігійне значення єдності, чіткого підпорядкування, важливості й значущості центру, рівномірності й взаємообумовленості інших частин, а також співвідношення єдиного й цілого.

Зазначимо, що саме таку ситуацію ми спостерігаємо, коли аналізуємо структуру сучасного південноазійського регіону: чітко визначений центр (Індія), навколо якого інші частини (регіональні країни), що тяжіють до цього центру (ядра), значною мірою підпорядковані йому, взаємозалежні, взаємообумовлені й об'єднані єдиним колом регіональних аспектів (або регіональних завдань).

У давнину концепцією *мандали* передбачалась наявність могутнього правителя, який перебуває в центрі кола, чи то колеса. Недарма сильний монарх у староіндійській, і зокрема буддійській, традиції, мав назву *чакравартін*, дослівно «той, хто обертає колесо (закону)». У спрощенні теорія *мандали* в її міжнародно-філософській площині зображувалася так: найближчі сусіди царя, які безпосередньо оточують його володіння, – це потенційно ворожа сфера; ті ж, які межують із територією ворога – потенційні друзі. Так стверджується у другому розділі четвертої частини «Артхашастри» – найбільш авторитетного давньоіндійського наукового трактату з питань політики [4, 201 – 212].

Із давніх-давен в індійців існувало й чітке розуміння *загальнонаціонального інтересу*, адже будь-яка держава (нація) прагнула до миру, процвітання й розвитку, і кожний, хто підтримував і поважав такі державницькі інтереси й не заважав їм, ставав другом. Окреслені підходи поступово вибудовували переважно *двосторонню* («двобічну») *форму* внутрішньорегіональних взаємодій і контактів (тобто Індія розвивала відносини з кожною іншою державою регіону на двосторонній основі), що згодом перетворилось на одну з головних *особливостей* регіональної політики Індії й процесу регіоналізації в межах Південної Азії.

Вірогідно, принципи, що дійшли з глибини цивілізаційних засад, наклали особливий відбиток на сучасні міжнародні, у тому числі регіональні, відносини, зумовивши специфіку й важливі особливості як двосторонніх, так і багатосторонніх зв'язків Індії з країнами регіону. Вони, безперечно, зумовили доцентрові регіональні процеси, стали прообразом сучасної регіональної інтеграції, що характеризується неординарним комплексом проблем, питань і певних досягнень.

Інша цивілізаційна складова, що безпосередньо пов'язана з базовими принципами індійської зовнішньої політики й головними особливостями формування *південноазійської регіональної моделі*, стосується принципу *ненасильства*. Він теж сягає своїм корінням у сиву давнину, коли сформувалася доктрина *ахімси* (ненасильства), навколо якої виникли усі теорії життєвого шляху кожної окремої людини, загальної суспільної поведінки й міжнародних відносин.

В індійській філософії людина розглядається як високодуховна за своєю сутністю маленька частинка Всесвіту, усі частинки є рівними, і кожна з них не має жодних привілеїв, усі вони рівні перед Богом. *Атман* – у перекладі зі санскриту означає «Абсолютний дух», «Найвище Я», «Світова душа» чи «Абсолютна (Найвища) реальність» – одна з основних категорій брахманізму. Тобто,

із погляду представників брахманських релігійно-філософських шкіл, кожна особистість є часткою «Найвищої реальності», тому особисте «Я» та світове «Я» тотожні. Саме звідси походить традиція взаємоповаги й *шанування ідей і поглядів інших*, принцип терпимості й толерантності.

Уперше на загальнодержавному рівні стратегія відносин із сусідами, що базувалась на принципі ненасильства, була ухвалена ще в III ст. до н.е. індійським імператором із династії Маур'я – Ашокою (268 – 231 до н.е.). Відомо, що після тяжкої та кривавої війни з державою Калінга, він цілком переглянув свої релігійно-філософські погляди і став прихильником буддизму (хоча буддизм і не сприймав у чистому вигляді поняття *Атман*). Перебуваючи під впливом буддизму, для якого принцип *ахімси* (ненасильства) є центральним, Ашока відмовився від війни як засобу розв'язання міжнародних конфліктів узагалі: в одному з його відомих історичних наказів указувалось: «*Лише згода заслуговує на схвалення*» [5, 375].

Надалі традиційно війна в індійців та інших народів регіону вважалась останнім засобом у політиці, натомість високо цінувалося вміння жити в гармонії з сусідами, можливість користатися здобутками інших і вивчати досвід один одного. Цей принцип ненасильства, основою якого є також ідея «*єдності в різноманітності*», набув поширення практично в усіх країнах Південної Азії та за її кордонами.

Відтак принцип *ахімси* (ненасильства) був найбільш творчо розвинутий у концепції *гандизму*: «Ненасильство – це спосіб життя, Індія має довести це світові», – неодноразово повторював духовний лідер нації М. К. Ганді. Водночас, окрім теорії ненасильства, традиційним світоглядом індійців передбачалося сприйняття світу як цілісної, єдиної родини – «*васудгейв кутумбакам*». М. К. Ганді неодноразово зазначав, що віра в єдиний світ, яку він поділяв, так само є продовженням традиційного філософського світогляду. Зображуючи Індію своєї мрії, він писав: «*Ми будемо жити в мирі й злагоді з усім іншим світом*» [6, 41]. Концепція єдиного світу (у тому числі й *єдності у різноманітності*), що бере свої витoki ще з *мандали*, є основою сучасної міжнародної, передусім регіональної, стратегії Індії, відповідно до якої держава вибудовує стиль й методи відносин із країнами південноазійського регіону й світу в цілому.

Багато вчених і політиків із різних країн визнають М. К. Ганді як неперевершеного майстра політичного компромісу. Феномен *гандизму* як найвидатніше надбання індійської цивілізації ще тривалий час буде приваблювати філософів та громадських діячів і на регіональному, і на світовому рівнях. Регіональна політика Індії демонструє досить оригінальне поєднання гуманітарних і прагматичних принципів: по-перше – це, безперечно, *гандизм*, з його традиційним пріоритетом вирішення питань безконфліктним шляхом, по-друге – турбота про посилення безпеки та обороноздатності своєї країни, спрямована на захист національних інтересів

М. К. Ганді вважав, що цими двома напрямками визначається індійська наука про міжнародні відносини з давніх-давен і що сформувалися вони приблизно водночас, у другій половині I тис. до н. е. Перший – під впливом ідеї *ахімси*, яку, перейнявши з ученням буддизму, став запроваджувати вищезгаду-

ваний імператор Ашока, а другий, прагматичний, мав коріння у так званій школі Каутільї – відомого засновника індійської політичної науки. Обидва ці напрями (що трактуються як *ідеалізм* і *реалізм*) мають спільний пріоритет – ненасильницьке розв’язання конфліктів. В «Артхашастрі», із якої походить індійський реалізм, сьома частина має назву «Про шість методів зовнішньої політики»: мир, війна, похід, очікувальне становище, пошуки допомоги, подвійна політика [7, 39]. Проте інші, пізніші автори, зводять їх (цілком природно) до двох основних: миру і війни, і більшість джерел – філософсько-релігійних і правових трактатів – наголошують на необхідності пошуків мирних засобів розв’язання будь-яких проблем.

Повністю узгоджуються з доктриною *гандизму* й широко відомі принципи «*Панча шила*», оскільки ними передбачається взаємоповага територіальної цілісності й суверенітету, ненапад, невтручання у внутрішні справи інших країн, рівність і взаємовигода у відносинах та мирне співіснування, покладені в основу регіональних відносин південноазійських країн.

Ще 1954 року принципи «*Панча шила*» були вперше покладені в основу налагодження мирних відносин між Індією й Китаєм, а на зустрічі лідерів країн Азії та Африки в Бандунгу 1955 року їх офіційно проголосили базисом всієї зовнішньополітичної діяльності Індії й вони стали стрижнем її регіональної стратегії. За минулі роки такі принципи співіснування держав різного рівня економічного й політичного розвитку стали не лише кредо індійської зовнішньої політики, а й були сприйняті на регіональному рівні й світовою міжнародною спільнотою, перетворились на міцну платформу для розвитку нових міжнародних відносин у повоєнному світі, активізували значний розвиток Руху неприєднання, що надалі сприяло посиленню ролі Індії в регіоні Південної Азії та на світовій арені.

Одним із прикладів реалізації на практиці ідеї *єдності у різноманітності* в регіональних відносинах Індії з країнами-сусідами може бути діяльність SAARC – міжнародної регіональної організації південноазійських країн. Принципи роботи SAARC визначаються традиційними цивілізаційно-світоглядними поняттями, концепціями, що прийшли з далекої давнини: регіональна кооперація має відбуватись на основі взаємоповаги і суверенітету (ненасильства), територіальної цілісності й незалежності країн-учасниць, невтручання у внутрішні справи одна одної, на основі принципів мирного співіснування; багатостороння співпраця не повинна заперечувати налагоджені двосторонні контакти, а здійснюватися паралельно [8]. Центральне місце у структурі SAARC, безперечно, посіла Індія – як ядро, провідна держава (пам’ятаємо структуру колеса-мандали). Логічним є й те, що в прийнятій символіці SAARC відбилися всі ці традиційні моменти: символічні долоні тримають квітку-коло з семи (за кількістю країн регіону) менших кружалець-країн (одна – у центрі, шість інших – її оточують).

На прикладі діяльності SAARC ми можемо бачити життєздатну силу, роль та значення ідеї *єдності у різноманітності* в напрямі розвитку південноазійської *економічної інтеграції*. За різних причин та обставин вона відбувається повільно та складно, але прогрес усе ж таки спостерігається. У перше десяти-

тилiття XXI ст. важливі практичні кроки були зроблені як в прискоренні інтеграції в регіоні, так й активізації співпраці в галузі *культури*. Так, 2007 року відбулася зустріч міністрів культури країн Південної Азії для обговорення довгострокової культурної програми в рамках SAARC. На основі рішень цієї зустрічі Шрі-Ланкою було підготовлено спеціальний проект, затверджений на тридцять третій сесії постійної комісії з питань культури SAARC (Нью-Делі, березень 2007 р.). Основні напрями співробітництва згідно проекту: просування культури країн-членів у системі «онлайн»; створення й запуск веб-сайту Асоціації, присвяченого культурним подіям; публікація матеріалів про культуру; співпраця з іншими організаціями; створення культурного зв'язку між країнами та художніми колективами; взаємодія у створенні «культурного продукту та його просування»; програма культурних обмінів SAARC.

Важлива подія відбулася у квітні 2009 р. – було проведено першу зустріч керівної наради культурного центру SAARC і підготовлено програму заходів, що включала симпозіум на тему спільної спадщини в Південній Азії та семінар, присвячений ритуалам, етиці й соціальній стабільності в регіоні. Друга зустріч керівної наради культурного центру SAARC відбулася в Коломбо в жовтні 2010 р., під час якої було затверджено програму заходів на 2011 р. Нею передбачалась низка культурних заходів Асоціації: проведення першого спеціального культурного фестивалю, а також фестивалю фільмів, підготовка публікацій у журналах, присвячених розвитку культури в Південній Азії [9].

У квітні 2011 р. закладено перший камінь у будівництво культурного центру SAARC в м. Матара (Шрі-Ланка). Новий комплекс слугуватиме як виставковий зал і сховище знань, пов'язаних із ритуалами Південної Азії. Комплекс складатиметься з відкритого театру, кінозалу, музею, виставкових залів, галерей, залів для проведення семінарів і лекцій, аудіо- й відеостудій, комп'ютерного залу, бібліотеки, архіву, адміністративної частини тощо. На базі розробленого центром культури проекту в липні 2011 р. проведено першу конференцію, присвячену культурам Південної Азії, що зникають.

Величезна позитивна роль у розбудові цивілізаційно-культурної співпраці, безперечно, належить фестивальному напрямку культурної взаємодії південноазійських країн. У 2007 – 2014 рр. під егідою SAARC відбулася серія фестивалів, що продемонстрували ступінь консолідації (*єдності у різноманітності*) в цьому напрямі співробітництва країн-учасниць.

Беручи до уваги ці та багато інших важливих позитивних змін, можна дійти висновку, що в регіоні Південної Азії нині справді формується своєрідна, унікальна модель регіоналізації, що суттєво відрізняється від інших регіональних моделей світу. Найважливіша особливість південноазійської моделі регіоналізації обумовлена географічними та історико-культурними особливостями регіону й пов'язана зі структурною і системною *асиметрією*, що накладає відбиток і має великий вплив на весь процес регіоналізації в Південній Азії (такого рівня асиметрії та пов'язаних з нею особливостей не спостерігається ніде в світі).

Саме цією обставиною обумовлюється особливий, надзвичайно високий статус регіональної держави – Індії – та специфіка її регіональної політики (що

теж є унікальним у світовій регіональній практиці). Ще одна найважливіша особливість регіоналізації в Південній Азії визначається специфікою інтеграції та співвідношенням у її процесі *економічних і культурно-цивілізаційних факторів*; детальний аналіз останніх є показником відставання першого (економічного) й досить успішного просування іншого (цивілізаційного), який на нинішньому етапі розвитку регіоналізації відіграє *провідну* роль, стимулює та об'єднує країни регіону.

Під глибоким впливом усього комплексу розглянутих поглядів, принципів, концепцій Індія пододала нелегкий і поступовий шлях до набуття статусу провідної країни регіону й *регіонального лідера*, гідно реагувала й відповідала на виклики глобалізації, проблеми біполярного й постбіполярного світу, особливості й численні труднощі регіонального розвитку, пов'язані з процесом економічної інтеграції й культурно-цивілізаційної консолідації. Безперечно, Індія нині є одним із провідних гравців світової арени на шляху формування мультицивілізаційної регіоналізації. Роль і значення цієї унікальної держави-цивілізації у формуванні багатополусної структури сучасної Світ-системи надзвичайно велика за своїм масштабом і суттєва за своїм змістом.

Індія продемонструвала всьому світові унікальність і значущість цивілізаційних цінностей, історичну роль і сучасне бачення *єдності у різноманітності* як *основоположної ідеї національного розвитку*, що дає ключ до розв'язання найскладніших проблем внутрішньої та зовнішньої політики держави. Вона набула великого досвіду подолання складних перешкод у збереженні єдності в країні та стабільності в регіоні, стала прикладом національної самодостатності й міжнародної толерантності, що може бути, безперечно, цікавим і корисним для багатьох країн світу, у тому числі й сучасної України.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Див. докл.: Rig Veda. A Metrically Restored Text with an Introduction and Notes: [original translation from Sanskrit with introduction and notes]. – Harvard: Harvard university Press, 1994. – 598 p.
2. Див. докл.: Борділовська О. А. Еволюція зовнішньополітичної стратегії Республіки Індія у постбіполярний період / О. А. Борділовська // Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. – К., 2011. – 433 с.
3. Буддизм. Словарь. – М., 1992. – 287 с.
4. Артхашастра, или наука политики. Пер. с санскр. В. И. Кальянова. – Москва; Ленинград, 1959. – 298 с.
5. Thapar R. Asoka and the Decline of the Mauryas / Rajesh Thapar. – Oxford, 1961. – 154 с.
6. Rayne R. The Life and Death of Mahatma Gandhi / Robert Rayne. – New York, 1994. – 686 p.
7. Гайдуков Л. Ф. «Артхашастра»: мистецтво міждержавних відносин / Л. Ф. Гайдуков // Пам'ять століть. – 1998. – № 6. – С.31 – 43.
8. SAARC: Charter. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.saarc-sec.org/SAARC-Charter/5/>.
9. SAARC: Area of Cooperation. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.saarc-ec.org/areaofcooperation/detail>

ФЕНОМЕН КАСТОВОГО УСТРОЮ У КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНО-КУЛЬТУРНИХ СКЛАДОВИХ ІНДІЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізуються основні аспекти індуїстської культурно-релігійної традиції, що мають вплив на сталість кастового устрою індійського суспільства. Характеризуються особливості й специфіка взаємодії таких цивілізаційних чинників, як каста й релігія. Показано, що ця взаємодія має взаємодоповнювальний характер, під значним впливом якого Індія стає унікальною країною-цивілізацією і важливою складовою частиною як східного, так і світового цивілізаційно-культурного спадку.

Ключові слова: індуїзм, релігійне світосприйняття, каста, варна, дхарма, східний спосіб життя.

Клименко О. А. **Феномен кастового устрою в контексті цивілізаційно-культурних складових індійського суспільства.** В статті аналізуються основні аспекти індуїстської культурно-релігійної традиції, які впливають на сталість кастового устрою індійського суспільства. Характеризуються особливості й специфіка взаємодії таких цивілізаційних факторів, як каста й релігія. Показано, що таке взаємодія має взаємодоповнювальний характер, під значним впливом якого Індія представляє унікальну країну-цивілізацію і важливою складовою частиною як східного, так і світового цивілізаційно-культурного спадку.

Ключевые слова: индуизм, религиозное мировосприятие, каста, варна, дхарма, восточный образ жизни.

Klymenko O. A. **The Caste System Phenomenon in the Context of Civilizational and Cultural Components of Indian Society.** The paper analyzes the basic aspects of Hinduism cultural and religious tradition, that influence on stability of caste system of Indian society. Peculiarities and specific features of such civilization factors as castes and religion are characterized. It is shown that their interaction is mutually complimentary and makes India a unique country-civilization with important contribution to world culture.

Key words: Hinduism, religious perception of the world, caste, varna, dharma, oriental way of life.

Культурно-релігійні традиції значною мірою обумовлюють спектр світосприйняття сучасного індійця. Уявлення про державне управління, владу, соціальні відносини, особливості формування й обов'язки людей у суспільстві, взаємовідносини в родині так чи інакше пов'язані з постулатами індуїзму та інших культурних традицій, що виникли на його основі й збереглися донині в Індії. Сучасні філософи Індії вважають природним релігійне світосприйняття людини. Вони зазначають, що «релігійний інстинкт народжується з людиною, і діяльність усього всесвіту зберігається на

підсвідомих рівнях людини як її умонастрою» [1].

Одним із унікальних феноменів індійського народу як культурно-цивілізаційного спадкоємця давніх традицій є кастовий устрій. Дещо спроще-

ний, але не змінений по суті, він уже тисячоліття існує на території та у свідомості людей Індії та інших країн індуїстської культурної традиції Південної та Південно-Східної Азії. Ані зміна соціальних устроїв, ані зміна панівних ідеологій не змогли скасувати інституту каст не лише в соціальних відносинах людей, а й переважно, в уявленнях і поведінці більшості людей країни.

Глибина й невичерпна всеосяжність феномена каст полягає в її нерозривній єдності з філософсько-релігійним, історико-політичним і соціально-економічним досвідом країни, що стала осередком культурно-цивілізаційного ареалу Південної Азії. Фактично вся соціальна система Індії неможлива без розуміння каст.

Отже, *актуальність* проблематики кастового устрою Індії як релігійно-культурної складової регіону Південної Азії є значимою, із огляду на всеохоплювальний характер цього феномена, що має місце в природі соціально-політичних відносин. Глибинність норм і принципів кастового устрою, утілена у взаємодії людей у соціумі, лише підкреслює необхідність виділення ціннісних складових релігійно-культурної традиції індуїзму, що сприяють його відтворенню.

Відомо, що представники керівної верхівки Індії завжди належали до вищих каст. До першого національного уряду ввійшли вихідці з родин брахманів Банерджі, Ранаді, Гокали, Тілакі, які походили з Бенгалії, Махараштри та Мадрасу. Представники інтелігенції, місцевої верхівки, найбільші землевласники теж були представниками вищих каст, а традиційна економіка індійського села, що в багатьох місцях ще функціонує за так званою «системою джаджмані» й вибудовується за ритуальною бартерною системою, також є продовженням кастових взаємовідносин. Наприклад, головний землевласник села, який належить до касті брахманів, розподіляє врожай між мешканцями селища. Окрім того, у багатьох селах й дотепер існують цілі династії *малі* (садівників), *телі* (виробників масла), які впродовж століть працюють на тих самих землевласників, яким вони «завжди» служили [2, 158].

За останні півтора століття традиційні кастові звичаї змінилися під впливом західної цивілізації, і тим не менш кастовий устрій здебільшого залишається закритою системою соціальних відносин і далі має своє відтворення у світосприйнятті й моделях вірцевої поведінки. Відповідні реалії відбиваються на економічних відносинах, у країні та на особливостях політичних переваг населення і вповні виявляються в культурно-релігійному середовищі країни.

Отже, без розуміння ціннісної, культурно-філософської суті явища каст неможливе розуміння особливостей політичних процесів у країні, процесів трансформації або стагнації інститутів влади в країні.

Мета дослідження полягає у виявленні ціннісних складових культурно-релігійного характеру, що обумовлюють життєздатність кастового устрою як такого, в осмисленні певних аспектів східного типу мислення, що характеризують кастовий устрій як феномен цивілізаційного порядку.

Кастова система глибоко пов'язана зі світосприйняттям індійців, більша частина яких є глибоко релігійною за своїми переконаннями. Наріжні поняття індуїзму, такі, як *карма*, *дхарма* та *сансара* є буденними для кожної людини,

що мешкає в Індії, вони є також частиною світогляду не лише індусів, а й значної кількості людей у світі, що сповідують буддизм [3, 87]. Без розуміння суті цих понять неможливе пояснення життєздатності кастової системи в Індії як культурно-релігійної, соціальної структури суспільства. При цьому слід сказати про те, що в загальноприйнятому розумінні східної людини поняття *карма* співвідноситься з причинно-наслідковими особливостями думок, слів і вчинків людини, поняття *дхарма* – обов'язками будь-якої живої істоти щодо своєї природи й роду діяльності, а поняття *сансара* постує про нескінченість перевтілень, зумовлених *кармою* відповідно до виконання своєї *дхарми*.

Із огляду на це, варто зазначити, що головним, що об'єднує ці різні за наповненням і глибиною змісту поняття, є те, що вони відповідають розумінню в індуїзмі еволюції душі як поступового розвитку, визрівання й зростання, реалізації її божественної долі – повного злиття з Абсолютом. Індивідуальна душа в релігійній традиції Індії є еманцією Божества й подібна до маленького сім'я, що має вирости. Як сім'я з землі, так і Душа має проростати до повної зрілості й реалізації своєї єдності з Богом. Отже, стверджують філософи, еволюція Душі є результатом досвіду й навчання. Релігійні трактати також стверджують, що є молоді душі, які тільки починають еволюціонувати, є і старі, що наближаються до кінця свого земного мандрування. Визрівання душі й відкидання земних пут підносить поступово до *мокші*, тобто самореалізації й звільнення, спасіння. По-іншому, звільнення від циклу *сансари*, тобто перевтілень, закінчує шлях Душі на землі. Водночас еволюція душі не є лінійною послідовністю, а багатограним таїнством зі своїми асоціативними формами на небі й на землі.

Відповідно до цього кастовий устрій, спираючись у своєму ціннісному наповненні передусім на релігійні традиції, відбиті у всесвітньо відомих трактатах [4], [5], пояснює соціальну природу відмінностей серед людей.

Система спадкових соціальних груп, яку, зазвичай, у західній культурній традиції ми визначаємо як касту, в індійському суспільстві охоплює собою дві взаємозалежні групи соціальної ієрархії. По-перше, це *варни*, якими передбачаються безпосередньо чотири традиційно визначені соціальні категорії людей: *брахмани*, *кшатрії*, *вайши* та *шудри*, а також *джаті*, що являють собою понад три тисячі професійних груп (гільдій).

Якщо *варни* дають розуміння соціального устрою відповідно до релігійно-світоглядних установ в індійському суспільстві та є своєрідною настановою у підтриманні соціальних відмінностей, обов'язків, ритуалів, то *джаті*, поняття, яке на санскриті має таке змістовне наповнення, як «народження, стан, що набувається з народженням: ранг, родина, спадковість», і конкретизує приналежність до соціально-професійного співтовариства. Отже, якщо найбільш розповсюджене в індуїзмі пояснення кастового устрою полягає в тому, що ця система є відображенням поділу праці, якою передбачається максимально ефективна актуалізація вроджених здібностей, талантів, схильностей людини у виробництві товарів і послуг, необхідних для процвітання суспільства [2,157], то в більш глибокому розумінні культурно-релігійного порядку, відмінності в со-

ціальному статусі людини пояснювалися відмінностями в еволюційному розвитку Душі.

Відповідно до законів *Ману*, що серед релігійних діячів Індії вважаються трактатом з індуїстського права (точна дата складання цих законів невідома, її відносять на період від II ст. до н.е. до II ст. н.е.) і залишаються своєрідним джерелом натхнення для тих, хто підтримує індуїстські традиції, йдеться про те, що каста тримається двома речами «сім'єю і подвигом» [6, 177]. У такий спосіб підкреслюється значення спадкового, родинного слідування традиціям, відповідального виконання обов'язків, підтримування чеснот і добропорядності в суспільному й духовному житті. Усе це тісно взаємопов'язано між собою і підпорядковується закону «чистоти».

У цьому контексті варто зазначити, що поняття «чистоти – нечистоти» *шауча – ашауча* є фундаментальними поняттями індуїстської культури. Із ними асоціюються різні способи співіснування в суспільстві, і пов'язані вони з розумінням фізичної, ментальної, емоційної, психічної, духовної чистоти або нечистоти. Зрештою, свобода від усіх видів забруднення є ключовим поняттям у розумінні індуїстської духовності. У повсякденному житті індуїсти прагнуть захистити свою природну чистоту за допомогою способу життя, що відповідає їхній *варні* та *джаті*, дотримуючись відповідних законів *дхарми*. Отже, кастовий устрій є своєрідною формою, за допомогою якої полегшується виконання природних і релігійних обов'язків і надається основа для розуміння складних суспільних відносин.

В індуїстській традиції «чистота» обумовлюється дотриманням численних правил і розпоряджень формального порядку, що в кастовій системі поширюються переважно на вид діяльності, укладення шлюбів, споживання їжі, спілкування тощо. Глибинне ж значення принципу «чистоти» полягає в тому, що в кастовій системі, як стверджують дослідники, діяльність регламентується меншою мірою, аніж створення родини чи споживання їжі [2, 157].

Водночас вважається, що численні ритуали стосовно дотримання «чистоти» сприяють розвитку піднесеного духовного стану людини, що, своєю чергою, надає їй мотивації, внутрішньої енергії для співіснування в соціумі. Наприклад, кожний індус, окрім народження у певній касті, повинен був передусім пройти особливий акт посвячення або *савітрі*, який за своїм змістом дорівнювався до християнського хрещення. Важливо зазначити, що для кожної касті обряд *савітрі* відбувався в різний віковий період, що також підкреслювало відмінності представників різних соціальних груп щодо їх духовного (культурно-релігійного) зростання. Як писав відомий дослідник М. А. Рейснер: «Савітрі здійснюється для брахмана в період від 8 до 16 років, для кшатріїв – від 10 до 22 років, а для вайшиїв – від 11 до 24 років». Якщо ж люди цих трьох каст не отримували посвячення вчасно, то вони позбавлялися права належати до представників каст, у якій вони народжувались. «Отже, – підкреслював Рейснер М.А., – серед нижчої касты є достатня кількість абсолютно законного потомства, яке з тих чи інших причин залишилося поза *савітрі*, і тому, опинилося в загальній масі «нечистих»» [6, 177]. Відповідно до законів *Ману* до «нечистих» належали всі представники каст, які з тих чи інших причин порушували чис-

ленні розпорядження стосовно дотримання свого кастового обов'язку *дхарми*. Порухення правил «чистоти» в обрядах жертвоприношення, молитов, споживання їжі, змішаних шлюбів, спілкування з представниками позакастових соціальних груп можна було спокутувати певними обрядами й ритуалами, які своїм корінням сягали в настанови релігійних текстів.

Отже, вищою чеснотою для представників трьох вищих каст було й залишається вивчення й дотримання Вед. «Веди – вічне око предків, богів і людей; розпорядження Веди найвище сфери (людської сили) і найвище сфери (людського) розуміння... Чотири касты, три світи, чотири віки, минуле, сьогодні, майбутнє – усе окремо стало відомим через Веди» [6, 178]. Значення дотримання або недотримання релігійних настанов мало наслідки як для духовного стану людини, так і для її соціального статусу в суспільстві. Як зазначалося в законах Ману: «Двічі народжений, який, не вивчаючи Веди, удається до іншого (світського життя), стрімко впадає, навіть за життя, у стан шудри зі своїми нащадками» [4, Гл. XII, Ст. 94 – 197, Ст. 168, Гл. IV, Ст. 30].

Звісно, в Індії не існує жорстких принципів у дотриманні відповідних настанов та інших, не менш суворих, правил дотримання існування в касті. Окрім того, в Індії значна частина міського населення не приділяє нині виняткового значення принципам співіснування в кастовій системі, а також існують численні представники різних релігійних конфесій (зокрема ісламу та зороастризму), які, зазвичай, живуть за релігійними традиціями, відмінними від індуїзму. Водночас сама переважна культура індуїзму сприяє підтриманню певних культурних матриць, які є «на сторожі» кастового устрою.

Характерно, що в житті представників традиційного індійського суспільства є чотири періоди життя або *ашрами*, якими умовно поділяється вік людини відповідно до її зростання, можливостей виконувати різні обов'язки в суспільстві та умовно визначається зрілість Душі у колі *сансари*. Це відомі періоди *брахмачарії*, *грїхастхі*, *ванаспастхі* та *санїясі* [7].

Вони означають періоди: спочатку – учнівства, після нього – ведення домогосподарства, пізніше – отримання мудрості та оволодіння глибинним духовним пізнанням і наприкінці – виконання духовної практики, відлюдництва для можливого досягнення *мокші*. При цьому для кожної касты визначеним був вік зрілості в кожному *ашрамі*. Як, наприклад, зазначав американський дослідник Стівен Уолперт, «Перший *ашрам* розпочинався після проведення священної церемонії: у хлопчиків брахманів він тривав від шести до десяти років, у кшатріїв і вайшіїв набагато довше» [2, 159].

Навіть період вивчення Вед поділявся на чотири стадії, що відповідали чотирьом віковим особливостям формування людини в суспільстві, а також чотирьом кастам суспільного устрою. Так, для брахманів період вивчення Вед міг тривати відповідно 9, 18 та 36 років залежно від ступеня засвоєння текстів. Отже, кожна настанова щодо оволодіння життєво важливими знаннями надавала можливість людині не лише приймати на віру ті чи інші правила або порядки, а й на власному досвіді відчувати результати їх дії. У людей не було необхідності «просто вірити в Бога», Бог завжди був з ними: у практичних рекомен-

даціях, алегоричних формах, зрозумілих поясненнях, емоційному переживанні ритуалів, екстазі досягнення абстрактних метафізичних ідей.

Нині невелика кількість людей дотримується настанов існування в *ашрамах* уповні, але всі індійці віруючі люди, які надають виняткове значення створенню родини, підтриманню її існування, виконанню обов'язків перед суспільством і перед Богом. Практикуючи та усвідомлюючи значення *айурвів*, індійці, на відміну від європейців, зазвичай, набагато відповідальніше ставляться до інституту родини, спокійніше до старості й наближення смерті. Отже, завдяки дотриманню традиційних принципів співіснування в суспільстві підтримується сталість його функціонування, певна вираженість і наслідування традиційних цінностей.

Індуїсти вважають, що порушення законів каст можна спокутувати виконанням ритуалів, але єдиним правильним шляхом повернення до каст вважався шлях *сансари* (реінкарнації), у цьому контексті – перевтілення душі в нове фізичне тіло, якому передував би процес смерті фізичного тіла. Умовний поділ у кастовому устрої на соціальні та професійні групи мав допомагати людині в найкращий спосіб еволюціонувати, не витрачаючи сили та енергію на пошук істини й правил життя. Отже, через різні народження, пов'язані зі стражданням, набуттям певного досвіду, індивідуальна Душа спроможна була отримати чистоту, надану їй первинно від Бога. Очевидно, що реінкарнація в матеріальному світі була обумовлена божественними законами. За законами Ману, із тіла найвищої Душі «походять численні форми, що постійно спонукають численні творіння до дій» [4, Гл. XII, Ст.15 – 18, 22].

Характерно, брахмани, які ведуть своє походження за релігійними уявленнями «із вуст Бога Брахми», вважаються найбільш розвиненими духовними істотами, і останнє обумовлює їхнє існування у вищій касті суспільства. За традиційними уявленнями вважалося, що вони можуть у найкоротший термін оволодіти духовними знаннями й навичками, необхідними як для духовного зростання, так і для підтримання благоустрою й добробуту в матеріальному світі. Жодна каста не отримала стільки місця в законах Ману, як ця *оброна* каста законодавців, священиків і духовних учителів. «Саме народження брахман є споконвічним утіленням священного закону... Він ототожнюється з Брахмою. Усе, що існує у світі, є власністю брахмана; за перевагою свого походження брахман справді має право на все це... Інші смертні снують завдяки благоволінню брахмана». Сила брахманів така велика, що вони, коли «розгніваються, можуть негайно знищити все живе», тому що ними було створено «всепоглиналий вогонь», «непридатна для споживання вода океану», «місяць, що збільшується або зменшується» у певні періоди свого часу [6, 179].

Природними рисами представників каст брахманів, що відрізняє їх від представників інших каст, уважалась їхня схильність до навчання, легке оволодіння знаннями, добра пам'ять, добре серце, незацікавленість у матеріальному заохоченні результатів своєї праці тощо. Усі ці риси традиційно вважались результатом «чистоти», духовної зрілості душі. Саме вони давали право людині виконувати функції духовного правителя, священика, людини, яка опікується духовним зростанням інших людей для гармонічного функціонування як окре-

мої людини, так і суспільства, країни або всесвіту в цілому. У людській свідомості брахман, безперечно, був представником першої, головної касті, носієм чистоти, носієм дхарми, що здебільшого пов'язувала його зі світом богів, носієм кращої карми, носієм зрілої *Душі*, яка закінчувала коло перетвілень на Землі тощо. Із огляду на цей умовно створений образ брахмана, можна дійти висновку, що в індуїзмі не було понять, які б відповідали на запитання або пояснювали будь-який предмет або явище, спираючись тільки на постулати віри. Будь-яка категорія, по суті, мала безкінечний ланцюг пояснення, що корелювався від розкриття її значення в буденному житті до глибинно-абстрактного тлумачення, яке відповідало б на запити шукачів істини в духовних і філософських школах індуїзму.

Очевидно, що культурно-релігійними традиціями індуїзму пояснюються відмінності людей, які спираються на зміст священних текстів і безліч прикладів із самої природи людини, землі, часу та простору, у якому відбувається життя, і в цьому також полягає їх життєздатність. Так, кажучи про чесноти людей, які сумлінно дотримуються релігійних практик, у Ведах зазначається: «Ось людина, яка розмотує та спрямовує нитку, людина, яка розмотує її до самого Неба. Ось кілочки, вони прикріплені в тому місці, де відбувається молитва. Гімнами Самаведи послуговуються начебто ткацькими човниками». Пояснюючи соціальні відмінності, законами Ману стверджується, що «не може так бути, щоб одна рослина була посіяна, а інша виростає; яке сім'я було посіяне, того ж роду і виростає» [4, Гл.Х, Ст.33 – 37, 40 – 44, 58, 59 – 61, 69 – 73]. Також стверджується, що «кшатрії походять від брахманів» як «вогонь походить від води». Очевидно, що за таких порівнянь, природні риси представників різних каст співвідносилися з їхніми обов'язками в суспільстві. Зокрема вважалось, що кшатрії від природи повинні були мати схильність до захисту слабших, справедливості в «битві проти своїх ворогів». Водночас їм давались настанови «не вбивати віроломною зброєю, не мати права вбивати у битві за нерівних умов, не вбивати беззахисного й слабкого, а також того, хто тікає або сидить». При цьому лише кшатрію дозволялось мати зброю. Більше того, наявність зброї у кшатрія була необхідністю, оскільки він був покликаний бути воїном і захисником. У давні часи, коли кастовий устрій функціонував упорядковано, виконання обов'язків було найпершою і необхідною умовою його існування. За свідченням Мегасфена, землероби могли спокійно обробляти свої поля серед воїнів, що поблизу брали участь у битві.

Отже, значення кожної з каст за традиційними уявленнями було як абсолютним у сенсі унікальності тих здібностей, за допомогою яких представники каст реалізувалися в суспільстві, так і взаємодоповнювальними, із огляду на розуміння необхідності існування кожної з каст як взаємно необхідного елемента гармонічного існування суспільства.

Важливо зазначити, що виконання обов'язків *дхарми* представниками кожної з каст було закономірністю, властивою самій природі людини, суспільства, держави. Отже, значення *дхарми* для представників кастового устрою мало сакральний та обов'язковий характер. У релігійних трактатах з цього приводу написано: «Краще виконувати власний (призначений) обов'язок недоскона-

ло, аніж виконувати обов'язок іншого. Тому що той, хто живе згідно з правилами іншої касты, негайно виключається зі своєї власної» [6, 185].

Отже, певна суворість щодо настанов виконання обов'язків, правил і ритуалів кожної касты пояснювалась як божественною істиною, космогонічною доцільністю, так і природною необхідністю підтримання життєздатного суспільства. У законах Ману наголошувалось: «Тому й відбувається неминучість загибелі будь-якого суспільства, де нерівні шлюби та змішування каст призводять до порушення чистоти походження» [6, 173]. Зрештою індуїсти вважають, що істини ніколи не змінюються, змінюються лише зовнішні форми ритуалів і практик. Відповідно до цього положення незмінним залишається розуміння доцільності кастового устрою в країні переважно з індуїстською культурою. Навіть Махатма Ганді ніколи не намагався заперечувати її існування. Навпаки, він наполягав, що касты – це природне відображення наявних відмінностей між людьми.

Із огляду на вищезазначене, можна дійти висновку, що суть кастового устрою як цивілізаційно-культурної складової традиційного індійського суспільства полягає передусім у його наповненості східним світосприйняттям дійсності. Оскільки східний погляд на життя пов'язаний, насамперед, зі схильністю бачити Бога в усьому і скрізь, кастовий устрій є природним відображенням суті речей. Для більшості людей країн Сходу характерним є цілісне сприйняття дійсності як творчості Бога або Богів. На відміну від західного світосприйняття, що визнає єдине життя душі, після якого відбувається нагорода або покарання її, східний погляд на життя пов'язаний з ідеєю *карми*, перевтілення та звільнення душі.

Характерно, що суттю релігії, зі східного світобачення, є внутрішній особистий досвід, натомість як на заході найвищою цінністю є віра. У східному світосприйнятті усвідомлення кастового устрою вибудовується на природній можливості реалізувати свої (надані Богом) можливості в суспільному житті й виконати свій божественний обов'язок, наближаючись від життя до нового життя (*сансара*), удосконалення й самореалізації Душі.

Отже, традиційний порядок співвідношення соціальних і професійних груп та їх обов'язків *варна-дхарми*, об'єднаних сучасним поняттям кастової системи, дає можливість дійти висновку, що життєздатність такого устрою значно залежить від підтримання релігійно-культурних традицій в Індії та регіоні загалом.

Суть кастового устрою є легкою до сприйняття й зрозумілою для пояснення й наслідування для східної людини, для якої наріжними поняттями світосприйняття є категорії *карми*, *дхарми*, *сансари*. Відповідно до чотирьох загальноновідомих каст можна, наприклад, зрозуміти значення чотирьох віків зростання людини, які в часовому просторі показують періоди зміни фізичного тіла та оволодіння суттю матеріального світу, чотирьох сезонів природи, а також чотирьох космогонічних періодів існування людської цивілізації, так званих *юг* (*юги* – чотири періоди, за якими вимірюється тривалість світу в індуїзмі).

Досить складні й різні за глибинною суттю поняття, пов'язані між собою певними однаковими закономірностями, що їх об'єднують і надають можли-

вість досягнути взаємозалежність начебто різних речей та явищ. Так, категорії *ашрамів*, сезонів природи, *юг*, *гун* (ознаки первісної природи в індуїзмі) починаються з поняттями «зростання», «світла», «досконалості», «чистоти», «спокою» і закінчуються поняттями, що відповідають розумінню «старості», «зрілості», «холоду», «темноти», «пасивності» тощо. Кастовий устрій у цьому сенсі не є винятковим явищем, а скоріше, взаємодоповнювальним елементом, що зберігається у східній культурно-релігійній традиції. Він є живим утіленням тривалого існування східного способу життя, пояснення його суті й можливостей.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Кришнамачарья Экирала Кулапати. Трактат о ритуалах. Раздел «Ритуалы и мистерии в сравнении». – Валтаир, 1967. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.theosophy.ru/lib/rituals.htm>.
2. Уолперт С. Индия: история, культура, философия /Стенли Уолперт; пер. с англ. А. Глушаковой. – М.: КоЛибри, 2013. – 320 с.
3. Клименко О. А. Світоглядно-культурний потенціал індуїзму щодо обґрунтування кастового устрою Індії / О. А. Клименко// «Третій світ» у контексті цивілізаційних вимірів розвитку і глобальних викликів XXI століття: Матеріали міжнарод. наук. конф. / Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». – К., 2014. – С. 85 – 92.
4. Законы Ману. Пер. С. Д. Эльмановича, провер. и исправл. Г.Р. Ильиным. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://саморазвитие1. РФ/Induizm/Vedi/Zakoni_Man.html.
5. Веды. Ригведа. Самаведа. Атхарваведа. Тексты. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scriptsures.ru/vedas>.
6. Рейснер М. А. Идеологии Востока: очерки восточной теократии /М. А. Рейснер. – 2-е изд. – М.: Книжный дом «Либроком», 2012. – 344 с. – (Из наследия мировой политологии).
7. Rama Swami. Perennial Psychology of the Bhagavad Gita/ Swami Rama. – Himalayan Institute Press, 1985. – 141 p.

ДИПЛОМАТІЯ СТРАТЕГІЧНОГО ПАРТНЕРСТВА ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ КИТАЮ

У статті аналізується механізм стратегічного партнерства як дипломатичний інструмент досягнення геополітичних інтересів Китаю, визначаються його переваги та хиби, а також запропоновані рекомендації для України.

Ключові слова: дипломатія, стратегічне партнерство, безпека, самоствердження, нова концепція відносин.

Олейник О. Н. *Дипломатия стратегического партнерства как инструмент реализации геополитических интересов Китая.* В статье анализируется механизм стратегического партнерства как дипломатический инструмент для достижения геополитических интересов Китая, определены его преимущества и недостатки, а также предложены рекомендации для Украины.

Ключевые слова: дипломатия, стратегическое партнерство, безопасность, самоутверждение, новая концепция отношений..

Oliinyk O. M. *The Strategic Partnership Diplomacy as a Tool of China's Geopolitical Interests Implementation.* The paper analyzes the mechanism of the strategic partnership as a diplomacy tool to achieve the geopolitical interests of China, determines its advantages and disadvantages, and offers recommendations for Ukraine.

Key words: diplomacy, strategic partnership, security, self-reliance, new concept of relations.

На початку створення КНР тогочасний лідер цієї країни проголосив курс на приєднання до соціалістичного табору та зближення з Радянським Союзом основним напрямом зовнішньої політики. Однак надії китайського керівництва щодо тісної співпраці з СРСР не виправдались і в 70-і роки ХХ ст. китайські лідери вирішують виробити власний курс і налагоджувати відносини зі США. Для цього керівництво країни розпочало пошук шляхів для їх розбудови. США позитивно поставилися до нових ініціатив китайських лідерів, оскільки налагодження відносин із Китаєм означало послаблення загрози цієї країни й применшення впливу Радянського Союзу на Східну Азію. Розвиток відносин зі США вплинув на формування подальшої внутрішньої політики Китаю. На зміну спробам стрімкого будівництва соціалізму під проводом комуністичної партії як експерименту на кшталт «великого стрибка» й «культурної революції» було запроваджено нову програму розвитку країни як «політику реформ і відкритості». Керівництво КНР здійснювало більш прагматичну зовнішню політику, зорієнтовану на вирішення специфічних для країни завдань. Китайські лідери стали говорити про особливий розвиток країни, що пізніше буде визначено як «будівництво соціалізму з китайською специфікою».

Розпад Радянського Союзу та зміна глобальної політичної архітектури спонукали китайське керівництво переглянути питання безпеки в контексті нових міжнародних обставин. Воно розглядається в більш широкому значенні й включає в себе не лише військові аспекти. Китайські реформатори визначили, що чинниками національної безпеки є також економічне процвітання й добробут населення. Окрім того, вони вважають, що заради сталого розвитку країни потрібно досягати взаємної безпеки з іншими країнами, що можливо тільки на основі взаємовигідної співпраці.

У контексті нового світового політичного середовища виникає необхідність вибору нової зовнішньополітичної стратегії, яка б відповідала новим потребам країни. Китайський дослідник Чен Джімін у своїй праці «Еволюція китайської дипломатії та зовнішніх зв'язків в епоху реформ» зазначив, що на початку 90-х років Китай мав п'ять можливих варіантів нової зовнішньополітичної стратегії: одновимірність, баланс сил, партнерство, багатовимірність і приєднання [1, 17]. Усі ці варіанти ретельно вивчалися для визначення найбільш відповідних інтересам країни. У результаті проведеного аналізу стосовно визначення найбільш відповідної потребам країни зовнішньополітичної стратегії керівництво Китаю дійшло наступних висновків. Стратегія одновимірності не відповідала інтересам країни, оскільки Китай ще не був потужною країною світового рівня й тому провадити власну незалежну зовнішню політику був ще не здатний. Стратегія балансу сил також не могла бути основою нового зовнішньополітичного курсу, оскільки китайські політики вважали, що на той час не існувало реальної загрози для Китаю від будь-якої країни, а відповідно не існувало й потреби у створенні союзів з іншими державами. При цьому в Китаї були і прихильники стратегії балансу сил без створення союзів з іншими країнами проти третьої країни. Стратегія приєднання не сприймалася китайськими політиками, оскільки Китай не був супердержавою, а лише великою державою, тому зближення з іншою країною було б штучним. Окрім того, упродовж тривалого часу Китай виборював свою незалежність і рівні права у світовій політичній системі. Із огляду на ці докази, цю стратегію було відхилено.

Найбільш прийнятною на той час була стратегія багатовимірності, оскільки її впровадження давало можливість Китаю вільно обирати країни, з якими можна розвивати відносини, а також форми й методи співпраці. Однак на початку 90-х років ХХ ст. Китай ще не був членом основних світових організацій, тому й не міг розраховувати на відповідні привілеї й нарівні взаємодіяти з іншими країнами світу, тому, із огляду на це, цю стратегію теж було відхилено.

Найбільш відповідною, зважаючи на інтереси країни, видавалася стратегія партнерства, оскільки завдяки їй можна було вільно обирати країни для співпраці, форми й методи взаємодії з ними. Тому з початку 90-х років ХХ ст. Китай утілює нову зовнішньополітичну парадигму, в основі якої стратегія партнерства з елементами стратегій балансу сил і багатовимірності.

Концепція партнерства виникла в Китаї наприкінці «холодної війни». Спочатку стратегічне партнерство Китай вибудовував для врегулювання відносин із великими країнами. За умов формування нового світового порядку Китай намагався підтримувати стабільні та дружні відносини з великими державами.

На початку 90-х років такими країнами Китай уважав Бразилію, Росію та США. На початку XXI ст. Китай до цього переліку включає і ЄС, а також країни, що є його членами.

Уперше Китай налагодив стратегічне партнерство з Бразилією 1993 року. Після цього така форма співпраці стала однією з найпомітніших ознак китайської дипломатії. При цьому назви та зміст різних моделей стратегічного партнерства суттєво відрізнялися залежно від країни, із якою Китай його підтримував. Зокрема 1996 року Китай налагоджує «стратегічне партнерство рівності, взаємної довіри та взаємної координації в XXI ст.» з Росією; 1998 року – «спільне партнерство в XXI ст.» з Південною Кореєю; 2005 року – «стратегічне партнерство співпраці заради миру та процвітання» з Індією; «план спільних дій щодо стратегічної співпраці» з Філіппінами; «енергетичне стратегічне партнерство» з Саудівською Аравією; «партнерство глобальної відповідальності» з Німеччиною в межах стратегічного партнерства з ЄС.

Навіть ці кілька прикладів стратегічного партнерства Китаю з іншими країнами є показником того, що стратегічне партнерство може мати різні назви та зміст. Згідно з китайським словником *Cihai* китайською мовою стратегічне партнерство звучить як («*zhanlue huoban*»), де слово *huoban* (партнерство) вживається, зазвичай, у разі, коли йдеться про спільну діяльність чи приєднання до певної організації. Слово *zhanlue* вживається в галузі економіки й політики, і, зазвичай, пов'язане з певним планом, політикою чи тактикою, що мають суттєві, всеосяжні та позитивні результати.

Китайські лідери стали активно пропагувати ідею стратегічного партнерства. Зокрема 2004 року під час своєї європейської подорожі прем'єр-міністр КНР Вен Дзябао визначив суть «всеосяжного партнерства між Китаєм та ЄС» як співпрацю на рівній, взаємовигідній основі за принципом win-win, тобто обидві сторони мають почуватися переможцями. Окрім того, співпраця має бути всеохоплювальною, широкомасштабною й багаторівневою. «Всеосяжне партнерство» означає, що воно охоплює економічну, технологічну, політичну й культурну галузі й відбувається як на двосторонньому, так і багатосторонньому рівнях. Участь у такому партнерстві мають брати як державні, так і недержавні установи. Своєю чергою «стратегічне партнерство» означає, що співпраця має бути довгостроковою, стабільною й торкатись усіх сторін відносин між КНР та ЄС [2, 7].

Досліджуючи інші форми партнерства Китаю з різними країнами, можна дійти певних висновків. По-перше, залежно від своїх інтересів і пріоритетів Китай по-своєму трактує зміст формування стратегічного партнерства з іншими країнами відповідно до їх значимості для Китаю. По-друге, стратегічне партнерство відрізняється від такої форми співпраці, як «близькі товариші», застосовану Китаєм щодо Непалу й Північної Кореї, і «давнього друга» щодо Пакистану. Згодом стратегія «товариства» може перетворюватися в «стратегічне партнерство». Так, стратегію «давнього друга» Китаю з Пакистаном 2005 року було замінено на «стратегічне партнерство».

Під час візиту Голови КНР Дзян Дземіня до США 1997 року сторони зробили спільну заяву про розвиток співпраці та налагодження конструктивного

стратегічного партнерства. Проте за доби адміністрації Джорджа Вокера Буша змінився формат стратегічного партнерства. Під час його візиту до Китаю 2001 року на прес-конференції в Шанхаї лідери КНР і США заявили лише про наміри вибудувувати «конструктивні відносини заради співпраці». Слово «стратегічне» було виключено з усіх документів. 2013 року лідери двох країн заявили про створення «нового типу відносин між великими країнами». Така форма відносин між країнами залишається досить невизначеною, оскільки відносини між Китаєм і США в окремих галузях співпраці різняться за своєю суттю. Зокрема щодо економічної співпраці, культурного обміну та обміну студентами, то ці відносини, вочевидь, мають стратегічний характер. Однак, коли вони торкаються питання прав людини в Китаї, свободи слова та преси, то в цій царині погляди сторін розходяться.

Аналізуючи офіційні документи китайського уряду, матеріали засобів інформації та наукові дослідження, можна стверджувати, що Китай налагодив стратегічне партнерство з 47 країнами й 3 міжнародними організаціями (ЄС, АСЕАН та Африканський Союз).

Налагодженню стратегічного партнерства передують кропітка робота урядових установ, під час якої з'ясовуються всі важливі моменти майбутнього партнерства. Текст документа, яким закріплюється стратегічне партнерство, узгоджується з іноземною стороною. Після погодження всіх питань і тексту документа про стратегічне партнерство його ухвалення проголошується першими особами країни, зазвичай, президентом або прем'єр-міністром. Це є ознакою важливості значення, що надає китайська сторона налагодженню відповідного партнерства.

Однак є випадки, коли налагодження стратегічного партнерства відбувалося під час іноземних візитів китайських високопосадових осіб. У такому форматі 2004 року було налагоджено стратегічне партнерство з Південною Африкою, а 2010 р. – з Анголою. Єдиний раз, коли стратегічне партнерство було налагоджено фактично експромтом, так це під час візиту Голови КНР Ху Дзінтао до Канади 2005 року. Упродовж візиту сторони погодили всі важливі моменти зі стратегічного партнерства та підписали відповідні документи.

Загалом, документи про стратегічне партнерство охоплюють як двосторонні аспекти відносин, зокрема торгівлю, інвестиції, економічну співпрацю, культурний і науковий обмін, так і глобальні: боротьбу проти тероризму, нерозповсюдження ядерної зброї, протидію глобальному потеплінню та екологічній катастрофі.

Механізм реалізації стратегічного партнерства. Із піднесенням Китаю все більше країн прагнуть налагодити стратегічне партнерство з цією країною. Зокрема на вимогу Росії стратегічне партнерство було налагоджено з цією країною 1997 року [3, 58]. Значною мірою це було зумовлено тим, що за роки реформ Китай значно поглибив свої відносини зі США. Темпи розвитку економічної співпраці між США та Китаєм, насамперед у галузі торгівлі, значно випереджали темпи розвитку співпраці між Росією та Китаєм. Тож російське керівництво прагнуло надолужити втрачені позиції через ініціювання налагодження «стратегічного партнерства координації дій». Російське керівни-

цтво через таку модель партнерства намагається створити механізм узгодження стратегічних рішень між двома сторонами, захищаючи у такий спосіб свої національні інтереси від можливості опинитись аутсайдером світової політики на тлі посилення співпраці між Китаєм і США.

Для досягнення результативності від стратегічного партнерства Китай інституціоналізує формат його реалізації залежно від спрямованості стратегічного партнерства. При цьому застосовуються різні механізми взаємодії у відповідному форматі, що відповідає суті двостороннього партнерства. Для реалізації економічних питань створюються відповідні комітети або відбувається діалог. Для вирішення політичних і військових питань налагоджується «гаряча лінія», тобто пряма лінія зв'язку між сторонами, а також організуються регулярні діалоги зі стратегічних питань. Заради розширення культурних і соціальних контактів сторони проводять фестивалі, спільні конференції, здійснюють науковий обмін та інші заходи, що відповідають взаємним інтересам.

Механізм реалізації стратегічного партнерства відбиває його характер та еволюціонує мірою його розвитку. Наприклад, відносини між Китаєм та АСЕАН стали розвиватись у 90-і роки, коли було започатковано щорічні зустрічі. Відтак Китай та АСЕАН провели 12 зустрічей на рівні різних міністерств і понад 40 засідань спеціальних міжурядових комітетів.

Стратегічне партнерство Китаю з ЄС стало активно розвиватися з 2003 р. 2008 року між Китаєм та ЄС було започатковано *Діалог високого рівня* з торгово-економічних питань. 2010 року сторони започаткували стратегічний діалог високого рівня. 2011 року було започатковано *Діалог високого рівня* між народом Китаю та народами країн АСЕАН.

Іноді механізм стратегічного партнерства включає роботу міжпартійного діалогу між країнами. Зазвичай, він відбувається між близькими за своєю спрямованістю партіями: Комуністичною партією Китаю й Комуністичною партією В'єтнаму, Народно-революційною партією Лаосу й Камбоджі.

Механізмом стратегічного партнерства з західними країнами передбачається створення Діалогу з прав людини. У відносинах із країнами, що розвиваються, такого діалогу не влаштовують.

Створення стратегічного партнерства вимагає часу. Наприклад, стратегічне партнерство з Бразилією налагоджено 1993 року й лише 2006 року воно переросло в реальне партнерство, коли було започатковано роботу Комітетів на вищому рівні, а з 2008 р. – роботу *Стратегічного діалогу*.

Слід зазначити, що формат *Стратегічного діалогу* може застосовуватись у відносинах і з країнами, із якими Китай не має статусу стратегічного партнерства чи з якими цей статус обговорюється.

Іноді наміри Китаю щодо налагодження стратегічного партнерства з іноземною країною не реалізуються вповні. Як зазначалось раніше, Китай і США не дійшли згоди щодо налагодження стратегічного партнерства. Однак, враховуючи роль фактично одноособового лідерства США в постбіполярну епоху й посилену роль Китаю у світі, сторони стали вдаватися до формату *Стратегічного діалогу* для налагодження позитивних, кооперативних і всеосяжних відносин між країнами. Із 2006 р. сторони щорічно проводили

окремо *Стратегічний діалог* та економічний діалог. 2009 року вони були трансформовані в щорічний *Стратегічний та економічний діалог*. Він став унікальним майданчиком для обопільного порозуміння, розширення консенсусу, обговорення розбіжностей, зміцнення взаємної довіри й розширення співпраці між країнами. Під час діалогу сторони обговорюють і розбіжності, що існують між ними, зокрема права людини й кібербезпека.

Стратегічний та економічний діалог на вищому рівні Китай проводить і з Японією.

Теоретичні аспекти дипломатії стратегічного партнерства. Роль Китаю в сучасному світі залишається об'єктом досліджень різних науково-дослідних шкіл. Зокрема представники школи «status quo» вважають, що зовнішньополітична політика Китаю зорієнтована на адаптацію до наявного світового порядку. Представники «ревізійної» школи навпаки, вважають, що Китай намагається змінити світовий порядок [4, 21].

Нещодавно з'явилася ще одна школа (її назву остаточно не визначено), представники якої вважають, що за допомогою міжнародного співтовариства Китай поступово соціалізується з усім світом, впливаючи водночас на світовий порядок. Представники цієї школи вважають, що ідея дипломатії стратегічного партнерства належить саме їм. У своїй праці «Китайська дипломатія стратегічного партнерства: взаємодія в світі, що змінюється» Дзі Джиє, Віце-президент Інституту сучасних міжнародних відносин Китаю, розглядає дві логіки розвитку такого напрямку взаємодії Китаю зі світом – захисну та самостверджувальну.

Відповідно до захисної логіки Китай інтегруватиметься зі світом доти, доки його національні інтереси залишатимуться захищеними. У білій книзі «Мирний розвиток Китаю», підготовленій Інформаційним офісом Держради КНР 2011 року визначено ключові інтереси Китаю: державний суверенітет, національна безпека, територіальна цілісність, національне об'єднання, політична система Китаю, визначена Конституцією, загальна соціальна стабільність, основні захисні заходи для забезпечення сталого економічного й соціального розвитку. По-іншому, Китай підтримує економічний і соціальний розвиток, однак не за рахунок підриву суверенітету й безпеки держави. Виходячи з цих базових інтересів, Китай розвиває відносини з іншими країнами. Ті країни, що вважають його базові інтереси непорушними, Китай розглядає як стратегічних партнерів.

1997 року Китай і США зробили спільну заяву «про налагодження конструктивного стратегічного партнерства», у якій Китай визначив питання про Тайвань як найбільш важливе та дражливе питання, тоді як Сполучені Штати підтвердили про свою підтримку політики «Одного Китаю». 2001 року Китай і Росія уклали Російсько-китайський договір про добросусідство, дружбу і співпрацю, у якому сторони заявили: ані Китай, ані Росія не вдаватимуться до застосування сили, ядерної зброї один проти одного. 2005 року Китай та Індія зробили спільну заяву про налагодження стратегічного партнерства, у якій Індія пообіцяла, що не дозволить тибетцям провадити антикитайську політичну діяльність в Індії. 2008 року Китай і В'єтнам зробили спільну заяву про

налагодження всеохоплювального стратегічного партнерства, у якому обидві сторони наполягають на пошуку рішень щодо проблеми Південно-Китайського моря на мирних перемовинах. Ця домовленість неодноразово випробовувалася під час серйозних конфліктів між країнами 2013 року та 2014 року. Окрім того, Китай 2011 року з Монголією, 2012 року з Узбекистаном, 2013 року з Таджикистаном та Киргизстаном зробив спільні заяви про те, що жодна з сторін не приєднається до воєнного чи політичного союзу один проти одного, чи дозволить третій стороні використовувати свою територію проти іншої.

Безпека й самоствердження – суть стратегії партнерства. Безпека держави є найважливішим питанням, яким переймається китайська політична еліта. Хоча загроза національній безпеці в традиційному значенні цього слова після закінчення «холодної війни» послаблюється, проте китайські політики вбачають загрозу політичній системі Китаю. Проблема полягає в наступному. Метою реформування китайського суспільства було проголошено становлення «соціалістичної ринкової економіки», що є винятком в сучасній політичній історії. Модель «соціалістичної ринкової економіки» ретельно вивчається західними фахівцями. Неодноразово вона була об'єктом критики і вважалась недієвою. Тому китайські політики визнають захист політичної системи теж пріоритетом державної політики безпеки. Стратегічне партнерство стало основним дипломатичним інструментом Пекіна в захисті своєї політичної системи. Практично в кожному документі про стратегічне партнерство підкреслюються такі важливі концепції, як невторчання у внутрішні справи, інше розуміння демократії та прав людини, а також інший шлях розвитку.

Окрім захисту ключових інтересів Китаю, дипломатія стратегічного партнерства спрямована на створення кращих умов для постійного розвитку Китаю. По-іншому, хоча його піднесення відбувається значною мірою завдяки інтеграції до світового порядку, це не означає однозначності впливу останнього на розвиток Китаю. Китайські політики вважають, що Пекін має допомагати світу в створенні світового порядку згідно з довгостроковими інтересами Китаю.

Налагоджуючи стратегічне партнерство з Росією та ЄС, китайські лідери роз'яснюють, що воно сприятиме багатополярності та перешкоджатиме гегемонізму. Девід Скотт у своїй праці «Китай та ЄС: стратегічна вісь XXI століття» звертає увагу на те, що китайські політики постійно наголошують на посиленні балансу сил у багатополярному світі для захисту власної позиції та інтересів у міжнародній системі, у якій після закінчення «холодної війни» домінують США. Дипломатія стратегічного партнерства весь час сфокусована на створенні більш сприятливого світового порядку відповідно до так званої багатополлярної дипломатії. Такі концепції, як багатополярність, новий світовий порядок, демократизація міжнародних відносин, різноманітність і гармонія постійно повторюються в документах із стратегічного партнерства [5, 32].

Зокрема в китайсько-африканській спільній декларації про створення китайсько-африканського форуму зазначено, що сторони заявляють про розвиток дружніх відносин і співпрацю згідно з п'ятьма принципами мирного співіснування, а також принципами, що сприяють багатополярності й демократії в між-

народних відносинах. Сторони також наполягають на тому, що різноманітність світу має визнаватися й підтримуватись, що всі країни світу – великі й малі, багаті й бідні, сильні й слабкі – мають поважати одна одну, сприймати одна одну рівноправними, жити в мирі та злагоді, різні цивілізації та моделі розвитку мають спиратись на обопільний досвід, сприяти одна одній і співіснувати в гармонії.

В останні роки логіка самоствердження щодо розбудови стратегічного партнерства посилюється в Китаї разом із його розвитком. Комбінація стратегічних партнерств сприятиме формуванню сприятливого політичного середовища для Китаю. 2004 року розпочалась активна робота щодо налагодження стратегічного партнерства Китаю з ЄС. Тоді ж 4 з 5 стратегічних партнерств було налагоджено з європейськими країнами.

Китай розширює політику стратегічного партнерства і з країнами, що розвиваються. Нещодавні угоди Китаю з країнами Центральної Азії були сфокусовані на будівництво та обслуговування газопроводів. Подібні гарантії щодо сприятливого середовища створювались із такими країнами, як Південна Африка, Шрі-Ланка, Камбоджа, метою яких було просування китайських інвестицій у ці країни. Політика стратегічного партнерства налагоджувалась і для посилення присутності Китаю в світі, зокрема через будівництво нових морських портів. У межах цієї політики партнерства були побудовані порти – Гвадар (Пакистан), Хамбантота (Шрі-Ланка), К'яукпх'ю (М'янма).

Іншим способом посилення міжнародної присутності Китаю є підписання валютних угод типу *своп*. Починаючи з 2008 р., Китай підписав майже 20 угод із валютних *свопів* для інтернаціоналізації китайського юаня. Аналізуючи логіку вибудовування стратегічного партнерства, можна дійти певних висновків. Зокрема логіка захисту в основному простежується у відносинах із розвинутими країнами, а логіка самоствердження – з країнами, що розвиваються.

Захист і самоствердження є суттю стратегічного партнерства. Однак існують інші мотиви щодо налагодження та коригування політики партнерства, що є виявленням ментальності китайців та їхньої поведінки.

По-перше, китайська дипломатія відома своїми формальностями. Стратегічне партнерство є зручним інструментом китайської дипломатії. За такої моделі дипломатії створюються умови для популяризації відносин Китаю з іншими країнами. Модель стратегічного партнерства сприймається як особлива форма відносин між країнами. Візити лідерів країн, між якими налагоджено стратегічне партнерство, сприймаються по-особливому. Такі візити часто широко висвітлюються в пресі й популяризуються всередині країн-партнерів.

По-друге, китайці не сприймають суспільство як статичний набір норм, а як процес, де відносини між країнами постійно формуються та змінюються. Китайці усвідомлюють міжнародне суспільство як відкритий процес комплексу соціальних відносин. У своїй статті Цінь Яцин повідомляє, що норми, системи та інституції створюються не для того, щоб керувати поведінкою людей, а для того щоб гармонізувати взаємини членів суспільства [6, 139]. Модель стратегічного партнерства була розроблена для розвитку відносин Китаю з тими країнами, які визнають його політичний курс і толерантно ставляться до цінностей

китайського суспільства. Після тривалих серйозних диспутів Китаю з Францією щодо проблеми Тибету та проведення в Китаї Олімпійських ігор сторони врешті-решт підписали заяву «Про створення зрілого, стабільного та всеохоплювального стратегічного партнерства» й тим самим відкрили нову сторінку в історії відносин між двома країнами.

У травні 2008 р. президент Республіки Кореї Лі Мунг-Бак через три місяці свого президентства відвідав Китай. Китайська преса назвала його прихильником проамериканських, антипівнічнокорейських відносин. Під час цього візиту сторони врегулювали розбіжності, а рівень відносин між країнами був підвищений із усеохоплювального партнерства до стратегічного.

Стратегічне партнерство – пріоритет китайської дипломатії. Оскільки суспільством охоплюються всі людські взаємини, налагодження яких вимагає часу, то китайці демонструють велике терпіння при формуванні стратегічного партнерства. Вони поцінують поступовість і толерантно ставляться до тимчасових невдач. Китайська дипломатія стратегічного партнерства не спрямована на досягнення стрімких і вагомих результатів.

Китайці усвідомлюють світ не лише як відносини, а також як набір *концентричних кіл*. Персональні стосунки в Китаї егоцентричні, кожна особа вважається центром соціальних відносин, а люди, що наближені до неї, є більш важливими за інших. Це нагадує хвилі, що виникають після того, як камінь жбурнути в воду. Кожне коло хвиль поступово віддаляється від центру й стає менш важливим. У минулому Китай створив *китаєцентричну міжнародну систему* в регіоні – так звану *систему «данини»*. При цій системі інші країни визначаються відповідно до їх близькості до Китаю у відповідній ієрархічній міжнародній структурі.

Світ змінився, проте рештки цієї системи залишились. Стратегічні партнери вважаються близькими друзями. Проте навіть серед стратегічних партнерів існує ієрархічна структура. Наприклад китайсько-російське стратегічне партнерство з координування й китайсько-пакистанське *«всепогоджувальне»* партнерство є унікальними та нетотожними. Ці два партнерства співіснують окремо від решти. Однак серед решти партнерств *«всеосяжні стратегічні партнерства»* виглядають як більш важливі за звичайні стратегічні партнерства. Китай не надає однакової важливості кожному зі стратегічних партнерств, а допускає, що окремі партнерства можуть бути менш важливими за інші.

Після Другої світової війни Китай спромігся уникнути серйозної конфронтації з великими країнами та успішно вписатися в новий біполярний світ. Відносини Китаю з Росією та Індією, із якими Китай раніше мав воєнні зіткнення, стабілізувались завдяки і стратегічному партнерству. У результаті стратегічного партнерства ЄС та АСЕАН стали найбільшими торговими партнерами Китаю. Реалізації енергетичних проєктів Китаю з країнами Центральної Азії та Латинської Америки значною мірою знизили збільшуваний попит на енергоносії в Китаї. Формулюючи та розставляючи пріоритети своїх інтересів у межах стратегічного партнерства Китай удається до різного дипломатичного інструменту, зокрема багатополлярності, невтручання й різних моделей розвитку.

Незважаючи на те, що окремі цілі не були досягнуті Китаєм у відносинах із іншими країнами, стратегічне партнерство вважається таким, що найбільше сприяє Китаю у становленні його як великої держави глобалізованого світу.

Нові підходи щодо стратегічного партнерства.

Фактично стратегічне партнерство залишається чи не єдиним ефективним інструментом китайської дипломатії щодо встановлення двосторонніх відносин. Однак цього інструменту було недостатньо для врегулювання конфліктних ситуацій у відносинах Китаю з Японією чи навіть США. Стратегічне партнерство було ефективним при вирішенні суходільних прикордонних суперечок, однак виявилось обмеженим при врегулюванні морських.

Часте звертання до стратегічного партнерства інколи зменшує дієвість цього інструменту, оскільки не завжди враховуються особливості та цінності різних партнерів. Китайські фахівці стверджують про необхідність надавати особливої уваги окремим стратегічним партнерствам. Вони вважають, що стратегічне партнерство має бути більше «клієнтоорієнтованим», тобто воно має якомога більше враховувати інтереси сторони, із якою Китай налагоджує стратегічне партнерство.

Стратегічне партнерство в основному є інструментом двосторонніх відносин. Китайські політологи вважають, що з посиленням ролі Китаю в світі постає необхідність у застосуванні нового, більш дієвого, інструменту в китайській дипломатії. Мережа стратегічних партнерств має бути переглянута, а це може бути досягнуто завдяки новому формату відносин із іншими країнами, що виходить за межі традиційного стратегічного партнерства. У цьому контексті китайське керівництво вже розпочало певну роботу.

По-перше, китайське керівництво запропонувало нову концепцію відносин супердержав (新型大国关系, *сін'єсін дагуо гуансі*) у відносинах із США. Ця концепція була запропонована Сі Дзіньпіном під час його візиту до США в лютому 2012 р. [7, 16]. Фактично це була спроба врегулювати відносини з важливою для Китаю країною. На думку Сі Дзіньпіна, цією концепцією передбачається, що у двосторонніх відносинах не може бути конфронтації та конфліктів, а має бути взаємоповага та взаємовигода. Своєю чергою Міністр закордонних справ Китаю Ван І, розкриваючи суть нової концепції відносин супердержав, повідомив, що вона спрямована на посилення стратегічної довіри, сприяє практичній співпраці, посилює обмін людьми та культурою, зміцнює співпрацю на міжнародному й регіональному рівнях, а також надає перевагу співпраці в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Нова концепція відносин супердержав була запропонована також у відносинах Китаю з Росією під час візиту Сі Дзіньпіна до Росії 2013 року.

По-друге, китайські науковці й дослідники проводять дебати з приводу того, що найбільше відповідає інтересам Китаю – квазі-союзники чи стратегічні центри. Дехто вважає, що Пекін має розвивати особливі відносини у форматі, що знаходиться між форматами квазі-союзників і стратегічних центрів. Це означає, що Пекін знаходиться в стані пошуку нової форми дипломатичних відносин, яка виходитиме за межі традиційної форми стратегічного партнерства.

Прикладом цього є відносини Китаю з Росією та АСЕАН. Після візиту Сі Дзіньпіна до Росії 2013 року відносини між країнами стали розвиватися більш інтенсивно. Офіційні особи обох країн вважають, що двосторонні відносини між країнами є найкращими і є взірцем відносин великих держав. На тлі подій, пов'язаних із вторгненням в Україну бойових угруповань, що підтримуються в РФ, Китай підписав довгострокову угоду з Росією про закупівлю російського газу обсягом 400 млрд. дол. США. Окрім того, у Шанхаї під час семи за останні 14 місяців зустрічей Сі Дзіньпіна з Путіним він зробив заяву про розвиток усебічного партнерства між Китаєм і Росією. Слід зазначити, що розвиток зв'язків Китаю з Росією відбуватиметься не за рахунок відносин із іншими великими країнами, тому що відносини з ними є більш далекоглядними із огляду на їх економічний стан та перспективи розвитку.

У своїй промові перед індонезійськими юристами під час візиту в Індонезію 3 жовтня 2013 р. «Спільно будуюмо між Китаєм та АСЕАН близьку спільноту єдиної долі» Сі Дзіньпін заявив, що 2013 р. є роком 10-ї річниці стратегічного партнерства між Китаєм та АСЕАН, а також наголосив, що ці відносини досягли нової якості.

Китайські фахівці вважають, що на відміну від західної стратегії партнерства, що ґрунтується на принципах рівності та індивідуалізму, концепція *«спільноти єдиної долі»* більше властива азійській культурі й торкається глибоких зв'язків. Однак ця концепція залишається недостатньо сформульованою.

По-третє, Китай намагається поєднати стратегію партнерства з моделлю багатополарності. Одним із небагатьох успішних прикладів такої комбінації є співпраця з Росією в ООН. Упродовж останніх років Китай виявляє активну участь у міжнародних організаціях і посилює свою роль в їх органах. Стратегічне партнерство й дипломатія багатополарності тісно взаємопов'язані. Для популяризації Шанхайської організації співпраці, діяльність якої є найбільш успішною, із огляду на регіональну безпеку, і в якій Китай відіграє провідну роль, Китай налагоджує стратегічне партнерство з її членами – Росією та Казахстаном 2005 року, Узбекистаном – 2012 року, Таджикистаном і Киргизстаном – 2013 року.

Китай використовує стратегічне партнерство і для популяризації багатосторонніх домовленостей у межах об'єднання БРІКС (Бразилії, Росії, Індії, Китаю та Південної Африканської республіки) і «великої 20-ки». Усі країни, що є членами БРІКС, стратегічні партнери Китаю. Стратегічне партнерство Китай розвиває і в межах об'єднання Великої двадцятки.

Китай і надалі підтримуватиме стратегічне партнерство як важливий інструмент своєї зовнішньої політики в найближчі роки. Водночас китайські політологи й дипломати вважають, що Китай потребує більш всеохоплювального стратегічного формату й більш досконалої дипломатичної тактики. На їхню думку, Китай потребує більш активної та креативної форми стратегічного партнерства разом із іншим дипломатичним інструментом.

Стратегічне партнерство між Україною та Китаєм. Питання розширення українсько-китайської співпраці нині є в центрі уваги української та китайської сторін. КНР та Україна налагодили дипломатичні відносини 23 роки

тому. За підсумками візиту Голови КНР Ху Цзінтао в Україну 20 червня 2011 р. між Україною та КНР була підписана Спільна декларація про налагодження й розвиток відносин стратегічного партнерства між Україною та Китаєм.

2014 року Верховна Рада України ухвалила закон про ратифікацію Договору про дружбу й співпрацю між Україною та Китайською Народною Республікою. За це рішення проголосувало 257 народних депутатів із 325, зареєстрованих у сесійній залі. Головне науково-експертне управління Верховної Ради вважає, що ратифікація цього Договору сприятиме розвитку співпраці України й КНР у політичній, торговельно-економічній, сільськогосподарській, енергетичній, інфраструктурній, авіакосмічній, гуманітарній і безпековій галузях.

Упродовж усього періоду розвитку відносин КНР та України між сторонами тривала активна економічна співпраця, передусім у галузі торгівлі. Товарообіг між країнами постійно збільшувався насамперед за рахунок китайського імпорту в Україну. Тому стан торговельних відносин між Україною та Китаєм характеризується наявністю постійного негативного сальдо торгового балансу України.

Керівники КНР та України сподіваються, що у 2015 – 2016 рр. у співпраці між країнами можна буде досягти прогресу й отримати реальні результати. Керівництво двох країн прагне, щоб китайсько-українська двостороння співпраця мала конкретні результати і кожний громадянин Китаю та України справді відчув реальні результати цієї спільної праці. Є взаємна прихильність і готовність співпрацювати й надалі. Як зазначив посол КНР в Україні Ч. Сіюнь, Китай готовий і надалі зміцнювати дружбу з Україною: «Будемо дружити, співпрацювати, проводити спільну роботу з українським урядом, українським народом, українським бізнесом».

Україна для КНР є важливим партнером, оскільки, окрім агропромислового, має значний науково-технологічний потенціал у деяких галузях, що становлять інтерес для китайської сторони. Вона також є коридором між Заходом і Сходом. За словами Ч. Сіюня, Китай приєднав Україну до створення єдиної системи інфраструктурних і торгових шляхів у Євразії, що має об'єднати східну та західну частини континенту й стати аналогом Великого шовкового шляху в ХХІ ст.

Аналізуючи розвиток відносин між Україною та Китаєм, можна дійти висновку про те, що розвиток українсько-китайської співпраці стає більш багатобакторним. У налагодженні більш продуктивної взаємодії кожна зі сторін передусім обстоює власні національні інтереси. КНР враховує реальні можливості та перспективи України в агропромисловій галузі й напрацювання в технічних галузях, наприклад у літакобудуванні. Для України Китай наразі є ринком для своєї продукції, а також джерелом залучення інвестицій в економіку. Привабливість цього напрямку зовнішньої політики Української держави визначається багатьма чинниками, серед яких не останнє місце належить посиленій політичній та економічній значущості КНР у світі.

Отже, аналізуючи стратегічне партнерство як дипломатичний інструмент Китаю, можна дійти таких висновків:

1. Китай залишається країною, що впродовж тривалого періоду дотримується політики неприєднання. Стратегічне партнерство стало особливим інструментом китайської дипломатії; воно є продуктом багатовимірної дипломатії в багатополлярному, глобалізованому світі. Нині фактично чверть країн світу стали стратегічними партнерами Китаю.

2. Китай застосовує різні механізми й назви стратегічних партнерств, визначаючи особливі характеристики кожного окремого партнера. Хоча розрахунки стосовно певного партнерства різняться, проте в цілому вони спрямовані на створення кращого середовища для захисту ключових інтересів Китаю та його розвитку. Китай опирається на стратегічне партнерство як інструмент двосторонньої дипломатії, а також засіб запобігання непередбачуваним подіям. Незважаючи на певні обмеження, стратегічне партнерство сприяє піднесенню та стрімкому просуванню Китаю у світі.

3. Наявність великої кількості стратегічних партнерств не завжди відповідає пріоритетам зовнішньої політики Китаю. Існують приклади, коли Китай виявляє ініціативу щодо врегулювання важливих відносин поза межами стратегічного партнерства заради посилення більш тісних зв'язків із певними стратегічними партнерами і прагне поєднати формат стратегічного партнерства з іншим дипломатичним інструментом, зокрема багатосторонніми угодами та ініціативами. У майбутньому Китай буде виявляти більшу активність та креативність у провадженні дипломатії стратегічного партнерства.

4. Досвід Китаю щодо провадження дипломатії стратегічного партнерства заслуговує на його запозичення і українською дипломатією. Україна також має низку угод зі стратегічного партнерства, зокрема зі США, ЄС, Росією, Китаєм, Туреччиною та іншими країнами. Однак такий вид стратегічного партнерства є менш ефективним порівняно з китайською практикою. Досвід налагодження стратегічного партнерства України з іншими країнами дає можливість дійти висновку, що в основному вони характеризуються пріоритетністю у двосторонніх відносинах і, зазвичай, охоплюють широке коло питань без визначення найбільш ефективних напрямів розвитку відносин між країнами. Така «розмитість» напрямів співпраці унеможливорює концентрацію зусиль на найбільш вигідному з них. Іноді механізми та напрями співпраці між Україною та іншою стороною в межах стратегічного партнерства є тотожними, чим ускладнюється цей процес між ними. Такий механізм стратегічного партнерства може сприйматись іншими країнами як надання переваги у відносинах з іншими державами. Китайський досвід є показником того, що механізм стратегічного партнерства як інструмент розвитку двосторонніх відносин між країнами не може застосовуватися проти будь-якої третьої сторони, але може бути більш ефективним при вирішенні конкретних питань у двосторонніх відносинах, зокрема безпеки, торгівлі, інвестицій та будь-яких інших, що відповідають інтересам обох сторін.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Zhang B. The Evolution of China's Diplomacy and Foreign Relation in the Era of reforms, 1976-2005 / B. Zhang // Challenges to Chinese Foreign Policy: Diplomacy, Globalization and the Next World Power . – Lexington: University by Press of Kentucky, 2009. – P. 15 – 30.
2. Zhongping F. and Huang J. China's Strategic partnership diplomacy: engaging with a changing world / F.Zhong and J.Huang // European strategic partnerships observatory. – June 2014. – Working paper 8. – P. 1–19.
3. Cheng J.Y.S. and Zhang W. Patterns and Dynamics of China International Strategic Behavior / J.Y.S. Cheng and W.Zhang // Journal of Contemporary China. – 2001. – X (31). – P. 51 – 67.
4. Johnston A.I. Is China a Status Quo Power? / A.I.Johnston // International Security. – 2003. – XXVII (V). – P. 5 – 56.
5. Scott D. China and EU: A Strategic Axis for the Twenty First Century? / D.Scott // International Relations. – 2007. – XXI (1). – P. 23 – 45.
6. Qin Y. International Society as a Process: Institutions, Identities, and China's Peaceful Rise / Y. Qin // The Chinese's Journal of International Politics. – 2010. – N3. – P. 138 – 141.
7. Feng Zhongping, Huang Jing. China's Strategic partnership diplomacy: engaging with a changing world / European strategic partnerships observatory. – June 2014. – Working paper 8. – P. 1–19.

Доповідь Директора Інституту Конфуція Київського національного лінгвістичного університету від китайської сторони, д.політ.н., доц., Ши Яцзюня (Китай)

ИЗМЕНЕНИЕ СТРАТЕГИИ КИТАЯ В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ И КОРЕЙСКАЯ ПРОБЛЕМА

В статье проанализирована корейская проблема в контексте изменения стратегии Китая в Северо-Восточной Азии, а также рассмотрен процесс формирования нового мирового порядка. Изложен авторский взгляд на отношения Китая с КНДР и Республикой Корея на современном этапе. Статья дает возможность более глубоко понять противоборство между Китаем и США в Азиатско-Тихоокеанском регионе и оценить соотношение их сил на современном этапе развития международных отношений.

Ключевые слова: Корейский полуостров, КНДР, Республика Корея, Китай, США, противоборство, глобализация, Азиатско-Тихоокеанский регион, мировой порядок, союз, дипломатические отношения.

Кан Ден Сік. С. Зміна стратегії Китаю в Північно-Східній Азії і корейська проблема. У статті аналізується корейська проблема в контексті зміни стратегії Китаю у Північно-Східній Азії, а також розглядається процес формування нового світового порядку. Викладено авторський погляд на сучасні взаємовідносини Китаю з КНДР та Республікою Корея. Стаття дає можливість більш глибоко зрозуміти протиборство між Китаєм та США в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні та оцінити співвідношення їх сил на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин.

Ключові слова: Корейський півострів, КНДР, Республіка Корея, Китай, США, протиборство, глобалізація, Азіатсько-Тихоокеанський регіон, світовий порядок, союз, дипломатичні відносини.

*Kan Den Sik. **Changes in China's Strategy in the North-East Asia and the Korean Problem.** The article describes the Korean problem in the context of changing China's strategy in Northeast Asia, and reviews shaping of a new world order. It reveals the author's view on contemporary China's relations with the DPRK and Republic of Korea, and gives an in-depth understanding of rivalry between China and the United States in the Asia-Pacific region, and the present balance of power in the region.*

Key words: The Korean peninsula, North Korea, Republic of Korea, China, USA, confrontation, globalization, the Asia-Pacific region, world order, union, diplomatic relations.

Появление Китая как нового сильного игрока на мировой арене стало одним из наиболее важных изменений в системе международных отношений после краха биполярной системы. Сегодня совершенно ясно, что ключевыми игроками в борьбе за лидерство в создании нового мирового порядка являются США и Китай. Причем их политические подходы к созданию нового мирового порядка контрастно отличаются.

Китай осуществляет свою версию нового мирового порядка, согласно которой он должен держаться на принципах мирного сосуществования, взаимного уважения, суверенитета и территориальной целостности субъектов международной деятельности,

соблюдая нормы равноправного и взаимовыгодного сотрудничества, недопустимости в международной практике актов агрессии и невмешательства во внутренние дела суверенных государств.

Сегодня Китай осуществляет стратегию «Возрождения китайской нации» и вступает на путь соперничества с США. Это означает, что Китай развился настолько, что готов бороться за статус главенствующего государства. Пекин использует разнообразные стратегии, чтобы помешать стратегическим планам США в Восточной Азии. Особенно он провоцирует конфликт между Японией и Кореей, дискредитируя трехсторонний альянс Республики Корея (РК), Америки и Японии.

По мнению осведомлённых во внешних дипломатических отношениях Пекина лиц, если Китай намеревается препятствовать милитаризации Японии и усилению позиций США в Северо-Восточной Азии, то он должен, как минимум, крепко держаться за Республику Корею, чтобы не дать сформироваться трехстороннему альянсу: США – Япония – Республика Корея. Во время встречи на высшем уровне, Председатель КНР Си Цзиньпин предложил провести в 2015 г. мероприятие совместно с Республикой Корея по случаю 70-летнего юбилея освобождения от японской оккупации и напомнил о временах Имджинского вторжения, когда Корея и Китай сражались вместе против Японии.

Что касается Северной Кореи, Китай выступает за проведение Пхеньяном экономических реформ и, безусловно, за ее безядерный статус. Однако сегодня совершенно очевидно, что Северная Корея не откажется от наращивания ядерного вооружения и будет стараться держать в напряжении не только Корейский полуостров, но и всю Северо-Восточную Азию. Совершенно очевидно и то, что Северная Корея будет стремиться создать напряженную ситуацию между Китаем и США, Китаем и Республикой Корея, другими соседними странами. Таким образом, Северная Корея для Китая постепенно превращается из стратегического партнера в стратегического соперника. В конечном итоге по мере углубления ядерного кризиса Северная Корея будет создавать для Китая дополнительные проблемы, которые потребуют изменения политики Пекина по отношению к ней.

Северокорейские лидеры разочарованы внешней и внутренней политикой Китая, прагматизмом его экономических программ, ослаблением идеологии, курсом на полный переход к рыночной экономике. Не может не беспокоить Северную Корею и возрастающее сближение Китая с США, а также с Республикой Корея. Кроме того, Пхеньян недоволен и уменьшением экономической помощи из Китая. Но, несмотря на определенное охлаждение отношений между Китаем и Северной Кореей, можно прогнозировать, что в критический момент Китай всегда окажет ей помощь.

Лейтмотив политики Китая относительно Корейского полуострова кратко можно охарактеризовать как сохранение мира и стабильности, усиление влияния на полуострове и активное сближение с РК не только в экономическом, но и политическом плане. Восстановление дружеских отношений между Китаем и Республикой Корея происходит на фоне обострения конфликта РК с Японией и служит цели «вбить клин» между ними, а также ослабить союз Республики

Корея с США. Резкое изменение политики Китая по отношению к РК началось в 2013 г. после официального визита президента РК Пак Кын Хе в КНР и особенно после визита лидера Китая Си Цзиньпина в Республику Корею в августе 2014 г.

В свою очередь, РК прилагает усилия для налаживания новых отношений с КНР. В июне 2013 г. состоялся четырехдневный первый государственный визит президента Южной Кореи Пак Кын Хе в Китай. Высшие руководители двух ведущих стран Северо-Восточной Азии обсудили острейшие проблемы мировой и региональной безопасности, а также вопросы укрепления сотрудничества во внешнеполитической, экономической, культурной и социальной сферах.

Чем же примечателен этот визит? Тем, что в отличие от практики последних 20 лет, президент РК свой второй (после США) заграничный визит нанес не в Японию, а в КНР. Этому сопутствовало несколько причин: прежде всего, возрастающая экономическая и политическая мощь Китая, усиление его роли в экономическом развитии Южной Кореи, а также потенциал влияния на решение корейской проблемы.

Важным показателем является и то, что объем торговли между КНР и РК в 2012 г. составил 212 млрд. долл., что больше, чем торговля РК с США и Японией вместе взятыми, а в 2015 г. страны намереваются довести объем торговли до 300 млрд. долл.

Кроме того, возрастает напряжение между РК и Японией, его провоцируют действия правых сил Японии во главе с премьер-министром С. Абэ, демонстративные территориальные претензии Японии к РК, упорный отказ Японией от признания совершенных ею преступлений против народов Азии, в том числе Кореи, во время войны – все это вызвало справедливое недовольство населения РК, которое руководство страны не могло игнорировать.

Зарубежное издание китайской коммунистической газеты «Женьминь жибао» от 4 августа 2014 г. на первой полосе сообщило новость о визите китайского государственного лидера Си Цзиньпина в Южную Корею под названием «Отношения между Китаем и Южной Кореей находятся на новой исходной точке стремительного развития». На состоявшихся переговорах на высшем уровне между Китаем и РК два лидера государств приняли решение стать партнерами для совместного развития, регионального мира и мирового процветания. Во многих китайских СМИ отмечалось, что два государства, которые на протяжении 22 лет дружеских отношений поддерживали друг друга во многих сферах, стали взаимовыгодными партнерами и показали пример развития отношений между странами. Также сообщалось, что Южная Корея и Китай вспомнили историю совместной борьбы против японского империализма и подчеркнули необходимость развития двухстороннего сотрудничества.

Китай, называя Республику Корею «родственной страной», показывает свое дружеское расположение к ней и одновременно стремление изменить расстановку сил в Северо-Восточной Азии в свою пользу, используя в качестве партнера Республику Корею, являющуюся центральным стержнем системы трехстороннего сотрудничества Корея – США – Япония в этом регионе.

В июне 2014 г. командующий воздушными силами США в Южной Корее Кёртис Скапарротти заявил о планах размещения на американской военной базе противоракетного комплекса для высотного перехвата ракет «ТНААД». Позиция РК такова, что она не возражает против расположения вооруженных сил США на своей территории, однако выступает против включения в них системы ПРО. Пекин не признает того, что ПРО предназначена для воздействия на Северную Корею и утверждает, что она нацелена на Китай. Но в Южной Корее ясно понимают угрозу с Севера, что требует волевого решения по этому вопросу [1, 3].

США настороженно наблюдают за стремительным сближением РК и Китая и ещё больше усиливают американско-японский союз. Япония в свою очередь полагается на поддержку США и проявляет готовность осуществлять план совместной обороны, а также берет курс на милитаризацию и пересмотр истории. В дополнение к этому Япония пытается установить дружеские отношения с Северной Кореей. Таким образом, весь Северо-Восточный азиатский регион охватил вихрь изменений сфер влияния. В этой ситуации РК очень трудно сделать стратегический выбор, учитывая тот фактор, что США являются их союзником. Дипломатические круги и известные ученые Южной Кореи предупреждают президента Пак Кын Хе о необходимости принятия взвешенного решения в национальных интересах страны [2, 13].

Китай сегодня расширяет свое влияние в Азии. На состоявшейся 20 мая 2014 года в г. Шанхае «Конференции взаимобмена и укрепления доверия в Азии» Председатель КНР Си Цзиньпин заявил, что «безопасность Азии должны обеспечивать азиаты» и настаивал на создании региональной системы безопасности. Южная Корея принимала участие в этой конференции, однако решила выдержать некоторую дистанцию, отправив на нее министра по делам объединения Рю Гиль Дже вместо министра иностранных дел Юн Бен Се.

Си Цзиньпин 4 августа 2014 г. на лекции в Сеульском университете выдвинул инициативу о создании Азиатского инфраструктурного инвестиционного банка (АИИБ) и высказал надежду, что заинтересованные государства будут активно в нем участвовать. Ясно, что создание АИИБ создает альтернативу Банку Развития Азии, который возглавляют США и Япония, а его главное управление находится на Филиппинах.

В Вашингтоне обеспокоены продвижением проекта Азиатского инфраструктурного инвестиционного банка Китаем и его поддержкой Республикой Кореей. Газета «Нью-Йорк Таймс» назвала переговоры между Китаем и Республикой Корея относительно создания этого банка «несколько неожиданными». Правительство Южной Кореи приняло окончательное решение о вступлении в АИИБ 13 апреля 2015 г.

Стартовый капитал банка составляет 50 млрд. долл., но в ближайшее время его намереваются увеличить до 100 млрд. долл. США. 15 апреля 2015 г. Министерство финансов Китая огласило состав учредителей АИИБ: это 34 страны Азии, включая РК и 10 стран-членов АСЕАН; 20 европейских стран (Великобритания, Исландия и др.); одна страна Американского континента; две страны

Африки. В их числе пять стран БРИКС (Бразилия, Россия, Индия, Китай и ЮАР), четыре страны большой семерки (кроме США, Японии, Канады) и Австралия.

Тот факт, что АПВ был создан и так много стран приняло участие в его организации, несмотря на возражения США и Японии, является показателем успеха китайской дипломатии в этом вопросе [3, 7 – 9].

Все вышеперечисленные факторы отражают сложный выбор, возникший перед Республикой Кореей, и необходимость тщательного изучения Сеулом всех «за и против» перед тем, как выбрать дальнейшую стратегию, наиболее соответствующую ее национальным интересам.

Итак, можно сделать следующие выводы: 1. Китай вступил в борьбу за мировое лидерство с США и активизирует действия в Азиатско-Тихоокеанском регионе, чтобы изменить расстановку сил в Северо-Восточной Азии. 2. Китай хочет превратить Республику Корею в своего союзника, в связи с чем осуществляет резкое сближение с ней. 3. Китай стремится создать новый региональный порядок в качестве противовеса действиям США и Японии в Азиатско-Тихоокеанском регионе. 4. Республика Корея проявляет осторожность в отношениях с Китаем, учитывая существование союза с США. 5. Китай реализовывает в Азии новые дипломатические стратегии. 6. Китай не сможет отказаться от взаимоотношений с Северной Кореей.

Рождение Китая как новой сверхдержавы было засвидетельствовано на саммите «большой двадцатки» (G-20) 2014 г. На нем Си Цзиньпин подписал с Б. Обамой новое визовое соглашение, по которому китайцы смогут получать 10-летнюю многократную визу для въезда в США. Кроме того, между Китаем и Австралией было подписано беспрецедентное по своему размаху соглашение о свободной торговле между двумя странами. Оно полностью открывает китайский рынок для любых австралийских товаров, отменяя в течение четырех лет и без того невысокие пошлины, а в обмен китайцы получают более широкие возможности для инвестиции в Австралию. Необходимо отметить, что нулевые пошлины на импорт может проводить страна, уверенная в своем экономическом превосходстве. Но значение соглашения куда больше, чем просто демонстрация силы китайской экономики. Китай становится для развитой демократической Австралии экономическим партнером номер один.

Одновременно с визовым соглашением с США и торговым соглашением с Австралией, Китай объявил о своем «плане Маршалла» для Средней Азии – о плане восстановления Великого шелкового пути под девизом «один пояс, одна дорога». Он призван пронизать Азию китайской дорожной инфраструктурой с неизбежными геополитическими последствиями. Первоначальный капитал соответствующего фонда составил 40 млрд. долл. Одновременно Китай объявил о создании Азиатского инфраструктурного инвестиционного банка со штаб-квартирой в Пекине, который как раз и будет финансировать это строительство, став альтернативой Мировому банку и МВФ в Азии.

Таким образом, можно сделать вывод, что для Китая геополитика – естественное продолжение экономики, а процветающая экономика – необходимая база для успешной геополитики.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Ли Йон Су. Джунгук сады абпак ханпаль мультосо (中 '사드 압박' 한발 물러서...) Ослабление натиска Китая по вопросу установки «противоракетного комплекса СААД» // Чосон Ильбо (조선 일보). – 23 марта 2015. – С. 3 (на корейском языке).
2. Джон Динг Йонг. Выбор внешнеполитического курса РК, независимого от влияния великих держав // Тхониль Шиде (통일 시대) Эпоха воссоединения. – Сеул, 2014. – Выпуск 99. – С. 13 (на корейском языке).
3. Ким Тхе Ёнг. Положительные и отрицательные стороны размещения СААД и вступление в АПВ // Тхониль Шиде (통일 시대) Эпоха воссоединения. – Сеул, 2015. – Выпуск 103. – С.7 – 9 (на корейском языке).

Члени Всеукраїнської асоціації індологів, учениці школи індійських танців «Сарасваті» (м.Київ), помічниці Оргкомітету конференції – Іннеса Москалюк і Катерина Шафарчук

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКО-ІНДІЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР

Статтю присвячено одному з малодосліджених питань українсько-Індійських відносин – співпраці в галузі гуманітарних наук, освіти й культури. Значну увагу приділено аналізу розвитку індології в Україні. Гуманітарні зв'язки між Україною та Індією охарактеризовано в контексті ролі та значення міжцивілізаційних контактів.

Ключові слова: Україна, Індія, гуманітарні зв'язки, індологія, освіта, культура, міжцивілізаційні контакти.

Коновалов С. И., Лукаш О. И. *Развитие украинско-индийских гуманитарных связей: цивилизационное измерение.* Статья посвящена одному из малоисследованных вопросов украинско-индийских отношений – сотрудничеству в области гуманитарных наук, образования и культуры. Значительное внимание уделяется анализу развития индологии в Украине. Гуманитарные связи между Украиной и Индией характеризуются в контексте роли и значения межцивилизационных контактов.

Ключевые слова: Украина, Индия, гуманитарные связи, индология, образование, культура, межцивилизационные контакты.

Konovалov S. I., Lukash O. I. *Development of Ukrainian-Indian Humanitarian Relations: Civilizational Dimension.* The article deals with one of the little-studied issues of Ukrainian-Indian relations – cooperation in the field of humanities, education and culture. Considerable attention is paid to the analysis of Indology in Ukraine. Humanitarian relations between Ukraine and India are described in the context of the role and importance of inter-civilizations contacts.

Key words: Ukraine, India, humanitarian relations, Indology, education, culture, inter-civilizations contacts.

Наука, освіта, культура становлять той комплекс цивілізаційних чинників, що безпосередньо впливають на весь спектр розвитку суспільства. Величезну роль у цьому сенсі відіграє міжнародна співпраця в науковій, освітянській та культурній галузях і яскравим прикладом тому можуть слугувати українсько-індійські гуманітарні зв'язки.¹

Звертаючись до історії цих гуманітарних відносин, необхідно коротко зазначити, що вони традиційно супроводжувалися дружністю та спільністю поглядів. Аналізуючи історичні події та найважливіші факти, які характеризують особливості та закономірності міжнародних відносин двох країн, можна стверджувати, що гуманітарні зв'язки між Україною та Індією найбільш плідно розвивалися саме у названих трьох напрямках: *наука, освіта й культура.*

Особливу роль у цьому відіграла подія, пов'язана з відкриттям наприкінці XIX ст. першої пароплавної лінії між Одесою та Бомбеєм, що дало змогу налагодити та інтенсифікувати не лише торговельні, а й наукові, освітянські та культурні зв'язки з Індією. Історична подія сталася 12 лютого 1871 р., коли з Одеси до Бомбея вирушив перший пароплав «Нахімов» [1, 32].

Унікальним прикладом з історії міжнародних зв'язків двох країн у галузі науки є діяльність видатного українського вченого, дослідника чуми та холери Володимира Хавкіна. Саме в Індії він отримав всесвітню славу й визнання як видатного бактеріолога та епідеміолога, заклавши основу подальших гуманітарних українсько-індійських відносин. 1893 року В. Хавкіна було призначено Державним бактеріологом індійського уряду. Результатом його науково-дослідницької діяльності, що тривала майже 25 років, стали тисячі врятованих життів індійців. Визнанням і живим пам'ятником діяльності В. Хавкіна в Індії стало перейменування Бомбейської бактеріологічної лабораторії (організацію та роботу якої він ініціював та очолював) на Інститут імені В. А. Хавкіна [2, 80 – 84].

Саме тоді ще одного відомого українського мікробіолога та епідеміолога Данила Заболотного включили до складу російської експедиції в Індії для вивчення епідемії чуми. Зустріч і спілкування з В. Хавкіним викликали значний інтерес у Д. Заболотного в галузі дослідження чуми та холери й це мало важливі результати в контексті розвитку гуманітарних зв'язків двох країн.

Серед наукових напрямів, що безпосередньо пов'язані з Індією і відіграють надзвичайно важливу роль у розвитку двосторонніх гуманітарних відносин, необхідно особливо виокремити *індологію*. Розвиток індології в Україні було започатковано ще в першій половині XIX ст. й особливу роль у цьому відіграв Харківський університет, де у 1830 – 1833 рр. відомий сходознавець у галузі філології Б. А. Дорн викладав санскрит і видав першу фундаментальну працю «Про спорідненість мови слов'янської та санскритської».

Іншим напрямом досліджень харківських учених стала історія стародавньої Індії, а також література, економіка й культура. Завідувач кафедри порівняльного мовознавства Харківського університету В. І. Шерцль видав перший вітчизняний посібник, присвячений граматиці санскриту в 1873 р. Значний внесок у розвиток індології зробив Д. М. Овсянко-Куликовський – видатний літературознавець і мовознавець, який проаналізував ведійські гімни й дослідив процес становлення релігійної та суспільної свідомості стародавніх аріїв [3, 91].

Проте, безперечно, однією з найвидатніших постатей української індології є П. Г. Ріттер – випускник Київського університету, відомий сходознавець, індолог, санскритолог і перекладач багатьох індійських літературних творів. 1926 року П. Г. Ріттер став одним із засновників Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, у якій успішно діяла Індійська секція. Унікальні переклади П. Г. Ріттера включали гімни «Рігведи» та «Атхарваведи», фрагменти класичних епосів «Магабхарати», «Рамаїяни» тощо [4, 146 – 149].

Надзвичайно важливий внесок у розвиток індології був зроблений українським індологом, теж випускником Київського університету, талановитим філологом, академіком Олексієм Баранниковим. Він поклав початок вивченню й дослідженню в Радянському Союзі сучасних мов Індії – гінді, урду, маратхі, бенгальської, панджабі, відкрив відділення з вивчення цих мов у Ленінграді й відіграв значну роль у становленні й розвитку радянської школи індології, що, безперечно, мало вплив і на поширення індологічних знань в Україні.

Розглядаючи складний шлях розвитку індології в нашій країні, що відіграє надзвичайно важливу роль як провідний науковий напрям у становленні й поширенні гуманітарних відносин із Індією, необхідно зазначити наступне. У довоєнні роки через репресії, Другу світову війну (1939 – 1945) та з інших політичних причин сходознавство, у тому числі індологія, в Україні практично було знищено.

У повоєнні роки основні індологічні центри знаходилися в Росії, а в Україні цього наукового напрямку майже не було. Лише у 60 – 70-і роки та особливо наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття в Києві та деяких інших містах України з'явилися окремі фахівці, які досліджували певні проблеми розвитку Індії.

Цей процес активізувався в добу незалежності України. Наприклад, у 90-і роки в країні були захищені, прийняті до захисту або затверджені для дослідження понад 10 дисертаційних робіт з індології, видано чимало наукових і науково-популярних публікацій. Інтерес до Індії, її історії, філософії, релігії, літератури значно поширився й серед широких верств населення країни.

Отже, складались об'єктивні умови відродження наукової школи індології в Україні. Наукові конференції, методологічні семінари з проблем індології, викладання мов, історії, філософії Індії у вищих навчальних закладах України й видання наукових і популярних праць про Індію — це важливий і необхідний етап на шляху відродження старих традицій і формування сучасної школи української індології.

Значну роль у цьому процесі, безперечно, відіграла I Всеукраїнська науково-практична конференція індологів, присвячена 50-річчю Республіки Індія (24 січня 2000 р.). Вона стала своєрідним та унікальним явищем у науковому й суспільному житті України, оскільки в процесі її підготовки й проведення було зроблено першу спробу зібрати всіх українських фахівців, які займаються дослідженням різноманітних напрямів індології [5].

На підставі систематизації та аналізу поданих на конференцію наукових доповідей можна дійти висновку, що таких напрямів визначається три: 1) історія (із найдавніших часів до наших днів); 2) релігія і філософія; 3) мова й література. Цікавим є той факт, що всі ці напрями досить рівномірно були представлені дослідниками — учасниками конференції.

Найважливішим практичним результатом конференції було створення Всеукраїнської асоціації індологів (ВУАІ), а її керівником (Головою, а пізніше – Президентом) була обрана ініціатор створення асоціації, відомий індолог, історик, міжнародник О. І. Лукаш. Офіційне відкриття ВУАІ відбулося в червні 2000 р. за активного сприяння Посольства Республіки Індія в Україні та Надзвичайного й Повноважного посла Республіки Індія в Україні В. Б. Соні. Головна мета й завдання асоціації полягали в тому, щоб організувати й здійснити обмін думками українських учених, які досліджують різноманітні проблеми розвитку індійського суспільства зі стародавнього періоду й донині (систематично проводити для цього наукові конференції, семінари, консультації); сприяти поширенню в Україні наукових знань і загальної інформації про Індію як одну з провідних держав сучасної Азії та світу; розпочати видання наукової ін-

дологічної літератури: збірників наукових праць, монографій, статей; підготувати кваліфіковані наукові кадри (кандидатів і докторів наук) в галузі індології. Найважливішим завданням ВУАІ було налагодження й поширення різноманітних гуманітарних зв'язків із Індією, насамперед у галузі гуманітарних наук, а також всебічне сприяння розвитку відносин в освітянській та культурній сферах.

Історичною подією у цьому напрямі була зустріч індологів України з Президентом Республіки Індія Абдулом Каламом. Ця зустріч відбулася 3 червня 2005 р. в м. Києві, у залі засідань Вченої ради Національного університету ім. Тараса Шевченка і була включена до програми офіційного візиту Президента Індії в Україну (1 – 3 червня 2005 р.). Вона проходила у формі міжнародного наукового круглого столу з теми: «Сучасна Індія в умовах глобалізації» і була присвячена 5-й річниці заснування Всеукраїнської асоціації індологів. Від України на зустрічі були присутні високоповажні гості: віце-Прем'єр-міністр України – Микола Томенко, посол України в Республіці Індія – Олег Семенець, ректор КНУ імені Тараса Шевченка – Віктор Скопенко та інші офіційні особи.

В урочистому відкритті наукового семінару від Індії взяла участь індійська делегація, очолювана Президентом Республіки Індія Абдулом Каламом, в її складі були посол Республіки Індія в Україні Шекхолен Кіпген, дипломати індійського посольства в Україні, індійські бізнесмени, співробітники індійських засобів масової інформації.

Зустріч відкрила Президент Всеукраїнської асоціації індологів – Ольга Лукаш, яка розповіла науковцям і гостям про мету та завдання асоціації, основні напрями її діяльності. Вона підкреслила, що асоціація ставить собі за мету не тільки проведення індологічних досліджень в Україні – історичних, філологічних, філософських, економічних тощо, а також розробку та проведення з індійськими колегами спільних наукових проектів у гуманітарній галузі. Особливо було наголошено, що для успішного здійснення цих завдань конче необхідно удосконалювати й розвивати договірно-правову основу у відносинах між двома країнами, насамперед розробку та втілення в життя договору і відповідної програми в галузі гуманітарної співпраці між Україною та Індією. Брак таких міжнародних документів або їх недієздатність упродовж значного часу відчутно гальмує плідний розвиток двосторонніх відносин.

У своїй доповіді Президент Республіки Індія, доктор Абдул Калам підкреслив, що він надзвичайно задоволений бути присутнім на зустрічі з індологами України та готовий всебічно підтримувати розвиток індології в нашій країні, сприяти розширенню контактів України та Індії в цій галузі. Він по-справжньому стурбований тим, як конкретно допомогти у вирішенні цих питань. Президент наголосив на тому, що українських і індійських учених розділяє велика відстань, але для початку плідної співпраці її можливо скоротити, використовуючи систему інтернет-сайтів, яка широко поширена в Індії.

Президент Абдул Калам особливо підкреслив, що індійська сторона почала здійснювати спеціальну Програму розвитку бібліотек на базі системи інтернет-сайтів, яка містить в собі інформацію про кілька сотень тисяч науко-

вих видань 20-ма мовами світу в різних галузях гуманітарних і технічних знань. Особливу цінність, на думку доктора Абдула Калама, ця Програма має для українських учених-гуманітаріїв у тому, що вона включає переклади значної частини цих видань англійською мовою, словники, а також спеціальні методичні посібники в галузі літературних перекладів із індійських мов. Він також висловив сподівання, що ця Програма буде першим важливим кроком у розвитку найширших контактів між нашими країнами в гуманітарній галузі.

Після виступу доктора Абдула Калама та керівника індійської Програми розвитку бібліотек відомі українські індологи мали можливість поставити запитання Президенту Індії з наукових проблем, що їх цікавлять, і отримали змістовні відповіді від Президента. Зустріч пройшла в теплій, дружній обстановці й завершилася врученням Президенту Республіки Індія наукових видань, підготовлених індологами України, пам'ятних подарунків, а також обранням доктора Абдула Калама Почесним членом Всеукраїнської асоціації індологів. Своєю чергою, Президент Індії підкреслив важливість внеску українських індологів у розвиток гуманітарних зв'язків між Україною та Індією й відзначив його спеціальним дарунком, переданим індійською делегацією Президенту Всеукраїнської асоціації індологів.

За час свого існування ВУАІ доклала багато зусиль у практичній реалізації окреслених завдань: були проведені численні наукові семінари, конференції, «круглі столи» за участі провідних українських та індійських учених (останні неодноразово мали можливість приїжджати в Україну для участі в цих заходах та обміні науковою інформацією та літературою). Українські індологи-члени ВУАІ неодноразово відвідували Індію для участі в міжнародних конференціях, читанні лекцій в індійських провідних вищих навчальних закладах: Університеті імені Дж. Неру, Делійському та Бомбейському університетах, а також в науково-дослідних інститутах, наприклад, Індійській раді з міжнародних питань (ICWA). За ці роки співпраці між українськими та індійськими науковцями-гуманітаріями склалися дружні творчі стосунки. На часі – розробка й підготовка спільних наукових праць до друку: статей, матеріалів конференцій, монографій.

Однак на шляху цієї великої роботи є й багато труднощів, головна з них – великий брак спеціального фінансування, відсутність постійних спонсорів, інертна позиція керівництва більшості державних установ і науково-дослідних інститутів. Певний прорив зроблено 2008 року, коли за підтримки керівництва ІСЕМВ НАН України було отримано додаткове фінансування від Президії НАН України, що дало можливість утілити в життя Перший українсько-індійський гуманітарний проєкт. Делегація українських науковців і фахівців, членів ВУАІ – представників різних наукових напрямів (історики, філологи, міжнародники, економісти, журналісти) знаходилася в Індії під керівництвом Президента ВУАІ О. І. Лукаш для проведення серії наукових заходів – «круглих столів», семінарів, інтерв'ю з метою ознайомлення індійських учених-колег із широким колом наукових індологічних досліджень в Україні, внутрішнім політичним та економічним станом нашої країни, доцільністю поширення плідних економічних і гуманітарних відносин між двома країнами.

У межах цього проекту ВУАІ приймала в Києві провідних індійських учених-професорів Університету імені Дж. Неру (JNU) та Індійської ради з міжнародних питань (ICWA), ознайомила їх з основними напрямками гуманітарних наукових досліджень в Україні, надала можливість виступити з науковими доповідями в інститутах НАН України та КНУ імені Тараса Шевченка. Такі заходи відіграють роль своєрідних форумів для обміну інформацією, думками і створюють важливе підґрунтя для розробки і втілення у життя різних наукових та освітніх українсько-індійських проектів й програм.

Характеризуючи основні віхи гуманітарних відносин України та Індії у наступному найважливішому напрямі – *освіті*, необхідно, передусім, виокремити надбання українських фахівців-індологів у галузі викладання й вивчення індійських мов, а саме гінді. Зазначимо, що в Україні сформовано досить міцну базу для вивчення мови гінді в таких навчальних закладах, як Київська гімназія східних мов №1 (що є Асоційованою школою ЮНЕСКО). Із 1992 р. учні гімназії мають змогу вивчати мову гінді, а з 1995 р. вчителі й гімназисти проходять стажування в навчальних закладах Індії. Досить успішно мова гінді викладалася в Київському міжнародному університеті, Київському університеті «Східний світ».

Солідна база для вивчення мови гінді створена в КНУ імені Тараса Шевченка, де вона викладається студентам із 1992 р. Велику роботу в цьому напрямі здійснив відомий індолог, викладач мови гінді, автор книг із проблем порівняльної української та індійської філології С. І. Наливайко [6]. Згодом цю важливу традицію в галузі вивчення й поширення індійських мов і літератури в КНУ імені Тараса Шевченка та інших навчальних закладах Києва продовжила ще один талановитий фахівець – знавець і викладачка санскриту та гінді Катерина Довбня. Визначною подією стало і відкриття у травні 2007 р. першого в Україні Центру мови гінді та індійської літератури при Інституті філології КНУ імені Тараса Шевченка. За допомогою цього унікального центру для студентів і молодих спеціалістів відкрилися широкі можливості з вивчення й дослідження індійських мов і літератури. Перший директор Центру – Олена Мотріченко – є автором кандидатської дисертації з проблеми функціонально-семантичних особливостей культурно-маркованої лексики мови гінді, навчального посібника «Лінгвокраїнознавство Індії» та багатьох статей із проблем цієї мови та її вивчення [7, 61 – 62].

Київський національний лінгвістичний університет має широкі можливості й для впровадження та вдосконалення освіти в галузі індійської філології. 2007 року за сприяння Посольства Республіки Індія в Україні там було започатковано вивчення мови гінді, створено Центр мови гінді та індійської культури. Про високій рівень гуманітарних зв'язків у галузі освіти й викладання індійської мови свідчить той факт, що офіційним партнером факультету сходознавства цього університету є Центральний інститут мови гінді в Індії.

Співпраця в галузі освіти була і залишається одним із вагомих та усталених елементів між Україною та Індією. Ще будучи у складі СРСР, Україна брала активну участь у розвитку вищої освіти Індії. Це включало постачання учбо-

во-методичної літератури для вищих навчальних закладів, підготовку фахівців із різних спеціальностей та кваліфікованих науково-технічних кадрів, яких так бракувало індійській економіці того періоду. Яскравим прикладом такої співпраці між Україною та Індією було створення за проектами ЮНЕСКО низки технічних коледжів на території Індії (так званий Варангальський проект) і провідного технічного вищого навчального закладу – Індійського технологічного інституту в Бомбеї [8].

Історія зв'язків у галузі освіти успішно триває й донині. Аналізуючи статистику за першу декаду нового століття, можна стверджувати, що 2010/2011 навчального року в Україні вищу освіту здобувало понад 48 тис. студентів із 134 країн світу. Найбільше іноземних студентів із Китаю – 6 тис., Туркменістан був представлений 5,5 тис., Росія – 4 тис., Індія – 3 тис. студентів. Більшість індійських студентів у 2000 – 2012 рр. навчалася та стажувалася в Україні за медичними спеціальностями. Лише в Луганському державному медичному університеті на медичних спеціальностях у ці роки навчалася майже тисяча індійців.

Навчання іноземного студентства в Україні не тільки сприяє поширенню її міжнародного іміджу, а й надходженню значних коштів до бюджету країни. Однак, слід зауважити, є і деякі проблеми в навчанні студентів. Передусім це мовна проблема й проблема адаптації до побуту, культури і традицій України. Упродовж багатьох років її досить успішно розв'язували на підготовчих факультетах у деяких провідних університетах України. Необхідно зазначити, що останнім часом навчання студентів із Індії значно ускладнюється нинішньою ситуацією на Донбасі, де розташовано більшість вищих учбових закладів із підготовки індійських фахівців.

Посольство Індії в Україні щороку надає стипендії від уряду Індії на безкоштовне навчання українських студентів у вищих навчальних закладах Індії за різноманітними спеціальностями та на курсах із вивчення мови гінді.

Звертаючи увагу на нинішні культурні зв'язки, потрібно зазначити, що за сприяння Посольства Індії в Україні, Індійської ради культурних відносин (ICCR) в Делі, та індійської громади («India Club») в Україні, часто відбуваються різноманітні культурні заходи, присвячені культурі й традиціям Індії.

Із української сторони в цьому напрямі гуманітарних зв'язків велику роботу тривалий час проводило Товариство «Україна – Індія», що отримало юридичний статус ще 1991 року. Товариство об'єднувало широкий загальний української громадськості й мало свої відділення майже в усіх областях України. Метою діяльності Товариства було активне сприяння соціально-економічному й культурному розвитку України та Індії, розвитку й зміцненню дружби, взаєморозуміння, довіри, усебічної співпраці між представниками громадськості обох країн. За роки свого існування Товариство значно сприяло розширенню українсько-індійських професійних зв'язків, організовувало унікальні фестивалі індійських танців, концерти, виставки, благодійні заходи, кінофестивалі, місячники, декади, тижні дружби двох країн. Надзвичайно активну й плідну роботу в цьому напрямі багато років здійснювала ініціатор та ідейний натхненник Товариства, його постійний віце-президент – В. Ф. Устінова.

Найактивніша частина Товариства – студентська й шкільна молодь, яка шукає можливості пізнати індійську культуру не абстрактно, а через власні почуття. Особливий інтерес серед молоді викликала й викликає танцювальна культура Індії: у багатьох містах України є клуби і студії індійського танцю. Піонерами в розвитку культури індійського танцю в Україні були полтавський центр українсько-індійської дружби «Шанті» (керівник – Світлана Грицай), київський клуб «Сарасваті» (керівник – Олена Рижей). Полтавський центр став ініціатором проведення першого Всеукраїнського фестивалю індійського танцю «Ритми радості» 1994 року, що проводився періодично. На IX фестивалі в Києві (2005 р.) брали участь представники не лише України, а й восьми зарубіжних країн, він став міжнародним святом, прикладом високого рівня міжнародної гуманітарної співпраці.

Чудові традиції розвитку індійського класичного танцю в Україні (м. Київ) продовжили школа «Васанта» (керівник – Світлана Врадська), школа й театр індійського танцю «Накшатра» (керівник – Анна Смірнова), студія східних танців «Шовковий шлях» (керівник – Президент українського відділення Міжнародної федерації індійських танців – Ігор Бакаєв).

2002 року була створена Федерація індійського танцю в Україні для надання допомоги танцювальним колективам у забезпеченні методичними матеріалами, організації виступів, придбанні музичних інструментів і костюмів, проведенні майстер-класів. Федерація стала однією з організаторів багатьох фестивалів індійських танців. Нині в Україні налічується 40 танцювальних колективів, що вивчають і поширюють це унікальне стародавнє мистецтво Індії [9, 64 – 65].

Яскравими культурними подіями останніх років були, безперечно, міжнародні фестивалі індійського класичного танцю й музики «Нріт'янджалі – 2005 – 2006»; художня виставка, присвячена видатній індійській художниці Амріті Шергіл (2009 р.); святкування Дня незалежності Індії 2010 року на Майдані Незалежності в Києві; творчі вечори виконавців індійських класичних танців – Михайла Кривчука (першого вчителя індійських танців в Україні), Олени Рижей – Президента Всеукраїнської федерації індійських танців тощо.

За роки незалежності в Україні проведено 15 Всеукраїнських фестивалів індійського танцю в різних містах нашої країни: Києві, Харкові, Полтаві, Одесі, Дніпропетровську, Вінниці, що стали важливими центрами цього танцювального мистецтва. За постійної підтримки Посольства Республіки Індія в Україні та клубу індійських бізнесменів «India Club» удалося залучити до участі у фестивалях більш ніж 300 учасників, підтримати створення нових танцювальних студій. Індійське Посольство започаткувало для переможців цих фестивалів гранти щодо навчання в Індії, завдяки яким українська молодь має можливість учитись і стажуватися в Індії та отримувати дипломи, що дають право на викладання індійських класичних і народних танців в Україні та Індії.

Разом з тим, поживавлення відносин у першій декаді XXI ст. наразі стало згасати в наш час. Фахівці-індологи вважають, що варто відновити діалог на всіх рівнях й надати поштовх до проведення наступної зустрічі міжурядової комісії та комітету з питань науково-технічної співпраці, відновити добру тра-

дицію організації «Днів України в Індії» та, відповідно, «Днів Індії в Україні». Такі заходи в сукупності з обміном візитами й переглядом чинної договірно-правової бази можуть суттєво сприяти співробітництву двох країн й визначати взаємовигідний розвиток їх відносин на наступні роки.

Для подальшого розвитку плідних взаємовідносин між Україною та Індією бракує відповідної угоди про співпрацю в науковій, культурній та освітній галузях, нових міжвідомчих меморандумів, протоколів та угод. Такі кроки мають включати програми практичних дій, у тому числі належну координацію та фінансування програм і проектів у перспективних секторах, враховуючи нинішні реалії.

Незважаючи на те, що українсько-індійські двосторонні відносини в політичній, економічній і культурній галузях, а також у галузі багатосторонньої співпраці в міжнародних організаціях, мають довгостроковий стратегічний характер, і потенційні можливості Республіки Індія залишаються одними з важливих факторів у розв'язанні сучасних політичних й економічних проблем нашої держави, слід констатувати брак в наш час будь-яких актуальних напрацювань та ініціатив по розбудові таких відносин як з боку Індії, так і України.

Варто зауважити, що останній офіційний візит до Республіки Індія відбувся 2012 року, під час якого було підписано низку важливих угод. Водночас залишилося багато неузгоджених проблемних питань, що підтверджує необхідність привернути увагу профільних державних інституцій до відновлення й налагодження відповідної співпраці у пріоритетних для наших держав галузях.

Із огляду на сучасну економічну й політичну ситуацію в Україні, для розв'язання комплексу наявних проблем видається доцільним звернутися зокрема до ретельного вивчення та аналізу досвіду Республіки Індія – унікальної країни, що зробила *величезний внесок* у розвиток *світової цивілізації*.

Гідною відповіддю на виклики глобалізації має стати всебічна співпраця наших країн у розвитку *гуманітарних зв'язків* в галузі *науки, освіти, культури* як *об'єднувальних цивілізаційних чинників* і важливих складових соціально-економічного розвитку. Така співпраця має стати наріжним каменем у побудові міцних *міжцивілізаційних контактів* між нашими народами. Найважливішим завданням у відносинах між Україною та Індією має стати створення міцного та багатогранного партнерства, що в перспективі може перетворитись на дієвий інструмент впливу на розвиток міжнародних відносин і взаємної підтримки у вирішенні глобальних питань.

ПРИМІТКИ:

¹ Дана праця є виправленим, доповненим та удосконаленим варіантом раніше надрукованої наукової статті: Лукаш О. І., Рачек Д. В. Українсько-індійські гуманітарні зв'язки: історія і сучасність / О. І. Лукаш, Д. В. Рачек // Проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць / Київський міжнародний університет, Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. – Вип. 4 – К., 2012. – С. 259 – 273.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Лукаш О. І. Українсько-індійські відносини / О. І. Лукаш // Україна дипломатична. – Вип. III. – К., 2003. – С. 596–608.
2. Лукаш О. З історії розвитку українсько-індійських зв'язків / О. Лукаш // Індія: давнина і сучасність: Збірник наукових праць / Всеукраїнська асоціація індологів. – Вип. 1. – К., 2003. – 220 с.
3. Чувпило Л. Вивчення Індії в Харківському університеті / К. Чувпило // Індія: давнина і сучасність: Збірник наукових праць / Всеукраїнська асоціація індологів. – Вип. 1. – К., 2003. – С. 87 – 97.
4. Завгородній Ю. Давньоіндійські твори в українських перекладах: 1870 – 1920-ті роки / Ю. Завгородній // Індія: давнина і сучасність: Збірник наукових праць / Всеукраїнська асоціація індологів / – Вип. 1. – К., 2003. – С. 141 – 157.
5. Див. докл.: «Східний світ», 2000, № 1. – С. 167 – 168.
6. Наливайко С. Таємниці розкриває санскрит. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2000. – 288 с.; Наливайко С. І. Українська індоарика. – К.: Євшан-зілля, 2007. – 640 с.
7. Мотріченко О.М. Культурно-маркована лексика сучасної мови гінді (типологічний аспект) / О. М. Мотріченко // Тези II Всеукраїнської конференції індологів, 5 – 6 червня 2007 р. (До 60-річчя незалежності Індії та року Індії в Україні). – К., 2007. – 68 с.
8. Лукаш О. Украинская ССР в связях Советского Союза с развивающимися странами (60 – 80-е гг.) / О. Лукаш: монографія. – К.: Наукова думка, 1990. – 109 с.
9. Рыжей Е. В. Развитие культуры индийского танца в независимой Украине / Е. В. Рыжей // Тези III Всеукраїнської конференції індологів, 30 січня 2013 р. До Дня Республіки Індія. – К., 2013. – 90 с.

*Учасники конференції, члени Всеукраїнської асоціації індологів:
(зліва направо – Президент Всеукраїнської асоціації індологів О.І. Лукаш,
Президент Федерації індійських танців в Україні О.В.Рижей,
Віце-президент Товариства «Україна - Індія» В.Я. Устінова)*

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКО-КИТАЙСЬКИХ НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Стаття присвячена висвітленню особливостей сучасного стану українсько-китайських наукових і науково-технічних зв'язків. Виокремлено та охарактеризовано етапи співпраці України й Китаю в досліджуваній галузі, проаналізовано проблеми та перспективи подальшого розвитку двосторонньої співпраці.

Ключові слова: Україна, Китай, міжнародна наукова та науково-технічна співпраця.

Білоконь А. С. **Особенности современного этапа развития украинско-китайских научных связей.** Статья посвящена рассмотрению особенностей современного состояния украинско-китайских научных и научно-технических связей. Определены и охарактеризованы этапы сотрудничества Украины и Китая в исследуемой области, проанализированы проблемы и перспективы дальнейшего развития двустороннего сотрудничества.

Ключевые слова: Украина, Китай, международное научное и научно-техническое сотрудничество.

*Bilokon O. S. **Specific Features of Contemporary Ukraine-China's Scientific Relations.***

The paper studies the current state of scientific and technical ties between Ukraine and China, the stages of their cooperation, its problems and prospects.

Key words: Ukraine, China, International scientific and technical cooperation.

Міжнародні наукові зв'язки відіграють особливу роль у науково-технічному прогресі та є важливим цивілізаційним чинником сучасної світобудови. Науково-технічна діяльність України і Китаю мають багату здобутками історію, українська і китайська нації зробили величезний внесок у розвиток світової цивілізації своїми науковими й технічними досягненнями. Нині наука й техніка стрімко розвиваються в усьому світі. Відстеження міжнародного передового рівня науки й техніки, зменшення розриву між національним і передовим світовим рівнем, створення умов для соціально-

економічного й культурного розвитку своїх держав – мета міжнародних наукових зв'язків України і Китаю. Для здійснення цієї мети обидві країни докладають значних зусиль, у результаті чого з'являються нові передові наукові й науково-технічні досягнення.

Без теоретичного осмислення суті понять – *міжнародна наукова й міжнародна науково-технічна співпраця* – неможливо здійснити комплексного аналізу інтеграції України у світовий науково-технічний простір, а також продемонструвати особливості та закономірності двосторонніх наукових і науково-технічних зв'язків між Україною і Китаєм. Аналіз історіографічного огляду української наукової літератури дає підстави стверджувати, що серед кола питань, пов'язаних із розкриттям міжнародної наукової та науково-

технічної співпраці України і Китаю на особливу увагу заслуговує низка наукових досліджень: праця віце-президента НАН України, академіка А. Г. Загороднього; стаття О. А. Мазура, В. С. Стогнія і Н. В. Осадчої, а також статті Є. О. Медведкіної і М. І. Обухової; О. М. Скрипник; І. А. Кіпцар.

Стаття І. А. Кіпцар [1] – це перша праця в українському китаєзнавстві, у якій науково-технічна співпраця та зв'язки в галузі культури між Україною і Китаєм розглядаються як окремі аспекти взаємодії. Автор у висновках наводить перелік пріоритетних напрямів і форм науково-технічної співпраці, що налічують дев'ять пунктів. Водночас висвітлюється правова основа цієї співпраці. Наводиться приклад відкриття одного з провідних напрямів науково-технічної співпраці – створення спільних підприємств. Дев'ятий шлях активізації двосторонніх контактів автор вбачає у створенні міжурядової комісії з науково-технічної співпраці й підкреслює, що українсько-китайські зв'язки можуть мати серйозний потенціал у майбутньому.

У статті Є. О. Медведкіної та М. І. Обухової [2] вивчені особливості технологічного розвитку Китаю, проаналізовані основні показники й фактори, що впливають на розвиток інновацій; означені проблеми і виявлені основні тенденції та перспективи розвитку науки й техніки в цій країні, а також розглянуті перспективи інноваційної співпраці України і Китаю. У висновку автори підсумовують, що КНР провадить ефективну інноваційну політику і є відкритою та зацікавленою у взаємовигідній співпраці з Україною.

О. А. Мазур, В. С. Стогній, Н. В. Осадча у своїй праці [3] розглядають китайський досвід по створенню технопарків і зон розвитку високих технологій як частини інноваційної інфраструктури країни. У статті висвітлюється і державна підтримка діяльності технопарків, наведені приклади по створенню китайсько-українських технопарків. У статті О. М. Скрипник [4] аналізуються стан і тенденції розвитку українсько-китайських відносин у політиці, економіці, культурі й науці. Акцентується увага на спільності двох країн: вбачається спільне та взаємне в економічних інтересах і близьких позиціях щодо ключових проблем сучасного світового політичного розвитку. У кожному з напрямів двосторонніх відносин висвітлюється історія розвитку цього напрямку, збагачена великим фактичним матеріалом.

Значний інтерес і наукову цінність представляє праця віце-президента НАН України, академіка А. Г. Загороднього [5], у якій надано широкий аналіз стану українсько-китайської науково-технічної співпраці за останні роки і підкреслено, що співробітництво в усіх напрямках із кожним роком збільшує обсяги, урізноманітнює свої форми. Водночас охарактеризовані проблеми й хиби двосторонніх науково-технічних відносин, а саме: під час виконання спільних проектів, зазвичай, відбувається трансфер технологій, ноу-хау та інших об'єктів інтелектуальної власності, що з'являються внаслідок виконання цих проектів або є результатом попередньої науково-технологічної пошукової роботи обох сторін, тому необхідним завданням є розробка системи захисту прав інтелектуальної власності і дотримання дольових паїв за умов промислового впровадження розроблених технологій [5, 49].

Вивчення цих та інших публікацій по темі дослідження дає підстави стверджувати, що українські фахівці здійснили велику науково-дослідну роботу, яка містить аналіз багатьох аспектів українсько-китайської наукової кооперації, оцінювання правових підвалин співпраці, висвітлення діяльності українсько-китайського парку високих технологій, характеристику діяльності українсько-китайської комісії з науково-технічної співпраці та багатьох інших питань. Водночас варто підкреслити, що жодна праця не розглядає економічну ефективність міжнародної наукової та науково-технічної співпраці двох країн, що є вкрай важливим для оцінювання економічної складової цієї співпраці, а також не розглядає в комплексі два напрями вітчизняної науки: академічної та вузівської, які входять в загальну структуру, що формують сучасну науку України.

У представленому дослідженні ставиться *мета* частково заповнити означені «білі плями» та зробити спробу більш *комплексно проаналізувати* розвиток українсько-китайської наукової та науково-технічної співпраці за сучасних умов, виділити її хронологічні періоди (етапи) та особливості, охарактеризувати проблеми й перспективи.

Формування *договірної-правової* основи співробітництва України і Китаю в наукових і науково-технічних зв'язках розпочалося 1992 року. Особливо підкреслимо, що після визнання Китаєм незалежності України й налагодження дипломатичних відносин між Україною і КНР, *першою двосторонньою угодою* була саме Угода про науково-технічну співпрацю. Наприкінці 2014 р. договірно-правова база двосторонніх наукових відносин цих країн налічувала 30 документів: 22 документи основного списку та 8 документів додаткового списку (протоколи спільного засідання українсько-китайської комісії з науково-технічної співпраці).

Головними з тих, що регулюють наукові та науково-технічні відносини між Україною і КНР, є Угода між Урядом України та Урядом Китайської Народної Республіки про науково-технічне співробітництво (22.04.1992 р.), Угода про наукове співробітництво між НАНУ та АН КНР (29.09.1992 р.), Угода між Урядом України та Урядом Китайської Народної Республіки про створення Комісії зі співробітництва між Урядом України та Урядом Китайської Народної Республіки (20.11.2011 р.). Мета останньої – підвищення ефективності українсько-китайської співпраці й забезпечення двосторонньої взаємодії як у торговельно-економічній, культурній, так і науково-технічній галузі. Цікавим є той факт, що найбільш активно договірно-правова база розвивалася впродовж 2010 – 2014 рр., коли було укладено майже кожний третій документ основного списку.

Передусім треба зазначити, що українсько-китайське співробітництво в своєму розвитку мало *три основні етапи*, а історія міжнародних науково-технічних контактів двох країн розглядається в нерозривному зв'язку з міждержавними відносинами України і Китаю.

Перший етап (1991 – 2004 рр.) охоплює стадію початку й розвиток відносин двох країн. Як уже зазначалось, саме в цей період підписуються головні міжнародні документи двох держав: Угода між Урядом України та Урядом КНР про науково-технічне співробітництво, Угода про наукове співробітництво між

НАН України та АН КНР, Угода про співробітництво в галузі охорони здоров'я і медичної науки між Міністерством охорони здоров'я України та Міністерством охорони здоров'я КНР, Угода між НАН України та АН КНР про організацію безпосереднього наукового співробітництва. У цей період активізація двосторонніх наукових і науково-технічних відносин відбувалася за участі міжурядової комісії з науково-технічної співпраці. Зміцненню відносин тоді сприяв взаємний обмін візитами, а саме: візит президента НАН України Б. Є Патона у складі делегації НАН України до Китаю (14 – 24 грудня 1994 р.); візит делегації вчених Китайської академії суспільних наук до України, очолюваної президентом академії Лі Теїнем (1999 р.).

Певним рівнем розвитку взаємних творчих контактів у цей період можна вважати той факт, що Президія НАН України обрала чотирьох науковців КНР іноземними членами НАН України – усі вони видатні вчені в різних галузях сучасної науки: *кібернетики та обчислювальної техніки* (Ху Ціхін – *Hu Qi-Heng*, учений-жінка, віце-президент АН Китаю), *ядерної та теоретичної фізики* (Чжоу Гуанчжоу – *Zhou Guanzhao*, президент АН Китаю), *молекулярної біології* (Сінь-Юань Лю – *Xin-Yuan Liu*, професор інституту біохімії в Шанхаї), *фізики металів і космічного матеріалознавства* (Чень Сі-Шень – *Chen Si-Shen*, керівник лабораторії Інституту фізики АН Китаю).

Другий етап (2004 – 2010 рр.) ознаменувався охолодженням відносин між країнами, зміною зовнішньополітичного курсу України. Відбувається згасання у правовій площині двосторонніх відносин, зменшується кількість двосторонніх угод співпраці; скорочується обмін делегаціями вчених і фахівців. Президент України не був присутній на відкритті Олімпіади в Пекіні, а голова КНР не відвідував Київ упродовж десяти років.

Третій етап (2010 – 2014 рр.) характеризується новим рівнем відносин – це відносини «*стратегічного партнерства*» або стрімкого розвитку. Цей етап пов'язано з розвитком відносин у всіх напрямках обох країн, у тому числі наукових. Розвивалася й розширювалася договірно-правова основа співпраці, активізувалися взаємні обміни візитами. Історичний прорив в українсько-китайських відносинах відбувся 20 липня 2011 р. – було підписано Спільну декларацію про налагодження й розвиток відносин *стратегічного партнерства* між Україною і Китайською Народною Республікою. Того ж року було створено перший в історії наукової та науково-технічної співпраці двох країн спільний міжнародний науково-дослідний центр – *Китайсько-український інститут зварювання ім. Є. О. Патона*. Безперечно, цю важливу подію можна оцінювати як найважливіше досягнення української науки у двосторонній науково-технічній співпраці з Китаєм.

Співробітництво НАН України з науковими установами та організаціями Китайської Народної Республіки постійно розширюється. Як вже зазначалось, наразі створена ефективна договірно-правова база, що має тенденцію до її подальшого розвитку, зокрема в *регіональному аспекті*. Регіональними партнерами НАН України та її окремих установ у КНР є Народні Уряди 5 провінцій: Хейлунцзян, Аньхой, Гуандун, Цзілінь і Чжецзян; наукові установи 5 китайських академій: Академії наук Китаю, Академії суспільних наук Китаю, Академії

космічних досліджень, Академії Синіка і Шаньдунської академії наук; майже 20 університетів; 5 наукових центрів; низка промислових підприємств, компаній і фірм [6, 1 – 8].

Нині 20 % усіх установ НАН України плідно співпрацюють із більш ніж 75 китайськими партнерами як в межах двосторонніх угод НАН України, так і прямих контактів наукових установ та організацій – безпосередніх учасників науково-технічної співпраці, щорічно розширюючи коло спільних інтересів і беручи участь у спільних наукових форумах. Українські та китайські вчені найбільш активно співпрацюють у *напрямах* матеріалознавства, інформаційних технологій, фізики й теплофізики, хімії та біохімії.

Основні *форми* співпраці: виконання спільних проєктів за прямими угодами, участь у конференціях, форумах і виставках, обмін ученими та спеціалістами, виконання установами НАН України контрактних замовлень китайських фірм і компаній, діяльність спільних центрів, лабораторій, інститутів і підприємств [6, 8 – 5].

Міжнародні двосторонні контакти українсько-китайської науково-технічної співпраці характеризуються діяльністю, спрямованою на ознайомлення української наукової спільноти з кращими досягненнями китайської науки. 2010 року НАН України і Народний уряд провінції Гуандун виступили співорганізаторами інвестиційного бізнес-форуму в Києві, учені НАН України взяли активну участь у «Тижні китайської науки в Республіці Білорусь», делегація Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона брала участь у роботі Міжнародної виставки промислового обладнання в Китаї, м. Гуанчжоу [6, 6].

Із 16 до 25 грудня 2011 р. в м. Гуанчжоу на запрошення Народного уряду цієї провінції перебувала делегація НАН України, очолювана віце-президентом НАН України, академіком НАН України А. Г. Наумовцем. Під час відрядження делегація НАН України взяла участь у роботі першого інноваційного форуму в м. Гуанчжоу, XIV наукового форуму з обміну досвідом китайських та іноземних спеціалістів і в роботі першого засідання спільної комісії з науково-технологічної співпраці між Народним урядом м. Гуанчжоу та Національною академією наук України.

Віце-президентом НАН України академіком А. Г. Наумовцем (який очолив українську частину комісії) і мером м. Гуанчжоу було підписано Угоду про співпрацю між Народним урядом м. Гуанчжоу (КНР) і Національною академією наук України, що має на меті розширення й поглиблення довгострокової взаємовигідної науково-технічної співпраці між науковими установами, підприємствами і фахівцями обох сторін [6, 7].

У червні 2012 р. установи НАН України брали участь у роботі IV Харбінської міжнародної виставки науково-технічних досягнень. На ній були представлені розробки Інституту проблем матеріалознавства ім. І. М. Францевича та Інституту мікробіології та вірусології ім. Д. К. Заболотного [6, 7].

Наукова співпраця між НАН України та *Китайською академією суспільних наук* (КАСН) розвивається в межах Угоди про наукове співробітництво між Китайською академією суспільних наук та Національною академією наук України, укладеної 3 травня 1999 р. Ця Угода була поновлена 21 вересня 2011 р. під

час візиту до НАН України делегації Китайської академії суспільних наук, очолюваної віце-президентом паном Лі Янгом [7]. Між академіями підтримується динамічний обмін візитами й делегаціями. Так, 12 – 17 жовтня 2010 р. НАН України відвідала делегація КАСН, очолювана керівником Управління міжнародної співпраці паном Ян Яном. Під час візиту обговорювалися питання співпраці установ НАН України в галузі світової економіки, сходознавства, соціології та демографії з науковими установами КАСН. Китайська делегація відвідала низку установ НАН України, зокрема Інститут світової економіки і міжнародних відносин, Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського, Інститут соціології та Інститут демографії і соціальних досліджень імені М. В. Птухи, де була ознайомлена з сучасним рівнем досліджень українських учених [7, 2 – 5].

У лютому – березні 2011 р. в Китайській академії суспільних наук (м. Пекін) перебувала делегація НАН України, яка відвідала Управління міжнародної співпраці КАСН, Інститут Росії, Східної Європи та Центральної Азії, Інститут археології, Центр документації та інформації Бібліотеки КАСН. Під час візиту було обговорено широке коло питань в галузі соціальних і гуманітарних наук, зокрема проведення спільних науково-організаційних заходів.

У травні 2011 р. делегація вчених Китайської академії суспільних наук відвідала НАН України. Вони ознайомилися з роботою таких академічних установ, як Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського, Інститут світової економіки і міжнародних відносин, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, де зустрілися з колегами та обмінялися думками про подальшу фахову співпрацю [7, 2 – 4].

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (НБУВ) працює над виконанням двосторонньої угоди про науково-інформаційну співпрацю з Бібліотекою Китайської академії суспільних наук. У межах цієї угоди 18 вересня 2012 р. в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського відбулося відкриття виставки праць учених-суспільствознавців Китайської Народної Республіки. У її відкритті взяли участь співробітники Академії суспільних наук КНР, Посольства КНР в Україні, Національної академії наук України, НБУВ [7, 2]. Відкриття виставки стало практичним кроком із реалізації попередніх домовленостей між НБУВ та Академією суспільних наук КНР. Експонати виставки – наукові праці китайських учених-суспільствознавців із історії, культури й літератури – за сприяння державних структур КНР та України були передані Академією суспільних наук Китаю в дар Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського для забезпечення широкого доступу українських учених до наукового доробку їхніх китайських колег. Виставка започаткувала відкриття в НБУВ *китайського залу*.

Відносини між двома науковими центрами не обмежуються книгообміном – перспективною є також реалізація спільного видавничого проекту. Упродовж 2014 р. НБУВ працювала над виконанням цього проекту та інших пунктів двосторонньої угоди про науково-інформаційну співпрацю з Бібліотекою Китайської академії суспільних наук [7, 3 – 6].

Академія суспільних наук КНР виявляє інтерес до розширення та інтенсифікації наукових зв'язків із Національною академією наук України, налаго-

дженні ефективного обміну науковим потенціалом для розв'язання актуальних проблем, пов'язаних із глобальними суспільними трансформаціями.

Надзвичайно важливим аспектом у дослідженні розвитку міжнародних двосторонніх відносин є виявлення та аналіз *негативних явищ і перешкод*, що заважають успішному здійсненню окреслених планів і перспектив. Незважаючи на позитивну динаміку розвитку українсько-китайських науково-технічних зв'язків, слід зауважити, що для здійснення ефективної міжнародної наукової співпраці є певні перешкоди, переважно, фінансового та нормативного характеру.

Численні бар'єри виникають через обмеження освоєння за призначенням грантових, тобто отриманих від міжнародних та іноземних організацій коштів, перепони казначейств під час перерахування цільових коштів для підтримки членства в міжнародних організаціях, затримку митниці при переданні обладнання й матеріалів, що потребують спеціальних умов зберігання, запровадження митних податків і зборів, які накладаються на наукове обладнання та устаткування, що передається зарубіжними науковими центрами та організаціями як допомога і для проведення спільних робіт. Усе це суттєво перешкоджає здійсненню рівноправної міжнародної співпраці, призводить до вимушеного виведення проектів, які можуть здійснюватись установами НАН України, із державних у комерційні структури, що своєю чергою, спричиняє втрату і так незначних фінансових надходжень.

Внесення чітких і зрозумілих норм до податкового кодексу, митних правил, своєчасні інструктивні та роз'яснювальні листи Міністерства фінансів, Міністерства доходів і зборів щодо відповідності дій фінансових органів усталеним міжнародним стандартам і міжнародним угодам могли б значно спростити реалізацію спільних міжнародних проектів.

Із певними труднощами стикаються і процеси трансферу технологій установ НАН України та впровадження їх у виробництво на території КНР. Це пов'язано з тим, що значна кількість запропонованих українських високоефективних науково-технічних розробок являють собою лабораторні технології та вимагають певних фінансових вкладень для доведення їх до промислової реалізації. Тому за сучасних умов для доопрацювання науково-технічних розробок з метою запровадження їх у виробництво доцільно використовувати венчурний капітал як з китайської, так і української сторони.

Важливим питанням забезпечення сталої науково-технічної співпраці є мотивація українських учених і спеціалістів. Українські вчені відчувають свою відповідальність за передачу китайським колегам свого досвіду, що здійснюється всіма доступними способами: консультаціями, порадами, презентаціями, як особисто під час зустрічей із китайськими колегами, так і в режимі листування електронною поштою. При цьому така діяльність потребує суттєвих зусиль і часу, а тому здійснюється переважно, базуючись на особистому ентузіазмі.

Питання передових позицій і мотивації українських учених і спеціалістів набуває особливої актуальності з виходом на співпрацю з КНР у галузі науки і техніки Білорусі та Росії. Потрібно вести пошук і залучати додаткові механізми

фінансової підтримки науково-технічної співпраці, передусім на експертному рівні, активно вивчати міжнародний досвід практики науково-технічної співпраці.

Іншим проблемним питанням двосторонньої співпраці є брак зворотного зв'язку в переданні китайській стороні українського наукового досвіду. Українські вчені не мають інформації про те, чи були спроби впровадити їхні технології, чи були вони вдалими, із якими проблемами чи труднощами стикнулися китайські компанії під час упровадження наших технологій. За такої ситуації певною мірою підупадає ентузіазм українських спеціалістів, тому слід ужити конкретних заходів із забезпечення зворотного зв'язку.

Важливим питанням двосторонньої співпраці, вирішення якого матиме значний позитивний вплив на подальший розвиток українсько-китайських науково-технічних відносин, є формування ефективного наукового менеджменту для методично-організаційного супроводу науково-технічних проектів.

Підготовка кадрів та обмін відбувається на низькому рівні через проблеми на законодавчому рівні, і як наслідок – НАН України не може прийняти китайських фахівців в Україні та відрядити українських фахівців у Китай. Для вирішення цього питання потрібно підготувати і внести до Кабінету Міністрів України два проекти постанов, що дозволять науковим працівникам здійснювати довготермінові відрядження зі збереженням основного місця роботи, а також нададуть змогу НАН України робити необхідні запрошення.

Важливим аспектом розширення українсько-китайської співпраці в науково-технічній та інноваційній галузях є створення спільних наукових лабораторій, центрів, науково-освітніх і науково-виробничих інтегрованих структур. Наразі на території КНР за участі установ НАН України працюють *три наукові центри*. Така форма міжнародної співпраці дає можливість розширити механізми комерціалізації українських наукових розробок на зовнішньому ринку.

Аналізуючи стан українсько-китайських науково-технічних відносин впродовж останніх років можна стверджувати, що співпраця вчених і спеціалістів обох країн уже тепер дає плідні взаємовигідні результати – збільшується кількість спільних дослідницьких проектів, їх учасників і масштабів реалізації, виникають нові та розвиваються вже відомі напрями та форми. У перспективі вона може стати дієвим фактором прискорення інтеграційних процесів в інших галузях взаємовідносин між українськими і китайськими науковими установами. Українсько-китайська наукова і науково-технічна співпраця має добру тенденцію розвитку й відкриває значні перспективи в майбутньому за умови надання необхідної допомоги урядів обох країн.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Кіпцар І. А. Діяльність спільної комісії українсько-китайського технічного співробітництва як фактор оптимізації сучасних двосторонніх відносин України і КНР / І. А. Кіпцар // Східний світ – 2007. – № 4. – С. 53 – 56.

2. Медведкина Е. А. Научно-техническое сотрудничество Украины и КНР: инновационный аспект / Е. А. Медведкина, М. И. Обухова // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності – Theoretical and Practical Aspects of Economics and Intellectual Property: збірник наукових праць / ПДТУ. – Маріуполь, 2010. – Т. 2. – С. 101–106.
3. Мазур А. А. Технопарки Китая / А. А. Мазур, В. С. Стогний, Н. В. Осадчая // Наука та інновації. – 2006. – № 3. – С. 127–134.
4. Скрипник О. М. Українсько-китайські відносини на початку XXI ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jsrui/bitstream/6789/364/1/Ukrayinokytays'ki%20vidnosyny.pdf>.
5. Загородній А. Г. Науково-технічне співробітництво між Національною академією наук України та установами і організаціями Китайської Народної Республіки / А. Г. Загородній // Україна-Китай. Спеціальний випуск № 1 (6) 2014. – С. 47–50.
6. Поточний архів відділу міжнародних зв'язків Національної академії наук України, справа «Довідка про стан науково-технічного співробітництва між Національною академією наук України та установами і організаціями Китайської Народної Республіки 1992–2015». – 19 арк.
7. Поточний архів відділу міжнародних зв'язків Національної академії наук України, справа «Наукова співпраця між НАН України та Китайською академією суспільних наук». – 6 арк.

*Доповідь на конференції зав. відділу історії країн Азії та Африки
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», к.і.н., доц. В.О. Шведа
(за столом праворуч – Директор
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»,
д.і.н., проф. А.І.Кудряченко)*

РОЗДІЛ III

ІСЛАМСЬКИЙ СВІТ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВИТОКИ ТА ВИКЛИКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

УДК: 94(327)

Швед В. О.

АРАБСЬКИЙ СВІТ У ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД: ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ

У статті досліджено геополітичні, соціально-економічні та ідеологічні чинники формування нової парадигми розвитку арабського світу за сучасних умов.

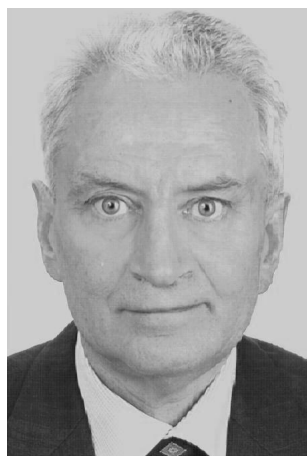
Ключові слова: арабський світ, Рада співробітництва арабських держав Затоки, Іран, геостратегічний ландшафт, модель розвитку.

Швед В. А. **Арабский мир в постреволюционный период: формирование новой парадигмы развития.** В статье исследуются геополитические, социально-экономические и идеологические факторы формирования новой парадигмы развития арабского мира в современных условиях.

Ключевые слова: арабский мир, Совет сотрудничества арабских государств Залива, Іран, геостратегический ландшафт, модель развития.

Shved V. O. **Arab World in the Post-Revolutionary Period: Shaping of a New Development Paradigm.** The article examines geopolitical, social, economic and ideological factors of Arab world's development paradigm in the current situation.

Key words: Arab world, Gulf Cooperation Council – GCC, Iran, geostrategic landscape, developmental model.

Нинішню ситуацію в арабському світі одні дослідники порівнюють із неконтрольованим хаосом, гуманітарною катастрофою [1], інші з періодом, який переживала Європа в роки Тридцятилітньої війни ще в XVII ст. [2], а треті вбачають у ній народження нового балансу сил, нового геостратегічного ландшафту як арабського світу, так і всього Близького й Середнього Сходу.

Справді, спершу здається праві ті, хто наголошує на деструктивних тенденціях у сучасному арабському світі, який, як мовиться, «покотився в прірву». Нині можна виділити три головні тренди, здатні призвести до катастрофічних результатів або сценаріїв упродовж кількох наступних років, якщо уряди й керівництво арабських країн не змінять нинішню тенденцію розвитку.

Перший тренд – це політичне насильство, що заповнило арабське суспільство. Воно пов'язане насамперед із появою самопроголошеної так званої Ісламської держави (ІДІЛ) і втратою державного контролю над національними територіями, на яких проживали мільйони громадян, родин і спільнот, в основному в Іраку, Сирії та Лівії. Нині більш ніж третина світових біженців – це біженці з арабського регіону, де лихо зачепило принаймні дев'ять арабських

держав. Масовий потік біженців зі своїх країн призводить до руйнації багатой мозаїки релігій та етносів, властивої арабським суспільствам упродовж тисячоліть, і в багатьох країнах стрімко поширюється тенденція на перевагу унітарної гомогенності. Як приклад цьому – насильницьке вигнання зейдитів, християн, «Загальної служби безпеки Ізраїлю» (Шабак), інших етнічних і релігійних меншин в Іраку (і це лише один приклад).

У самих країнах регіональні та внутрішні відповіді на політичне невдоволення призводять до соціальної поляризації, що раніше не спостерігалась. У Єгипті, Ємені, Лівії, Сирії, Іраку та інших країнах політичним процесом спричинюється викривлення форм політики ідентичності, що руйнують довіру в самих суспільствах щодо національних держав та їх урядів.

По-друге, відбувається процес дезінтеграції законності та влади в арабських країнах. Арабські революції, що відбулися кілька років тому, стали виявленням посиленої незгоди з чинними системами управління. Відповіддю на ці народні рухи в багатьох країнах регіону стала суміш насильства.

Наразі такі національні столиці, як Багдад, Сана, Тріполі й Дамаск фактично втратили контроль над територіями на користь ворожим силам і структурам. Формальні ознаки державності, такі, як національний суверенітет і контроль над національною територією та інструментами насильства (включно з армією), нині розкладаються й замінюються альтернативними структурами. Нові військові недержавні актори, на кшталт Ісламської держави, зробили виклик ідеї національної держави та конструюють альтернативні політичні реалії. З'являються нові та невідомі моделі «державних» систем і ці утворення пропонують відповідні ідеї державності, ідентичності й суспільства. Це означає, що політичні еліти й керівні партії потребують врахування тенденції до посилення ролі нових політичних акторів, включно з польовими командирами; надзвичайно важливими стають нові типи угод, менш традиційні, аніж були раніше, для того щоб покласти край конфліктам.

Країни, де не втрачений державний контроль, нині переживають посилену фрагментацію в політичній галузі або повернення до авторитарного стилю правління. Винятком є Туніс, де створення нових політичних партій і громадських організацій є показником більш демократичних тенденцій. Широке розчарування в політичному процесі, його ігнорування, особливо молоддю, здатне загрожувати майбутньому. У таких країнах, як Єгипет, громадянські свободи та основні права розтоптуються в ім'я національної безпеки та боротьби проти екстремізму. Значним зниженням демократії можна лише викликати асоціальні настрої та каналізувати найактивніших громадян до пошуків альтернативних варіантів висловлення своєї незгоди.

Третій тренд полягає в сильному відчутті особистої причетності до того, що відбувається, особливо властиве тепер арабським країнам. Цей знаменний психологічний ефект став наслідком народних повстань і падіння багатьох режимів, що прокотилися арабським світом. Нині доволі чітко відчувається персональна віра арабських громадян у власну спроможність до змін. Приголомшлива хвиля громадських ініціатив прокотилась майже через увесь регіон, що відбиває суть зазначеної причетності. Водночас, є й негативна сторона цього

феномена – це посилена мілітаризація молоді, що невдоволена чинними порядками та урядами [3].

Отже, нинішня криза, як у регіоні Близького Сходу й Північної Африки, так і просторі всього арабського світу, є наслідком колапсу старої системи, нездатної вдовольняти надії та сподівання народів регіону [4]. Воднораз вона є і наслідком поразки першої хвилі арабської весни, що прокотилась у деяких арабських країнах упродовж 2010 – 2013 рр. і спричинила посилення бойовничого ісламізму, сунітсько-шиїтського протистояння й низки інших негативних і деструктивних явищ. Саме в таких, образно кажучи, пологових муках наразі народжується новий дизайн і геостратегічний ландшафт Близькосхідного регіону. Його найбільш характерною ознакою є активне перетворення арабського світу на впливового суб'єкта регіональної та світової політики. Як влучно зазначив журналіст-міжнародник В. Федянин, «арабський світ намагається перетворитися з поля битви світових держав на гравця, залишивши непрестижну роль звичайного спостерігача в минулому». Процес цей очолила Саудівська Аравія, що стала фактичним лідером арабських держав [5].

Які ж головні чинники цього фундаментального зсуву в наявному геостратегічному балансі сил у Близькосхідному регіоні? Це, насамперед, серйозне перегрупування Сполученими Штатами Америки своїх сил і потенціалу на світовій арені зі значною корекцією своєї близькосхідної стратегії. Починаючи з 2012 р., США розпочали кардинально розвертатися в зону Азійсько-Тихоокеанського регіону. При цьому було заявлено не лише про зміну пріоритетів, а й про заплановане зменшення питомої ваги Близького Сходу у планах Вашингтона. Такою фундаментальною роковою Білим Домом ставилося завдання досягти більш стабільної системи регіональної безпеки на Близькому й Середньому Сході через поступове введення у геостратегічний простір Ірану як одного зі стовпів нової системи регіональної безпеки. Становлення в Ірані влади нового президента М. Роухані дало можливість американцям сподіватись на початок поступової трансформації Ірану з країни, що лише створює серйозні проблеми, у країну, яка здатна допомагати їх розв'язувати. Заради цього адміністрація президента США Б. Обами разом зі своїми союзниками уклали рамкову угоду щодо іранської ядерної програми (3 квітня 2015 р.) з подальшою перспективою підготовки всеохоплювальної угоди з Іраном (у червні 2015 р.).

Щодо своїх найближчих союзників в арабському світі, а саме Саудівської Аравії та інших держав, які є членами Ради співробітництва арабських держав Затоки¹, Сполученні Штати взяли курс на підштовхування цих країн до більш активної та узгодженої політики в регіоні, на формування ними об'єднаної та інтегрованої військової потуги, а також на здійснення в цих країнах більш системних і глибоких внутрішніх реформ для забезпечення внутрішньополітичної стабільності [6]. При цьому американський президент дав чітко зрозуміти, що співпраця, що розширюється в галузі безпеки між США та арабськими монархіями, не повинна підштовхувати до довготривалої конфронтації з Іраном, чи навіть до маргіналізації Ірану [7]. На саміті у Кемп-Девіді американська сторона уникала прив'язування себе до такого формального воєнного альянсу з арабськими союзниками на кшталт НАТО, що зобов'язувало б американську

сторону автоматично втручатись у вірогідний збройний конфлікт між арабською стороною та Іраном. Така зовнішньополітична лінія Вашингтона стосовно своїх арабських союзників мала за мету змусити їх виявляти більшу відповідальність та опрацювати таку оптимальну модель свого розвитку та взаємовідносин із Іраном, яка б відповідала тим реаліям у регіоні, що набували характеру провідної тенденції.

Спершу, серед арабських партнерів Сполучених Штатів Америки панувала розгубленість і розчарування, водночас, вони стали виробляти нову лінію поведінки у Близькосхідному регіоні з урахуванням нової позиції Вашингтона. Нинішній розворот Сполучених Штатів змусив їх найближчих союзників в арабському світі – Саудівську Аравію та Раду співробітництва арабських держав Затоки – здійснити низку рішучих кроків, щоб забезпечити собі найбільш вигідні позиції в регіоні після його переформатування. Так було організовано військовий переворот в Єгипті та насильницьке відсторонення від влади демократично обраного президента М. Мурсі. Нині стає все очевиднішим, що головною причиною такого перевороту стала підозра в тому, що М. Мурсі зближується з Іраном і запозичує деякі важливі аспекти іранської моделі влади – «велаєт а факіх». Наступним кроком стала роздрива з панарабською асоціацією «Брати-мусульмани» від Єгипту до Аравійського півострова, де цю структуру фактично витісняють із політичного простору арабського світу. На думку аравійських монархів, «Брати-мусульмани» представляють собою сунітську версію того політичного ісламу, який переміг в Ірані під час ісламської революції 1979 р. і затвердив нинішній іранський режим.

Іншим кроком Саудівської Аравії стала низка ініціатив із значного поглиблення рівня інтеграційних процесів у межах Ради співробітництва арабських держав Затоки, передусім у військово-політичній галузі. Саудівська Аравія фактично розпочала мобілізацію потенціалу всієї сунітської частини арабського світу. І, нарешті, під приводом боротьби проти ІДІЛ, а також наступу хуситів у Ємені, була створена сильна арабська коаліція, до якої, окрім аравійських монархій, увійшли Йорданія, Єгипет та деякі інші арабські країни – усього 9 арабських сунітських країн, а також Пакистан.

На останньому саміті в Кемп-Девіді, де президент США зустрічався з представниками шістьох аравійських монархій, стало зрозуміло, що араби, попри всі свої запевнення в незмінності своєї дружби зі США, продемонстрували готовність до здійснення свого самостійного зовнішньополітичного курсу.

Так, активізувалися секретні перемовини Саудівської Аравії з Ізраїлем, спрямовані в кінцевому підсумку на створення сильного антиіранського альянсу. Розмови про нього ведуться вже фактично у відкритому режимі, причому обоюдно.

Також поширюється й міцніє думка про важливість і вигідність пошуку компромісів із Іраном. Такі думки висловлювались на останньому Всесвітньому економічному форумі щодо Близького Сходу й Північної Африки 22 – 23 травня 2015 р. Наприклад, заступник прем'єр-міністра Іраку Салех Мухамед Аль Мутлаг зазначав, що всі виграють від того, якою буде досягнута угода з Іраном [8].

Емір такої впливової арабської монархії, як Катар, що традиційно є конкурентом Саудівської Аравії, шейх Тамім бін Хамад бін Каліфа аль-Тані, неодноразово виступав за нормалізацію відносин із Іраном. У телефонній розмові з президентом Ірану Х. Роухані на початку священного місяця Рамадану емір Катару закликав до усунення розбіжностей між двома країнами та заявив, що «Іран може відігравати важливу роль у становленні миру та безпеки в регіоні» [9].

Характерна деталь: відомий у Сполучених Штатах Америки Арабсько-американський інститут і Дослідницька служба Зогбі провели широке соціологічне дослідження через представників бізнесових кіл країн, що входять до Ради співробітництва арабських держав Затоки. Так, значна більшість арабських бізнесменів позитивно відгукнулася на можливе відкриття іранської економіки для співпраці. Лише одна десята частина респондентів відповіла негативно. Три чверті опитаних заявили про свою згоду на появу іранського внеску в регіон, дві третини заявили, що вітатимуть можливість інвестування в іранську економіку. Зазначені факти є красномовним показником того, що найбільш креативна й активна частина арабського суспільства (причому саме в арабських монархіях, що безпосередньо межують із Іраном) підтримує нормалізацію арабо-іранських відносин і взаємовигідну співпрацю.

Лідерські амбіції Саудівської Аравії в керівництві новим арабським блоком базуються на значних успіхах в економічному розвитку самої Саудівської Аравії та інших арабських монархій. Так, лише 4 країни із шістки – Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Катар і Кувейт – мають загальний внутрішній валовий продукт обсягом 1,5 трлн. дол. і знаходяться порівняно з найбільшим розвинутими країнами в ніші між Канадою та Австралією і Південною Кореєю. Навіть, враховуючи зниження цін на нафту, їх економіки залишаються сильними. Уряди реалізують свої великі фінансові резерви у продовження амбітних внутрішніх проєктів, якими передбачається розвиток інфраструктури та створення нових робочих місць для населення, що стрімко збільшується. Успіхи в економічному розвитку цих країн важливі не лише для власного населення, а й для мільйонів експатріантів, які працюють у цих країнах за тяжких і несправедливих умов. Вони щорічно переказують додому 50 млрд. дол. і тим самим роблять регіон Арабського півострова найбільшим джерелом валютних пересилань у світі [10].

Чи стануть ці настрої стимулом до відповідних дій влади у Саудівській Аравії та інших арабських монархій покаже майбутнє. Наразі влада в цих державах, особливо в Саудівській Аравії, займає досить жорстку позицію відносно Ірану. Мабуть, вони добре усвідомлюють сумні уроки України, що свого часу добровільно відмовилася від ядерного потенціалу, натомість не отримавши надійних зобов'язань країн-гарантів. Та й нинішні реалії щодо надання Україні достатньої зброї та надійної допомоги їм добре відомі. Тож Саудівська Аравія проробляє кілька варіантів оволодіння власною ядерною зброєю у разі здобуття її Іраном. Скоріше за все, убезпечивши себе через можливість досягнення ядерного паритету з Іраном, Саудівська Аравія та її союзники на півострові робитимуть певні кроки стосовно послаблення напруги з Іраном, знахо-

дження з ним компромісів щодо розв'язання сирійського, єменського, іракського та ліванського вузлів і переведення арабсько-іранського конфлікту в русло змагання двох моделей розвитку в ісламській частині Близькосхідного регіону.

Те, що відбувається нині в арабському експертному та інтелектуальному середовищі, можна охарактеризувати як «стратегічне переосмислення» суворих уроків недавнього минулого з тим, щоб розробити всебічну стратегію виходу арабського світу з того хаосу, в якому він нині перебуває, і надалі відчинити двері до системної й глибокої модернізації арабського суспільства [11]. Дуже показовим у цьому плані є деякі висновки 9-го щорічного форуму Аль-Джазіри в Досі (травень 2015 р.). Так, засновник форуму В. Канфар висловив надію, що частковий вихід Сполучених Штатів із близькосхідного регіону є доброю можливістю для самоорганізації арабів, які мають заповнити собою той вакуум, що виникне, і, що утвердження арабського лідерства в регіоні має спиратись на мультикультуралізм та об'єднання у більшість всіх арабів – сунітів, шіїтів, представників інших релігійних меншин [12].

Отже, нині в арабському світі відбувається серйозне переформатування його геополітичної складової на основі фактичної реанімації принципів та ідей Дамаської Декларації 1991 р., що з'явилася відразу після звільнення Кувейту від саддамівської окупації. Шість арабських монархів пообіцяли в цьому документі працювати над «новим арабським порядком через ініціювання спільної арабської роботи». Здається, лише тепер визріли необхідні зовнішньо- та внутрішньополітичні передумови формування необхідного порядку для виходу арабських країн на світову шахівницю як повноправних акторів регіональної та глобальної політики.

ПРИМІТКИ:

¹ У сучасній міжнародній і науковій літературі є дві версії назви цієї організації: Рада співробітництва арабських держав Затоки або Рада співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ); вона є регіональною міжнародною організацією, створеною 25.05.1981 р.; основна мета організації – координація, співпраця та інтеграція в політичній, торговельно-економічній, соціальній та культурній сферах; до її складу входять: Бахрейн, Катар, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати, Оман та Саудівська Аравія.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Аксененок А. Г. Сирия-Ирак-Йемен: ключ к умиротворению «арабской бури» // Россия в глобальной политике, 30 апреля 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Siriya-Irak-Iemen-klyuch-k-umirotvorenuyu-arabskoiburi-17434>
2. Цатурян С. Зачем Ближнему Востоку понадобилась Тридцатилетняя война? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.regnum.ru/news/polit/1930178.html>.
3. Yaha M. 3 Big Trends That Will Shape the Arab World / The National Interest? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nationalinterest.org/feature/3-big-trends-will-shape-the-arab-world-12850>.
4. World Economic Forum on the Middle East and North Africa 2015. The Geostrategic Outlook. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.weforum.org/session/summary/geostrategic-outlook>.

5. Федянин В. Бомба для короля / Зеркало недели, 2015 № 19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.zn.ua/international/bomba-dlya-korolya-.html>.
6. Ottawa D. Obama's Arab Security Strategy / Foreign Affairs, May 18, 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.foreignaffairs.com/articles/persian-gulf/2015-05-18/obamas-arab-security-strategy>.
7. I bid.
8. World Economic Forum on the Middle East and North Africa 2015. The Geostrategic Outlook. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.weforum.org/session/summary/geostrategic-outlook>.
9. Iran, Qatar seek improved relations despite differences. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.alarabia.net/en/News/middle-east/20>.
10. GCC Business Leaders Remain Confident in the Face of Regional Challenges differences. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.middl-east.online.com/english/?id=71579>.
11. Dergham R. The Arab world's options: To fragment or cement. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://english.alarabiya.net/en/views/news/middle-east/2015/06/08/The-Arab-world-s-options-To-fragment-or-cement-.html>.
12. «The Iranians are coming!». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.middl-east.online.com/english/?id=71308>

*Доповідь на Пленарному засіданні конференції О.О. Шморгуна
(за столом зліва направо: Директор індійської фірми «Indrayani Overseas» Рам Данге,
співробітники ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України - к.і.н., ст.н.с.,
пров.н.с. О.І. Лукаш, к.філос.н., доц., пров.н.с. О.О. Шморгун та д.політ.н., проф., зав. ка-
федри регіональних систем та європейської інтеграції Дипломатичної академії України
при МЗС України С.О. Щергін)*

ПРОБЛЕМА МОДЕРНІЗАЦІЇ СВІТОВОЇ ПЕРИФЕРІЇ: РЕГІОН БЛИЗЬКОГО СХОДУ

У контексті визначення інноваційного потенціалу країн, що розвиваються, проаналізовано базові виміри ісламського релігійного консерватизму.

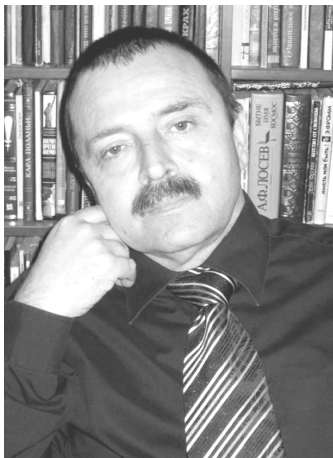
Ключові слова: модернізація Близького Сходу, ісламський релігійний консерватизм, типи національно-релігійної ідентичності.

Шморгун А. А. Проблема модернизации мировой периферии: регион Ближнего Востока. В контексте определения инновационного потенциала развивающихся стран проанализированы базовые измерения религиозного консерватизма.

Ключевые слова: модернизация Ближнего Востока, исламский религиозный консерватизм, типы национально-религиозной идентичности.

Shmorgun O. O. The Issue of World Periphery Modernization: Middle East. The paper analyzes basic measurements of Islamic religious conservatism in the context of determining of developing countries' innovative capacity.

Key words: modernization of the Middle East, Islamic religious conservatism, the types of national and religious identity.

У поточний історичний момент надзвичайно актуальною є проблема розробки та реалізації сучасних модернізаційних антикризових програм у регіоні найбільшого поширення ісламської релігії. Адже з приводу перспектив реалізації подібного проекту панують не просто протилежні, а багато в чому антагоністичні погляди. Зокрема прибічники сформульованої після подій 11 вересня 2001 р. концепції так званого «світового тероризму» підкреслюють реакційний характер ісламу як особливого типу релігії, яка буцімто з небаченою, порівняно з іншими світовими релігіями, легкістю здатна миттєво переростати в масові етнокстремістські рухи. Зрозуміло, що антиісламісти вважають цілком виправданою і агресію США в Іраку та Афганістані, і допомогу, у тому числі зброєю, «радикальній опозиції» офіційним режимам у Лівії, Сирії та деяких інших ісламських державах у її боротьбі проти масових екстремістських терористичних рухів.

На тлі кризових явищ у сучасних економічно розвинутих західних країнах, передусім США, усе голосніше лунає теза про винятково високий інноваційно-мобілізаційний потенціал ісламської релігії, її здатність не лише стати світоглядною і навіть ідеологічною основою динамічного соціально-економічного й духовного розвитку ісламського світу, а й позитивно вплинути на людство в цілому [1,118 – 155].

Що ж до ідеологеми світового тероризму, то цілком закономірно, що культивованій колонізаторами впродовж століть релігійний екстремізм, спрямований на руйнування будь-яких форм національної консолідації, рано чи пізно мав обернутися проти самого Заходу, набуваючи в тому числі й форми релігійно-расистського фундаменталізму. Не слід забувати, що утворенню таких організацій, як «Аль-Каїда» або сучасний «ІДІЛ», свого часу сприяли самі ж США, убачаючи в них зручний інструмент протидії СРСР і проведення експансіоністської неоколоніальної політики на Близькому Сході для встановлення контролю за найбільшими в світі запасами «чорного золота».

При цьому, відповідно до популярних концепцій цивілізаційного структурування людства за релігійною ознакою, спроби пояснювати як хиби, так і переваги країн Близького Сходу з огляду модернізаційного потенціалу, досліджуючи в тому числі зміст Корану та етнічні релігійні традиції, побутують на рівні серйозних наукових підходів [2, 338 – 366].

Потрібно визнати, що порівняно з буддизмом або християнством, ісламу справді більш властивий архаїчний елемент політеїстичних і навіть міфологічних нашарувань. Справа в тім, що ісламська релігія є, так би мовити, вторинною відносно іудаїзму і навіть християнства. Увібравши в себе елементи релігійних систем так званих східних деспотій – державних утворень стародавнього Єгипту, Шумеру та Вавілону, вона явно тяжіє до класичних етнотеїстичних і генотеїстичних культів. Образ бога як деспота відображається в самій назві «іслам», що дослівно означає «покоря», «схиляння перед богом». Тому низка догматів класичного ісламу справді сприяє виявлянням фанатизму, а значить, і екстремізму [3, 425 – 435].

Ідеться передусім про заклики до *джихаду* – регулярної священної війни з так званими невірними, обов'язковою для кожного правовірного, – як необхідної умови потрапляння до раю (а за такого підходу іновірець та іноплеменник справді тотожний ворогу), антигуманні форми покарання за статтями шаріатського суду, принизливе ставлення до жінки, клерикалізацію всіх галузей суспільного життя тощо [4, 33 – 36, 255-256].

Не забуваймо, що сама Османська імперія, в якій так і не були до кінця подолані явно не схильні до модернізації архаїчні інститути так званого поголівного рабства, описані В. Гегелем, К. Марксом і, нарешті, А. Тойнбі, в ідеологічному плані, безперечно, могла спиратись лише на релігію фундаменталістського типу [5, 241 – 309, 321 – 338; 6, 140 – 195].

Що ж до другого виміру релігійної ідентичності, який насправді поширений у масовій свідомості сучасних мусульман значно більше, аніж перший, то він якраз максимально відповідає базовому змісту поняття «консерватизм». Ідеться про своєрідний релігійний етноцентризм, який є елементом народної культури, традицій права і найбільшою мірою формує менталітет етносу або навіть суперетносу, що формується якраз на основі панівних релігійних вірувань [7, 226 – 229].

Важливо зазначити, що етноцентрична колективна мотивація протистоїть негативним виявлянням західного способу життя, що в розвинутих країнах вже набули загрозливих масштабів. Ідеться про засудження й навіть активну проти-

дію таким антисоціальним виявленням, як алкоголізм, наркоманія, розпуста, паразитичний спосіб життя, підрив родинних традицій, експансія західної масової псевдокультури тощо.

Однак традиційні форми життя (обряди, традиції) можуть виконувати і вкрай негативну роль щодо модернізаційних процесів у будь-якій державі, а тим більше орієнтованій на консервативні цінності. Вони здатні гальмувати становлення поведінкових стереотипів, загального стилю мислення й життя, породжених запровадженням у країні повноцінних індустріальних, а тим більше постіндустріальних технологій.

Наступний, третій рівень релігійної ідентичності, можна вже віднести до традиціоналістського, а не власне консервативного типу. Він відверто спрямований на модернізацію і навіть докорінну реструктуризацію всього суспільного життя, хоча ідеологи подібних реформ нерідко знаходять ідеї, по суті, буржуазного права й моралі вже в ранніх ісламських текстах [8, 211 – 216; 217 – 219]. Однак важливо зрозуміти, що цей тип світоглядної квазірелігійності пов'язаний зовсім не з більш адекватною трактовкою автентичних священних текстів, а із запозиченням на Заході ренесансно-реформаційних ідей та адаптації до них наявних ісламських догматів і стереотипів соціального буття. Залежно від особливостей місцевих традицій, рівня попереднього господарського розвитку, геополітичної ситуації в регіоні, ступеня проникнення західного капіталу і шляхів втягування у західну світ-економіку (термін належить Ф. Броделю) тощо, ця запозичена ззовні реформаційність може бути у формі класичного пуританства з його акцентом на приватну ініціативу або наслідувати кальвіністську модель із надзвичайною роллю держави. Подібно до того, як це свого часу було і в самій ранньокapіталістичній Європі, пуританськими інтенціями передбачається дотримання принципів чесного ведення бізнесу, можливість укладення величезних економічних угод між правовірними «під чесне слово», а головне, *піклування про процвітання всієї ісламської держави й розвиток національного і навіть регіонального ринку, що функціонує завдяки солідарності урядів країн ісламського світу*. Саме завдяки цій стадіально вищій формі мислення й буття, наприклад, сучасна система шаріатського права стала вкрай складною, розгалуженою і до певної міри справді здатною регулювати політичні процеси й чинити судочинство сучасного типу, уживаючись із західними правовими настановами і політичними інститутами [9, 139 – 485].

Отже, *іслам*, як і всі інші світові релігії, за період свого існування пережив кілька модернізацій, пов'язаних із залученням ззовні нових цінностей і смислів та їх адаптацією до початкової архаїчної догматичної форми, так, що потім вони стали сприйматися як такі, що існували від самого початку як *божий заповіт*. Без урахування цього факту зрозуміти суть модернізаційних процесів на сучасному Близькому Сході, як і будь-де, неможливо.

Нарешті, починаючи з другої половини XIX ст., в ісламському світі, знов таки, цілком відповідно до європейської соціально-романтичної традиції та під безпосереднім впливом останньої відбувається формування історично вищого типу світоглядної, а значить, і національної ідентичності, що відповідає поняттю *модерного патріотизму* (не забуваймо, що Османська імперія займала час-

тину Східної Європи, що входила до ареалу поширення знаменитої «весни народів») [Шморгун]. Ця інноваційна стратегічна настанова (що, між іншим, справила великий вплив на молодотурків і того ж Кемалю Ататюрка), на відміну від класичного буржуазного політичного націоналізму, вже базується не на матеріальному інтересі, а на внутрішній духовній потребі найбільш соціально активної (пасіонарної) частини суспільства – народу – ризикувати, а в крайньому разі й жертвувати власним життям заради захисту уявної або символічної спільноти, що усвідомлюється в патерналістсько-родових термінах – Вітчизна, Батьківщина. У цій новій формі ідентифікації з'являються елементи яскраво вираженої поза- або навіть антираціональності; вона апелює не лише до обов'язку, а й до права своїх adeptів на жертвність, реалізуючи ідеал служіння релігійній спільноті, що виконує всесвітню місію поширення єдино правильного вчення, яке врешті-решт врятує не тільки ісламську державу, а й усе людство [10, 2 – 74].

Справжньою патріотичною самосвідомістю нового типу вже передбачається свідомою готовність ризикнути своєю безпекою і життям заради національної незалежності, зовсім не сподіваючись на будь-яку посмертну віддачу, на те, що активна участь у воєнній боротьбі проти невірних гарантує потрапляння в намальовану в Корані або Біблії вічну ідилію цілком земних і, до того ж, достатньо примітивно трактованих насолод. Жертва патріота, а не релігійного фанатика, має бути не ритуальною, по суті, спрямованою на досягнення власного егоїстичного інтересу (спасіння). Навпаки, вона приноситься заради досягнення соціально значущих ідеалів і без будь-якого сподівання на допомогу потойбічних сил, що є важливою передумовою ефективності спільних дій. Очевидно, що подібна мотивація має дуже мало спільного з мотивами ісламських терористів-смертників.

Отже, за консервативно-релігійною оболонкою тих чи інших ортодоксальних або еретичних рухів можуть приховуватись як гранично реакційні, так і радикально реформаторські рухи: від релігійного етнорасизму та етноцентризму до ідей корпоративізму й солідаризму в душі соціального католицизму. Усе залежить від того історичного контексту, в якому формуються конкретні релігійні ідеї. Справжній зміст і дієва спрямованість релігійної ідентичності обумовлена потужними національно-світоглядними мотиваціями різного стадіального рівня, що співіснують, конкурують, а подекуди і жорстко протистоять одна одній у менталітеті мусульман, кількість яких неухильно збільшується на планеті [7].

Причому, силою розглянутих вище чинників, у програмних положеннях саме ісламських релігійних реформаторів вищезгадані виміри консерватизму часто-густо становлять еkleктичну суміш, де справедлива критика світового фінансового неокolonіалізму часто межує з реакційним «антизахідництвом», а модерний націоналізм і патріотизм західного зразка – мало з не релігійним фундаменталізмом і етнорасизмом. Це стосується найрізноманітніших течій і ересей в ісламі: вахабізму, бабізму, бехаїзму, махдизму, османізму, руху молодотурків, ахмадізму. Класичний приклад подібного ціннісного еkleктицизму (хоча з переважанням конструктивних ідеологічних концептів) є релігійно-

політичні й соціальні твори аятоли Хомейні [11] та відома «Зелена книга» Каддафі [12]. Тому рівень інноваційного потенціалу окремої людини і креативності різноманітних спільнот визначається тим, *наскільки в структурі індивідуальної та масової свідомості домінують прогресивні типи конкретно-історичного світогляду*. Найбільш надійним критерієм наявності модернізаційного потенціалу як у панівних, так і опозиційних режимів в ісламських країнах є їх опозиційність до тих радикальних сил, що прагнуть сліпо наслідувати всій релігійній догматиці, ігноруючи ті величезні реформаторські трансформації, що відбулися в ісламі (як і в інших світових релігіях) під впливом не лише матеріального, а й духовного поступу людства.

Важливо зазначити, що всі чотири виміри сучасного ісламу як світогляду чи політичної ідеології консервативного, так і реакційного, або тоталітарно-фундаменталістського типу знаходяться у складних жорстко конкурентних відносинах, а багатовимірна релігійна ідентичність людини Близького Сходу перебуває у складній динаміці. На превеликий жаль, у наш час вектор цих конфліктних взаємодій спрямований в бік найбільш архаїчних войовничо-люмпенських форм релігійного догматизму і фанатизму, на відміну, наприклад, від Індії, де сьогодні домінують позитивні, модернізовані форми релігійності. Однак іншого прогресивного шляху, як витіснення у масовій свідомості деструктивних форм світогляду релігійними й гуманістичними ціннісними орієнтаціями, у даному геополітичному регіоні не існує.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Гура В. Глобализация и современный арабо-мусульманский мир /В. К. Гура// Цивилизационные структуры современного мира. Цивилизации Востока в условиях глобализации. Книга 1. Мусульманско-африканская и индо-африканская цивилизации /ИСЕМВ НАН України. – К.: Наукова думка, 2007. – С. 107 – 168.
2. Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия /Сост., ред. Б. С. Ерасов. – М.: Аспект-Пресс, 2001, – 536 с.
3. Шморгун А. Религиозно-мировоззренческие парадигмы Востока и Запада в контексте стадияльно-цивилизационной типологии: поиск духовной альтернативы / А. А. Шморгун // Цивилизационные структуры современного мира. Цивилизации Востока в условиях глобализации. Книга II. Китайско-дальневосточный цивилизационный мир и африканская цивилизационная общность. Глобальные трансформации и уроки для Украины. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 367 – 530.
4. Климович Л. Книга о Коране, его происхождение и мифология /Л. Климович. – М.: Политиздат, 1986. – 270 с.
5. Васильев Л. История Востока: В 2 т /Л. Васильев. – Т.1. – М.: Высшая школа, 1998. – 495 с.
6. Васильев Л. История Востока: В 2 т./Л. Васильев. – Т.2. – М.: Высшая школа, 1998. – 495 с.
7. Шморгун А. Этносоциальное развитие человека и цивилизационный процесс /А. А. Шморгун // Цивилизационные модели современности. – К.: Наукова думка, 2002, – С.219 – 257.
8. Игнатенко А. Исламские концепции социально-экономического и политического развития: Ближний и Средний Восток /А. Игнатенко// Философия и религия на зарубежном Востоке. XX век. – М.: Наука, 1984. – С.210 – 222.

9. Политические системы и политические культуры Востока / Под ред. А. Д. Воскресенского. – М.: АСТ: Восток–Запад, 2007. – 829 с.
10. Сагадаев А. Религия и философия в арабских странах /А. Сагадаев // Философия и религия на зарубежном Востоке. XX век М.: Наука, 1984. – с. 72 – 85.
11. Имам Хомейни. Путь к свободе (речи и завещания) // Жуков Д. Небо над Ираном ясное. Очерк политической биографии имама Хомейни. – М.:Палея-Мишин, 1999. – С. 169 – 385.
12. Каддафи М. Зелёная книга / М. Каддафи. – М.: Междунар. отношения, 1989. – 160 с.

*Робочий момент конференції :
наукові доповіді і дискусії викликали великий інтерес у молоді –
студентів та аспірантів провідних київських університетів та інститутів.*

НОВА РОЛЬ ІРАНУ В БЛИЗЬКОСХІДНОМУ РЕГІОНІ: МОЖЛИВОСТІ ТА ОБМЕЖЕННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Стаття присвячена аналізу ролі «іранського чинника», реакції провідних світових і регіональних держав і перспектив урегулювання конфліктів у регіоні Близького Сходу в контексті підписання попередньої угоди з «іранської ядерної програми» і очікуваного зняття режиму санкцій.

Ключові слова: Близький Схід, Іран, Саудівська Аравія, Сирія, Ємен, «Ісламська держава».

Пророченко Н. А. *Новая роль Ирана в Ближневосточном регионе: возможности и ограничения на современном этапе.* Статья посвящена анализу роли «иранского фактора», реакции ведущих мировых и региональных государств и перспектив урегулирования конфликтов в регионе Ближнего Востока в контексте подписания предварительного соглашения по «иранской ядерной программе» и ожидаемого снятия режима санкций.

Ключевые слова: Ближний Восток, Иран, Саудовская Аравия, Сирия, Йемен, «Исламское государство».

Prorochenko N. O. *New Role of Iran in the Middle East: Present Opportunities and Limitations.* This article analyzes the role of «Iranian factor», reaction of leading world and regional states and the prospects for resolving the conflict in the Middle East in the context of signing a preliminary agreement on «Iran's nuclear program» and the expected removal of the sanctions regime.

Key words: Middle East, Iran, Saudi Arabia, Syria, Yemen, «Islamic state».

Останні роки регіон Близького Сходу охоплений україн деструктивними й турбулентними процесами. Відбувається руйнація балансу сил, посилюється роль нових акторів в особі неурядових політичних, релігійних, національних, етнічних рухів та організацій, що є рушійними силами трансформацій і конфліктів. У результаті Ємен, Лівія, Ірак і Сирія розколоті й не контролюють повністю свої території. Єгипет значно послаблений внутрішніми катаклізмами, переживши за чотири роки дві «революції». Туреччина обтяжена активізацією опозиційного руху і неспокоєм на 1250-кілометровому кордоні з Сирією та Іраком.

Послаблення низки арабських країн під час «арабської весни», що призвела до повалення режимів, політика й симпатії яких у регіоні були прогнозовані, загострило відчуття уразливості позицій країн Аравійського півострова, передусім Саудівської Аравії, яка востаннє відчувала себе лідером арабського світу та привілейованим партнером США.

На цьому фоні спостережені очевидні зовнішньополітичні успіхи Ісламської республіки Іран (ІРІ), яка нині прагне відновити свою співпрацю з міжнародним співтовариством і претендує на більш вагомні позиції в регіоні та світі.

Насамперед це пов'язано з прогресом у перемовинах з «іранської ядерної програми», під час яких окреслено загальні контури взаємних поступок сторін для нормалізації відносин Ірану й міжнародного співтовариства. Якщо угода буде справді реалізована (а перспективи такого сценарію оцінюються як позитивні) й з Ірану знімуть санкції, він без обмежень буде експортувати нафту та отримає доступ до своїх багатомільярдних авуарів (приблизно 100 млрд. дол.), «заморожених» у західних банках. Це дасть можливість збільшити інвестиції в економіку, отримати новітні технології, надалі здійснювати модернізацію й зміцнювати збройні сили. Адже ця країна залишається потенційно одним із головних промислових лідерів і центрів сили регіону Близького й Середнього Сходу.

Метою цієї розвідки є аналіз реакції провідних світових і регіональних «гравців» на перспективи повернення ІРІ як повноцінного суб'єкту в міжнародний економічний і політичний простір у контексті вірогідного врегулювання «іранської ядерної проблеми» і зняття санкцій.

Іран уже тепер отримує дивіденди від підписання 2 квітня 2015 р. в Лозанні попередньої угоди з «іранської ядерної програми»: зменшено градус народного невдоволення, активізується співпраця з багатьма країнами світу і, що важливо, збережено право держави на мирний атом.

Результати врегулювання «іранської ядерної проблеми» викликають очікування й позитивних змін, а також викликів для регіону. Якщо з ІРІ знімуть санкції, держава стрімко й суттєво посилить свій вплив у регіоні Близького Сходу. До слова, Іран і нині, за умов санкцій, зберігає вагомі регіональні позиції і має власних союзників. Адже в результаті повалення режиму С. Хусейна в Іраку провідні політичні посади обійняли представники шіїтської більшості. Ліванський шіїтський рух «Хезболлах» залишається потужним воєнно-політичним суб'єктом у регіоні. У Сирії, охопленій громадянською війною четвертий рік, між тим, тримається влада Б. Асада. Більше того, на тлі поширення загрози «Ісламської держави» спостерігається переосмислення на Заході ставлення до сирійського режиму як головної загрози. Рух хуситів у Ємені, хоча й ототожнюється деякими близькосхідними державами з «проіранськими силами», має внутрішньополітичні мотиви, а за владу борються представники центру й периферії самого Ємену. Проте наразі єменська криза набула регіонального масштабу.

Усе це посилює воєнно-політичне напруження на Близькому Сході. Особливо занепокоєна перспективою легітимізації Ірану як «нормальної держави» Саудівська Аравія. У ній міцніють уявлення про Іран як головного суперника, що прагне оточити монархію «шіїтським паском» й запровадити власне регіональне домінування. На думку саудівського дослідника Мансура аль-Богамі, укладення договору щодо «іранської ядерної програми» посилить регіональні позиції ІРІ, відновить дуальну (Іран-Саудівська Аравія) структуру регіонального балансу сил. Водночас така ситуація підштовхне Саудівську Аравію до пошуку нових союзників у регіоні й отримання власних засобів стримування. Експерт з ОАЕ Насер Ахмед бін Гейс зауважує, що західне визнання іранського впливу в регіоні відбуватиметься за рахунок країн Перської затоки, зважаючи на те, що вони – найслабша ланка у ланцюгу впливу. Основними регіональними

силами виступатимуть Іран, Туреччина, Ізраїль. На його думку, арабські країни Перської затоки зможуть зміцнити свою безпеку, змінивши вектор із альянсу зі США до військової співпраці між собою й зміцнення стратегічного партнерства з Туреччиною і Пакистаном [1].

Насправді, нині спостерігається посилення співпраці між Туреччиною, Саудівською Аравією й Катаром, наприклад, у боротьбі проти сирійського режиму. Зокрема країнам удалося домовитися про розподіл зон відповідальності опозиційних сирійській владі підрозділів, які підтримуються відповідними державами, що дало можливість припинити зіткнення між ними.

Наприкінці 2014 р. країни-члени Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) домовилися також про створення об'єднаних збройних сил. Під час саміту США з лідерами країн-членів РСАДПЗ у Кемп-Девіді 13 – 14 травня 2015 р. вдалося домовитися про спільну розробку систем регіональної протиракетної оборони й систем далекого виявлення балістичних ракет. Було заявлено про «розширення співпраці в галузі безпеки, особливо у плані постачання озброєння, а також у боротьбі проти тероризму, забезпечення безпеки на морі, кібербезпеки та оборони з допомогою балістичних ракет». Надати ж письмові гарантії безпеки США відмовились. Водночас президент США Б. Обама зазначив, що «метою стратегічного партнерства не може бути ані консервація колишньої конфронтації з Іраном, ані навіть маргіналізація Ірану» [2]. Б. Обама акцентував на своєму переконанні, що угода з Іраном щодо ядерного питання не привнесе додаткової дестабілізації в регіон і не представлятиме загрози для країн Затоки.

У нинішніх регіональних конфліктах стає більш вираженим конфесійний контекст. Деякі ЗМІ представляють події в Сирії й тепер у Ємені як протистояння Ірану та Саудівської Аравії, що має релігійне забарвлення. Однак очікування й побоювання щодо утворення в регіоні шіїтського блоку, очолюваного Іраном, представляються вигаданими.

Солідарність на релігійному ґрунті є абсолютно природною, особливо за умов війни. Спостерігається подальша консолідація союзників навколо ІРІ. Так, за повідомленнями ІРНА, під час зустрічі у червні 2015 р. в Тегерані міністрів внутрішніх справ Ірану й Сирії обговорювалися питання регіонального розвитку й співпраці з акцентом на питаннях боротьби проти тероризму, було підписано угоду про співпрацю в галузі безпеки й між силами поліції, заплановано провести зустріч на рівні керівників МВС Сирії, Іраку та Ірану з питань боротьби проти тероризму [3].

Іранське керівництво підтримує консолідацію шіїтських угруповань в Іраку (шіїтські підрозділи міліції об'єднані у «Аль-Хашд Аш-Шаабі» – «народну мобілізацію»), надає їм фінансову й політичну підтримку. Активно розвиваються зв'язки і з іракськими курдами, передусім Демократичною партією Курдистану й Патріотичним союзом Курдистану. Більшість шіїтів регіону – араби. Сподіватися, що арабські шіїти готові бути «молодшими клієнтами» персів немає підстав. Це, на нашу думку, чудово розуміють і в Ірані. Як зауважує авторитетний сходовознавець Г. Мірський, «Ірану потрібно знищити ІД («Ісламську державу» – *авт.*) і домогтися, щоб Багдад домінував на всій іракській території.

Однак є й червона смуга: іракські шиїти ніколи не погодяться, щоб Ірак став сателітом Ірану. Союзником, партнером, другом – так, вони згодні на альянс двох великих шийтських держав... Ірану потрібний єдиний Ірак, де б домінували шиїти, але й суніти також брали б участь в управлінні» [4].

На цьому ж наголосив у своїй промові 4 червня 2015 р. з нагоди 26 річниці відтоді, коли пішов із життя імам Р. Хомейні, духовний лідер ІРІ імам А. Хаменеї. Він зазначив, що Іран виступає за об'єднання мусульманського світу, який не має ділитись на сунітів і шиїтів, що його країна дбає насамперед про інтереси мусульман, однаково підтримуючи, наприклад, і палестинців-сунітів, і шийтську організацію «Хезболлах».

Іноколи видається, що ідея протистояння Ірану стала «надцінністю» для деяких арабських держав і спроби Саудівської Аравії налагодити відносини з ІРІ сприймалися б союзниками як її поразка й перемога Ірану. Об'єктивно Саудівській Аравії вигідна нормалізація відносин із ІРІ. Це сприятиме зменшенню загрози радикальних рухів Ємену та Іраку, дасть можливість гідно вийти з сирійської кризи, зменшить невдоволення шийтського населення Східної провінції самої монархії. Окрім того, діяльність радикального сунітського руху «Ісламська держава», що поширилась на стику територій північного Іраку і східної Сирії, представляє собою загрозу як для Ірану, так і Саудівської Аравії. Це могло б стати підґрунтям для співпраці заради викорінення небезпеки.

Ісламська республіка Іран відіграла важливу роль у стримуванні просування сил ісламістського руху «Ісламська держава» в Іраку. Завдяки допомозі іракським курдам і шиїтам підрозділів Корпусу стражників Ісламської революції вдалося стабілізувати ситуацію після успішного наступу «Ісламської держави» влітку 2014 р. Іран залишається ефективним учасником боротьби й нині, адже розрахунок США на розгром «Ісламської держави» силами іракської армії й поміркованої сирійської опозиції за підтримки авіації міжнародної коаліції не виправдався. І тепер поширюється думка про вирішальну роль саме Ірану в розгромі «Ісламської держави» принаймні в Іраку.

На фоні низьких цін на нафту вагомим аргументом для регіональної співпраці, сподіваємось, стане і зростання запиту на економічний розвиток порівняно з воєнно-політичною конфронтацією чи ідеологічним протистоянням, яке за умов нинішньої перебудови світу перетворюється на провідний тренд.

На нашу думку, хибними є припущення і побоювання щодо деструктивної ролі Ірану в регіоні. Країна прагне вийти з режиму санкцій, щоб прискорити економічний розвиток, зміцнити стабільність, розв'язати соціальні проблеми, покращити соціальні стандарти, а не витратитись на роздмухування конфліктів. По-іншому, така велика за потенціалом і значимістю регіональна держава не може ігнорувати деструктивні процеси в регіоні, які загрожують державній безпеці країни та її інтересам.

Наприклад, після зняття санкцій Іран поверне свої позиції одного з провідних гравців на ринку енергоносіїв. Зокрема саме Іран багато спеціалістів розглядають як єдиного альтернативного Росії постачальника газу до Європи. При цьому Іран прагне реалізувати власні газові маршрути, бути вільним від будь-якого контролю, особливо західного, і відігравати самостійну роль на світовому

ринку газу. В Ірані мають наміри удосконалити маршрути транспортування газу в Європу, не обмежуючись територією Туреччини (проекти Nabucco і TANAP) і розробляють інші варіанти. Один із таких маршрутів планується прокласти через Ірак і Сирію до Середземного моря. І хоча активні роботи в цьому напрямку були призупинені через війну в Сирії та активізацію радикального руху «Ісламська держава», у січні 2015 р. оголошено про відновлення будівництва газопроводу, маршрут якого зазнав корекції й пролягатиме через південні шийтські райони Іраку. Це слугує переконливим аргументом зацікавленості ІРІ у стабілізації ситуації в регіоні Близького Сходу.

Іран конструктивно поводить себе в питанні щодо єменської кризи. Він виявляє солідарність зі «знедоленими, права яких у Ємені не враховувались», але утримується від участі у воєнних діях, що змусило б країну вкладати значні ресурси, посилюючи загрозу прямого воєнного зіткнення з арабськими країнами. Держава думає про зняття санкцій, ядерну програму, а не про втягування в тривалий збройний конфлікт у Ємені. На фоні дій Саудівської Аравії, яка розпочала воєнну операцію проти хуситів, іранська сторона виступає в ролі миротворця, пропонуючи різні варіанти «дорожніх карт» для врегулювання ситуації, закликаючи до національного діалогу, дипломатичних шляхів врегулювання, зосереджуючись на наданні гуманітарної допомоги.

Більшість сходознавців переконана, що в Близькосхідному регіоні вирішальна роль у врегулюванні конфліктів і досягненні історичного компромісу між конкурентними версіями та інтерпретаціями ісламу належить регіональним силам. Міжнародні заходи можуть лише прискорити або сповільнити цей процес. Тому основні сподівання покладаються на «перезавантаження» саудівсько-іранських відносин.

На підставі спостережень експерти доходять висновку, що й американо-іранське зближення, окрім питання запобігання розповсюдження ядерної зброї, має за мету створити новий формат регулювання процесів на Близькому Сході. США позиціонують його як «стратегію балансу, що саморегулюється», якою передбачається конструктивний компроміс із Іраном та арабськими монархіями щодо питань безпеки у Перській затоці, а також шляхи врегулювання ситуації в Сирії, Іраку, Ємені.

Іран натомість демонструє свою готовність до перемовин. Для Саудівської Аравії, здається, кількість загроз також перевищує кількість здобутків у контексті тих вогнищ конфліктів, які в регіоні тривають і супроводжуються не лише розповсюдженням насилля, а й гуманітарними катастрофами.

Вагомим фактором для зближення позицій регіональних центрів сили є наявність спільної небезпеки радикального руху «Ісламська держава», що загрожує всій політичній конструкції регіону Близького Сходу.

Загалом, і процеси глобалізації, і поширення загроз наднаціонального типу потребують повноцінної реінтеграції Ірану в регіональний і світовий простір, що наочно матиме оздоровчий ефект для регіональних процесів.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Why Saudi Arabia and Israel oppose Iran nuclear deal. Aljazeera [сайт]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aljazeera.com/news/2015/04/saudi-arabia-israel-oppose-iran-nuclear-deal-150401061906177.html> (14.04.15).
2. Бармин Ю. Кэмп-Дэвид: дипломатическое недовольство ССАГПЗ политикой Барака Обамы. Российский совет по международным делам. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=5940#top-content.
3. Иран и Сирия подписали соглашение о сотрудничестве в области безопасности. Война и мир. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.warandpeace.ru/news/view/102646>.
4. Куприянов А. Война по иранской доверенности. Война и мир. 26.06.15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.warandpeace.ru/ru/reports/view/102769/>

Першою з почесних гостей конференції на Пленарному засіданні виступила Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Індонезія в Україні пані Нінік Кун Нар'яті.

ДИНАСТИЧНІ ТРАДИЦІЇ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ФЛУКТУАЦІЇ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ КУВЕЙТУ: ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИЙ І ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНИЙ АСПЕКТИ

У статті проаналізовано роль панівної династії Ас-Сабахів в історії інституціонального розвитку й державотворчих традицій у Кувейті, її вплив на перебіг зовнішньополітичних і дипломатичних процесів, а також – соціальний розвиток в еміраті. Особливу увагу приділено питанню взаємовідносин між основними родинними гілками, перспективам подальшого перебування монаршої сім'ї на владній верхівці країни в контексті глобалізаційних процесів у сучасному арабському світі.

Ключові слова: інституціоналізація, дипломатія, зовнішня політика, Ас-Сабах, панівна еліта, Кувейт.

Циватий В. Г. Династические традиции и институциональные флуктуации во внешней политике Кувейта: глобализационный и политико-дипломатический аспекты. В статье анализируется роль правящей династии Ас-Сабахов в истории институционального развития традиций государственного строительства в Кувейте, её влияние на ход внешнеполитических и дипломатических процессов, а также – социальное развитие в эмирате. Особое внимание уделяется вопросу взаимоотношений между основными родственными ветвями, перспективам дальнейшего пребывания монаршей семьи на властной верхушке страны в контексте глобализационных процессов в арабском мире.

Ключевые слова: институционализация, дипломатия, внешняя политика, Ас-Сабах, правящая элита, Кувейт.

Tsivatyi V. G. Dynastic Traditions and Institutional Fluctuations in Kuwait's Foreign Policy: Globalization, and Political and Diplomatic Aspects. The article reveals the role of the ruling Al-Sabah dynasty in history of institutional development and the state-building traditions in Kuwait, its influence on foreign policy and diplomatic processes, and on the social development in the emirate. Special attention is paid to the issue of relationship between the main family branches, in the context of globalization in the contemporary Arab world.

Keywords: institutionalization, diplomacy, foreign policy, Al-Sabah, the ruling elite, Kuwait.

Масштабними змінами, що відбуваються на початку ХХІ ст. в соціально-політичній і безпековій ситуації в регіоні Близького Сходу й Північної Африки під загальним визначенням «арабська весна», актуалізується й обумовлюється необхідність під новим кутом зору проаналізувати роль, яку нині відіграють панівні еліти й династичні традиції в інституціональному та політико-дипломатичному розвитку держав арабського світу [3].

Традиційне для регіону домінування, зазвичай, авторитарних панівних режимів призвело до розгортання хвилі громадянського невдоволення, серії масових вуличних протестів, революцій та внутрішніх збройних конфліктів, у результаті яких були усунені від

влади керівники Єгипту (Хосні Мубарак), Тунісу (Зін бен Алі), Лівії (Муаммар Каддафі).

За оцінками більшості дослідників, помітного впливу так званої «арабської весни» зазнали й поточні інституційно-державні та політично-суспільні процеси в Державі Кувейт, незважаючи на високий рівень життя й соціальних гарантій її населення, відносно задовільний стан свободи слова та забезпечення базових прав людини в цій країні. Кувейт (араб. *تِيوَك*), офіційна назва Держава Кувейт (араб. *تِيوَكْلا اَلْوَد*; Даулят ель-Кувейт), країна в Південно-Західній Азії, що межує на північному заході з Іраком, півдні й південному заході з Саудівською Аравією, на сході омивається Перською затокою. Кувейту також належить приблизно десяток невеликих островів [4], [5], [6, 56 – 69].

В еміраті як відгук на політичні зміни в арабському світі початку XXI ст. відбулися багатотисячні демонстрації місцевих опозиційно налаштованих груп, здійснено низку урядових перестановок, тричі проведено позачергові парламентські вибори. Тож, із огляду на перебіг останніх подій в еміраті, виникає доцільність більш детального аналізу нинішнього становища, зокрема історичного й сучасного значення панівної династичної родини Ас-Сабахів, яка традиційно відіграє ключову роль у політичному й громадському житті Кувейту. У цьому контексті важливим видається специфіка взаємовідносин родини з кувейтським суспільством, особливості взаємин між її членами. Визначені чинники певною мірою позначаються не лише на перспективах подальшого перебування Ас-Сабахів при владі, а й шляху, яким інституційно розвиватиметься Кувейт у найближчій та середньостроковій перспективі.

Аналізуючи місце монаршої родини Ас-Сабахів серед політичної еліти емірату, слід погодитися з твердженням Дж. Сарторі щодо неоднозначності самого поняття «політичної еліти», оскільки в дослідницькій практиці послуговуються різноманітними визначеннями цієї дефініції, разом із уживанням одного визначення для різноманітних понять [8]. Однак не виникає сумнівів, що панівна династія залишається стрижнем політичної та інституційної системи Кувейту.

Спираючись на загальноприйняте визначення, Держава Кувейт є конституційною дуалістичною монархією, оскільки в еміраті є чинна Конституція та парламент, без участі якого не можуть ухвалюватися закони. Однак уряд (Кабінет Міністрів) призначається монархом і відповідає лише перед ним, а не перед парламентом (Ст. 58, Конституція Держави Кувейт). Фактично в такій монархії, під впливом історико-суспільних традицій, ролі особистості глави держави, а також інших, у тому числі релігійних, чинників, влада керівника може бути більшою, аніж визначено Основним законом [1].

Водночас деякі дослідники визначають політичній устрій держави Кувейт як спадковий емірат, передача влади в якому відбувається між нащадками покійного шейха Мубарака Ас-Сабаха. Однак більшість погоджується з думкою, що система управління в Кувейті демократична, при якій суверенітет належить народу. Законодавча влада відповідно до Конституції розподілена між Національною Асамблеєю та еміром. Виконавча влада згідно з чинною Конституцією належить еміру та Кабінету Міністрів. Судова влада передана судам, що

здійснюють її від імені еміра, керуючись Конституцією (Ст. 4, 6, 51-53, Конституція Держави Кувейт).

Незважаючи на те, що Кувейт (разом із Бахрейном) – держава Перської затоки, у якій діє парламент, наділений найбільшими в регіоні правами, твердження, що в цих країнах процес розпаду традиційних суспільних і політичних систем поглибився значно більше порівняно з іншими державами Аравійського півострова, видається перебільшенням. Незважаючи на існування представницького законодавчого органу влади, інститути виконавчої гілки, що повністю контролюється панівною родиною, залишаються досить міцними, а чинні правила системи контролю залишають за еміром право розпуску вищого законодавчого органу й повторного призначення попереднього складу уряду.

Відповідно до чинного законодавства Держави Кувейт діяльність політичних партій заборонена, однак релігійні, громадські й молодіжні рухи початку XXI ст. все частіше висувають політичні вимоги й фактично виконують роль інституцій (політичних структур).

Отже, основними факторами, що впливали на формування специфічного державного устрою в Державі Кувейт після проголошення незалежності емірату 1961 року, можна вважати: суспільно-політичну та інституційно-державну структуру, особливості родинно-племінних відносин, властивих для суспільства Аравійського півострова; політику балансування між представниками різних релігійно-конфесійних і соціальних груп (шиїтами та сунітами, міським і кочівним «бедуїнським» населенням, місцевими впливовими сім'ями й племенами); історико-географічні й торговельно-економічні умови існування кувейтського народу; збереження постійних безпекових викликів іноземних держав; поєднання досвіду існування різних інституцій та моделей правління на території емірату (османська, британська) та в сусідніх країнах тощо.

Конституцією Держави Кувейт передбачено, що перед передачею влади еміру на спеціальному засіданні Національної Асамблеї він присягає так: «Я присягаюся перед Всемогутнім Богом поважати Конституцію і закони держави, захищати свободу, інтереси та власність людей, охороняти незалежність і територіальну цілісність країни». Це дає підстави стверджувати, що форма правління в Кувейті заснована на принципах демократії, а перебування при владі представників панівної династії Ас-Сабахів є головним фактором визнання легітимності самого емірату. Основною відмінністю між Державою Кувейт та сусідніми монархіями є те, що в офіційній кувейтській ідеології немає ідеї сакралізації верховної влади – право еміра й панівної сім'ї Ас-Сабахів на владу ґрунтується лише на історичній традиції [7, 345 – 382].

Вторгнення іракської окупаційної армії в серпні 1990 р. поставило питання щодо стабільності кувейтського режиму. Однак жодне з опозиційних політичних угруповань у період воєнної анексії з провідних родин чи племен не спробувало скористатися ситуацією і виступити за повалення чинної влади. Консолідація кувейтського суспільства, що підтримало в той період еміра та уряд, підтвердила міцність влади в країні. Водночас перебування при владі панівної династії Ас-Сабахів закріплено юридично в низці положень чинного законодавства Держави Кувейт, передусім її Основному законі [7, 345 – 382].

Нині члени панівної династії Ас-Сабахів становлять кістяк інституційно-політичної еліти Кувейту, а тому обіймають більшість ключових державних посад. У складі кабінету міністрів є члени монаршої родини, за якими закріплені найважливіші пости – прем'єр-міністра; міністрів оборони, внутрішніх і закордонних справ, а також, зазвичай, фінансів, нафти та інформації. Отже, панівна сім'я контролює основні галузі життєдіяльності держави й несе відповідальність за її стабільний інституційно-державний розвиток.

Зрештою, такий розклад обумовлений відмінністю у формі правління між сунітськими країнами Перської затоки (за частковим винятком Оману) й монархіями Йорданії та Марокко, оскільки в перших передбачається не лише одноосібне перебування монарха на головній керівній посаді держави, а й розміщення членів його родини (династії) на найвищих щаблях владної піраміди.

Однак консенсус у суспільстві щодо співвідношення представників панівної сім'ї в уряді був досягнутий не відразу: перший у незалежній історії емірату Кабінет Міністрів, сформований у січні 1962 р., переважно складався з представників родини Ас-Сабахів (12 із 15 міністрів); наразі кількість шейхів у складі головного виконавчого органу влади зводиться до семи.

Водночас владна монополія Ас-Сабахів, які визначають позицію емірату на міжнародній арені та в дипломатичному середовищі, здійснюють контроль над військовою галуззю та нафтовою політикою, мають великий вплив на перебіг процесів у політичному та інституційному житті держави, зумовлює вразливість Держави Кувейт до наслідків можливих протиріч усередині панівної династії.

Отже, наразі проблема внутрішньополітичної стабільності в еміраті значною мірою залежить від стосунків між численними членами панівної родини, так званого «інституту панівної родини», які прагнуть відігравати ключову роль не лише серед своїх родичів, а й у кувейтському суспільстві загалом як інституційний елемент політичної та дипломатичної системи, а також політичного й дипломатичного істеблішменту.

На підставі аналізу політичних процесів, інституційно-політичних флуктуаційних змін у зовнішній політиці держави, що відбувались у верхніх політичних ешелонах влади в Державі Кувейт упродовж ХХ ст. – початку ХХІ ст., можна виокремити три основні площини внутрішньої боротьби між членами родини Ас-Сабахів за вплив і владні преференції:

- 1) протистояння між нащадками VII-го еміра шейха Мубарака Аль-Кабіра «Великого» Ас-Сабаха та представниками інших гілок монаршої династії;
- 2) протистояння між представниками двох основних гілок панівної родини – нащадками шейха Джабера та шейха Саліма, синів VII-го еміра шейха Мубарака Аль-Кабіра «Великого» Ас-Сабаха;
- 3) протистояння між представниками родинної гілки Аль-Джаберів.

При цьому слід відзначити, що підвалини протистояння були закладені під час сходження на престол 1896 року засновника сучасного Кувейту VII-го еміра шейха Мубарака Аль-Кабіра «Великого» Ас-Сабаха, який досяг емірської посади здійсненням за допомогою старшого сина шейха Джабера державного перевороту – убивства двох своїх братів: тогочасного еміра шейха Мухаммада

«Паші» Ас-Сабаха Ас-Сабаха (лояльного до Османської імперії) та шейха Джа-раха Ас-Сабаха Ас-Сабаха [2, 193 – 201].

Висока ціна перемоги у протистоянні за владу спонукає її учасників не лише до пошуку можливих союзників серед інших представників родини Ас-Сабахів, а й ведення перемовин щодо заручення підтримкою з впливовими бізнесовими сім'ями та племінними об'єднаннями емірату, депутатськими групами й політичними утвореннями, що нерідко негативно позначається на внутрішньополітичній та соціально-економічній ситуації в Кувейті.

У червні 2011 р., із погляду експертів, відкритої форми набув конфлікт між тодішнім прем'єр-міністром емірату шейхом Насером Аль-Мухаммадом і шейхом Ахмадом Аль-Фагдом, результатом якого стала відставка останнього з посади віце-прем'єр-міністра з економічних питань, міністра з питань розвитку й житлового будівництва для уникнення парламентського заслуховування [10]. На особливу увагу звертає публічний (а отже безпрецедентний для родинних справ Ас-Сабахів) характер цього протистояння, обговорення якого було винесене на шпальти провідних друкованих ЗМІ Кувейту. Із огляду на це, авторитетне видання «Аль-Кабас» опублікувало статтю з закликом «Пора покласти край конфлікту між синами сім'ї Ас-Сабахів» [9].

У січні 2013 р. шейх Ахмад Аль-Фагд спростував плітки щодо своєї причетності до «зливу» інформації газеті «Аль-Кабас» у серпні 2011 р. про незаконне здійснення прем'єр-міністром шейха Насера Аль-Мухаммада закордонних банківських переказів, що збурило хвилю вуличних акцій протесту опозиційно налаштованих груп проти поширення виявлень корупції в еміраті та стало одним із приводів його відсторонення з посади голови кувейтського уряду наприкінці 2011 р.

Ключовою фігурою політичного й дипломатичного істеблішменту представників панівної родини Ас-Сабахів нині є – Шейх Сабах Аль-Ахмад Аль-Джабер Ас-Сабах, Емір Кувейту.

Враховуючи вплив глобалізаційних процесів на арабський світ, варто проаналізувати здобутки, прорахунки й перспективи інституційно-державного, зовнішньополітичного й дипломатичного розвитку Кувейту в ХХІ ст. Упродовж останнього століття система влади панівної династії Ас-Сабахів в основному трималась на політиці балансування між «міськими» жителями, серед яких ключова ланка належала впливовим сім'ям торговців (бізнесменів), і кочівним «бедуїнським» населенням, серед яких домінують племінні взаємини, засновані на ісламському світогляді. Наразі понад ста міських сімей «делегували» в різний час своїх представників до уряду й парламенту країни. Уважається, що члени родин, які ввійшли до складу Ради Аш-Шура (дорадчого органу) 1921 року, є стрижнем політичної еліти емірату. Серед найбільш впливових: Аль-Мудаф, Аль-Халід, Аль-Хумейді, Ас-Сакр, Аль-Ганім, Ас-Сейф, Ар-Рашід, Аль-Бадер, Аль-Худейр, Аль-Канаі, Аль-Харафі, Аль-Мутава, Аль-Хаміс, Ан-Нафісі.

Водночас після 60-х років ХХ ст. керівництво країни для створення системи противаг і послаблення ролі міських родин зробило ставку на натуралізацію значної кількості бедуїнського населення, більша частина якого дотриму-

ється ісламського світогляду, є вихідцями з Аравійського півострова та підтримує з цим регіоном тісні стосунки. Серед найбільш численних: Аль-Авазім, Аль-Мутейрі, Аль-Аджман, Ар-Рашаїд [11].

Зміна політично-суспільної кон'юнктури в країнах близькосхідного регіону, спричинена подіями так званої «арабської весни», окреслює перед вищим керівництвом Держави Кувейт нові виклики у боротьбі за збереження чинних владних повноважень. Із розгортанням у країні 2011 року масових демонстрацій за участі широкого спектру опозиційно налаштованих місцевих груп (представників різних течій) упродовж останніх трьох років спостерігається помітна еволюція політичних вимог їх учасників: від подолання корупції, покращання послуг у галузі охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення, прискорення економічного розвитку країни до обмеження панівної ролі династії Ас-Сабахів, запровадження принципу обрання посади прем'єр-міністра й перетворення емірату на конституційну монархію західноєвропейського зразка. Одним із провідних чинників у цих процесах є залучення до них (відкрита або прихована) окремих членів монаршої родини. Шейх Фагад Салім Аль-Алі Ас-Сабах є племінником нинішнього еміра країни шейха Сабаха Аль-Ахмада Ас-Сабаха та сином керівника Національної гвардії Держави Кувейт шейха Саліма Аль-Алі Ас-Сабаха.

Враховуючи тенденції політичного розвитку Кувейту, можна зазначити, що в еміраті з 2006 р. посилюється роль вищого представницького органу – Національної Асамблеї – у визначенні особи майбутнього глави кувейтської держави (при затвердженні шейха Сабаха Аль-Ахмада Аль-Джабера Ас-Сабаха).

Водночас, із огляду на періодичні повідомлення в місцевих ЗМІ впродовж 2013 – 2015 рр. щодо конфліктів усередині панівної династії Ас-Сабахів, важливим для збереження її нинішнього панівного становища залишатиметься вміння усувати наявні протиріччя за рахунок переваги загальних родинних інтересів над особистими амбіціями окремих її членів (складність чого полягає у великих політичних і фінансових можливостях, отримання яких передбачається обійманням в еміраті вищих керівних посад).

Не виключено, що головні конфліктні лінії можуть виникнути між представниками провідної родинної гілки Аль-Джаберів і фактично відстороненої від влади Ас-Салімів, а також, у разі збереження поточних розкладів у вищих владних ешелонах – між шейхами гілки Аль-Джаберів, зокрема за посаду спадкоємного принца. Слід зазначити, що вирішальною за такого сценарію може виявитися підтримка представників інших відгалужень панівної династії: нині помітним є посилення впливу нащадків шейха Хамада Аль-Мубарака Аль-Кабіра «Великого» Ас-Сабаха, під контролем яких, незважаючи на традиційне утримання від обіймання найвищих посад, знаходяться посади керівників уряду, зовнішньополітичного відомства та МВС (донедавна бюро національної безпеки та міністерства оборони).

У цьому контексті привертає увагу той факт, що нерідко ядром союзницьких об'єднань усередині панівної династії Ас-Сабахів стають не члени однієї родинної гілки, а представники окремих груп за інтересами, учасники яких

можуть відноситися до різних «конфліктних сторін», а також родинні генерації, коли «молоде» покоління, сформоване з представників різних родинних гілок, прагне перебрати реальні важелі влади у «старшого» покоління Ас-Сабахів. При цьому навіть тісні родинні стосунки (на рівні батьків і дітей; братів) серед представників монаршої сім'ї не можуть розглядатись як запорука надійності утворених ними політичних союзів.

Водночас очікується, що кардинальні зміни, зокрема інституціональні флуктуації в зовнішній політиці держави Кувейт, пов'язані з перебуванням при владі династії Ас-Сабахів, можуть відбутись не раніше зміни її нинішнього еміра шейха Сабаха Аль-Ахмада Аль-Джабера Ас-Сабаха, враховуючи його високу популярність серед підданих емірату та збереження контролю над внутрішньополітичними процесами. Із огляду на значні фінансові резерви Кувейту та соціально орієнтовану політику його керівництва (що передбачає низку пільг і субсидій для місцевого населення) видається за прогнозоване: збереження за родиною Ас-Сабахів її керівного статусу на найближчі роки й середньострокову перспективу як головного стабільного й конструктивного чинника в еміраті; закріплення за цією родиною виконання символічних обов'язків як національного історичного надбання (на кшталт монархії Західної Європи) – навіть за найбільш несприятливого сценарію розвитку подій у віддаленій перспективі (припустимо державний переворот). Інформація щодо можливостей перевороту мала місце на сторінках двох незалежних газет «Аль-Ватан» і «Алам аль-Юм» у квітні 2014 р., навіть незважаючи на ті обставини, що головний редактор «Аль-Ватан» Алі аль-Халіфа ас-Сабах – член кувейтської монаршої сім'ї.

Отже, нині держава Кувейт, слідуючи багатовіковим інституційно-державним і політико-дипломатичним традиціям, за нових умов розвитку світової глобалізації та посилення її впливу на арабський світ, прагне до модернізації та розвитку своїх міждержавних відносин, зміцнення конструктивного діалогу й співпраці з усіма державами світу на принципах взаємоповаги й рівності, невтручання у внутрішні справи й дипломатичне вирішення спірних питань. Кувейт ХХІ ст. цілеспрямовано опікується захистом своєї ідентичності, збереженням національних інституційних традицій і правом на свободу політичного вибору за складних умов сучасного глобалізованого світу й здійснює це під керівництвом представника династії Сабахів – еміра Кувейту шейха Сабаха аль-Ахмада аль-Джабера Аль Сабаха.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Александров И. А. Монархии Персидского залива. Этап модернизации / И. А. Александров. – М.: Дело и Сервис, 2000. – 544 с.
2. Бондаревский Г. Л. Кувейт в международных отношениях (конец XIX – начало XX века) / Г. Л. Бондаревский. – 2-е изд. – М.: Вече, 2009. – 272 с.
3. Карпович О. Г. Глобальные проблемы и международные отношения: монография / О. Г. Карпович. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2014. – 503 с.
4. Кувейт и кувейтцы в современном мире / В. Исаев, А. Филоник, В. Шагаль. – М., 2003. – 339 с

5. Мелкумян Е. С. Новейшая история Кувейта / Е. С. Мелкумян. – М.: Аспект Пресс, 2011. – 192 с.

6. Михин В. Л. Кувейт / В.Л. Михин. – М.: Мысль, 1984. – 120 с.

7. Сапронова М. А. Конституция Государства Кувейт / М. А. Сапронова // Конституции государств Азии: в 3 т. – Т.1: Западная Азия / под ред. Т. Я. Хабриевой. – М.: Норма, 2010. – С. 345 – 382.

8. Сартори Дж. Вертикальная демократия / Дж. Сартори. – ПОЛИС (Политические исследования). – 1993. – № 2. – С. 60 – 80.

9. Kafi mujaddadan // Al-Qabas Newspaper, June 2, 2011. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:// <http://www.alqabas.com.kw/node/701116>

10. Sira' al-'aqtab yatahawwalu 'ilia harb 'ilgha' // Al-Qabas Newspaper, June 4 2011. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: //<http://www.alqabas.com.kw/node/701636>

11. The identity politics of Kuwait's election // Foreign Policy, February 8, 2012. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // http://mideast.foreignpolicy.com/posts/2012/02/08/the_identity_politics_of_kuwait_s_election

*Виступ із вітальним словом на Пленарному засіданні конференції
Посла з особливих доручень Міністерства закордонних справ України
С.А. Бурдиляка*

ПОЛІТИЧНИЙ ЗЕЙДИЗМ І ПРОБЛЕМА ВРЕГУЛЮВАННЯ ЄМЕНСЬКОЇ КРИЗИ

У статті зроблено спробу показати основні етапи політичного зейдизму, явища, що майже два століття доповнювало релігійний зейдизм. Розглянуто її особливості сучасної єменської кризи та проаналізовано перспективи її врегулювання.

Ключові слова: Ємен, зейдизм, Арабський світ, політична криза.

Гуцало С. Е. *Политический зейдизм и проблема урегулирования Йеменского кризиса.* В статье сделана попытка показать основные этапы политического зейдизма, явления, которое около двухсот лет дополняло религиозный зейдизм. Рассматриваются также особенности современного йеменского кризиса и анализируются перспективы его урегулирования.

Gutsalo S. Ye. *Political Zaidism and Problem of the Yemeni Crisis Settlement.* The article is an attempt to show the main stages of political Zaidism, a phenomenon that for two hundred years was a part of religious Zaidism. It also examines the particularities of the contemporary Yemeni Crisis and analysis perspectives of its solution.

Key words: Yemen, Zaidism, the Arab World, political crisis.

Регіон Близького й Середнього Сходу характеризується нині існуванням низки таких кризових осередків, що негативно позначаються як на регіональному, так і глобальному рівнях.

До конфліктних вузлів наразі належить передусім кризова ситуація навколо Ємену. У ньому в концентрованому вигляді сфокусувався нинішній стан боротьби за домінування в Близькосхідному регіоні між двома регіональними потугами: Іраном та Саудівською Аравією. Цей конфлікт є яскравим вираженням високої напруги між сунітською та шіїтською сторонами Близького й Середнього Сходу та є зміною в геополітичному й геостратегічному балансах у просторі Близького й Середнього Сходу.

Ця тема є мало дослідженою. По ній немає монографічних публікацій. Основні поточні положення статті використано з періодичних та електронних видань.

На тлі сучасного загострення ситуації на Близькому Сході між сунітськими державами та шіїтським Іраном важливо аналізувати діяльність шіїтських меншин, які мешкають в деяких сунітських державах, адже не секрет, що провідну роль у загостренні ситуації в регіоні відіграє Тегеран, який, за словами командувача корпусу вартових ісламської революції генерала Мо-хаммада Алі Джафарі від 12 березня 2015 р., відкриває новий розділ ісламської революції, посилюючи її експорт. Характерною особливістю Ємену є поділ його жи-

телів на сунітів і шиїтів. Важливо зазначити, що місцеві шиїти становлять майже половину населення країни. Їх називають зейдитами [1, 340 – 343; 3, 121 – 129].

Зейдитами – це загальна назва релігійно-політичних угруповань, що визнають імамат Зейда бен Алі та є загальноновизнаними найбільш поміркованими адептами в шиїзмі. Виділення зейдистської течії з загального русла шиїтського руху відноситься до 30-х років VIII ст., коли частина шиїтів м. Куфи, невдоволена політичною пасивністю шиїтських імамів, підтримала прагнення Зейда бен Алі силою довести своє право на імамат. Після розгрому повстання, загибелі Зейда бен Алі (740 р.), а потім і його сина Ях'ї зейдита розпались на кілька угруповань, але всі вони погоджувалися з тим, що Алі Бен Абу Таліб – найдостойніший імамату після пророка, і що після загибелі дітей четвертого праведного халіфа Алі (Хасана й Хусейна) імамат залишається в потомстві Алі й дочки пророка Фатіми. Також зейдитами єдині в тому, що виступ проти «тиранів» (тобто незаконних, із погляду шиїтів, правителів) – обов'язок кожного, хто істинно вірує. Щодо критеріїв законності імамату після Хасана й Хусейна, то в цьому питанні серед зейдитів не було єдиної думки.

Варто додати, що богословські уявлення зейдитів сформувалися значною мірою під впливом мутазилітських богословів, хоча на ранньому етапі їх погляди щодо сутності Аллаха й божественних атрибутів, віри й невіри, співвідношення визначеного Аллахом і свободи волі були суперечливими. Політичні успіхи зейдистського руху сприяли зменшенню протиріч серед зейдитів і виробленню їхньої власної системи догматів. У питаннях догматики зейдитами дотримувались найбільш поміркованої серед усіх шиїтів позиції, виявляючи релігійну терпимість до сунітів. визнаючи, що імам повинен бути з роду Алі, зейдитами відмовлялися від божественної природи імамату й уважали, що імамом може бути визнаний будь-який Алід, який відкрито виступає зі зброєю в руках. Більш того, вони припускали (як і харіджити) існування кількох імамів одночасно в різних мусульманських країнах. На противагу іншим шиїтам, насамперед імамитами, вони не визнавали вчення про «прихованого імама», можливість приховування своєї віри (*ат-такія*) та про зміну божественної думки (*ал-бада'*). Вони заперечували антропоморфізм і безперечне боговизначення. Усе це слугувало основою відносно лояльного ставлення сунітського ісламу до зейдитів, незважаючи на те, що збройний виступ вони зробили політичним принципом. Політична активність зейдитів, які не раз очолювали народні рухи, сприяла утворенню низки зейдистських держав у різних кінцях Халіфату, наприклад держава Ідрисидів на Півночі Африки (789 – 926 рр.), а також зейдистська держава в Ємені (901 – 1962 рр.).

Щодо політичної історії Ємену при зейдитах важливо зазначити, що у першій половині XVI ст. Ємен захопили турки, і він майже 300 років знаходився під їхнім пануванням. На початку XIX ст. країна потрапила у васальну залежність від єгипетського паші, але 1872 року в Північному Ємені було відновлено владу турецького султана, що збереглася до кінця Першої світової війни. Після розпаду Османської імперії Ємен 1919 року було проголошено незалежним королівством (імамом) [6, 59 – 70].

Відтак можна вважати розпочалась історія політичного зейдизму, в якій можна виділити три етапи: 1919 – 1934 рр., коли відбувалося становлення незалежної єменської зейдитської держави, 1962 – 1970 рр., коли в Ємені відбулась антимонархічна революція й нинішній – із 1970 р. й дотепер.

На першому етапі становлення єменської держави паралельно відбувалося становлення держави в Саудівській Аравії (1926 – 1932 рр.) [2, 314 – 319]. Саудівці вже тоді чинили тиск на Ємен, прагнучи відділити від нього підлеглі території еміратів Асір і Неджран. Ціною війни саудівцям удалося відділити від Ємену Північний Асір і Неджран. Однак лише 11 лютого 1934 р. в столиці Ємену м. Сана Велика Британія уклала угоду з Єменом. Згідно з нею Велика Британія визнала незалежність Єменського королівства, тим самим дала зрозуміти Саудівській Аравії важливість примирення з Єменом і необхідність відмови від будь-яких претензій до нього.

Таке становище проіснувало в Ємені до антимонархічної революції 26 вересня 1962 р. Тоді в країні військові усунули від влади імама і створили органи республіканської влади: Раду революційного командування, Президентську раду та Раду міністрів [4, 121 – 129]. Керівництво революцією, що перебрало владу на себе, звернулося до єменців із маніфестом, у якому проголошувалась ліквідація абсолютистської одноосібної влади, іноземного впливу в Ємені та монархічної форми правління.

До кінця 1962 р. Єменську Арабську Республіку визнали понад 30 держав світу. Дипломатичні успіхи молодого республіки знайшли своє відображення в рішенні Генеральної Асамблеї ООН, що 20 грудня 1962 р. ухвалила абсолютною більшістю голосів вірчі грамоти республіканському уряду, а не так званого уряду у вигнанні.

Усередині країни зейдитські племена Північного й Північно-Східного Ємену, які за період монархії користувалися низкою привілеїв, не поспішали визначати своє ставлення до республіканського ладу. Як зазначалося вище, зейдитські племена сприймали єменських імамів як своїх духовних лідерів, безгрішних і нездатних чинити справи проти волі бога. Тому втеча скинутого імама Мухаммеда від республіканських повстанців, а потім його поява в Північному Ємені сприяли посиленню серед зейдитських племен опозиційних і ворожих настроїв до республіканського режиму. Знаходячись на прикордонній із Саудівською Аравією території Північного Ємену, імам Мухаммед та його прибічники розгорнули організовану збройну боротьбу проти республіканської влади. Важливу роль у визначенні позиції племен на півночі Ємену, що підтримали скинуту династію, відіграла фінансова підтримка Саудівської Аравії. Через єменських монархістів шейхам племен було передано значні суми грошей. Гроші передавалися й безпосередньо саудівськими емісарами.

Діяльність промонархічних сил у Ємені та їх підтримка Саудівською Аравією та Йорданією викликала негативну реакцію Єгипту та інших республіканських арабських країн. 3 жовтня 1962 р. уряд Ємену в телеграмі президенту Єгипту Г. А. Насеру заявив про збереження чинності Договору про спільну оборону та співпрацю від 21 квітня 1956 р. Те ж саме заявив і уряд Г. А. Насера. Єгипет став надавати республіканському уряду військово-технічну допомогу й

надіслав до Ємену військовий контингент у складі 3 тис. військовослужбовців (до лютого 1963 р. чисельність контингенту збільшилася до 20 тис. осіб). У відповідь на подальше втручання Саудівської Аравії та Йорданії у справі Ємену, республіканський уряд у м. Сана та Єгипет 10 листопада 1962 р. уклали договір про спільну оборону терміном на 5 років.

Те, що не було спільної позиції арабських країн щодо ситуації в Ємені, фактично сприяло розгортанню там громадянської війни. Ситуація неодноразово розглядалась на засіданнях Ради Ліги арабських держав (ЛАД), зокрема на 38-й сесії Ради в березні 1963 р. і 40-й сесії Ради у вересні 1963 р. Знайшла своє місце згадана проблема і на I-й нараді ЛАД на вищому рівні в січні 1964 р. в Каїрі та II-й нараді ЛАД у вересні 1964 р. в м. Олександрія. Більш того, 24 серпня 1965 р. в м. Джидда між президентом Г. А. Насером і королем Фейсалом було підписано угоду про нормалізацію ситуації в Ємені та евакуацію впродовж 10 місяців єгипетського контингенту з цієї країни. Проте угоду так і не було виконано й конфлікт набув затяжної форми. Із плином часу ставало все зрозумілішим, що конфлікт у Ємені не принесе користі Арабському світові. Після тривалих років війни 1970 року в м. Джидда було досягнуто нової угоди про припинення збройного конфлікту в Ємені і повного виводу єгипетських військ. Ємен обрав шлях республіканського розвитку.

Прикладом нової кризової ситуації може слугувати нова громадянська війна в Єменській Республіці. У Ємені ще в лютому 2012 р. на хвилі «Арабської весни» від влади відмовився керівник низки племен Центрального Ємену суніт президент Алі Абдалла Салех, який керував країною 33 роки. До влади став колишній віце-президент, міністр оборони і керівник об'єднаної війни 1990 р. Абд Раббо Мансур Хаді. Сам А. М. Хаді є вихідцем із південних племен Ємену і противником північно-єменських шіїтських племен хуситів, які фактично стали крайньою формою політичного вираження прагнень північно-єменських племен зейдитів, що, як уже згадувалось, мешкають і на крайньому Південному Заході Саудівської Аравії.

Ситуацію в Ємені після згаданих подій можна охарактеризувати як патову. Нове керівництво країни, очолюване президентом А. М. Хаді, зіштовхнулося не лише з прихованою протидією прихильників колишнього президента А. А. Салеха [4, 46], а й з пробуксовкою двох основних політичних реформ, без яких говорити про благополучне завершення перехідного періоду не можна. Це перехід до федеративного устрою Ємену, що має бути закріпленим у проекті нового основного закону, а також реформування армії та силових структур. Обидві ці реформи породили кризу в найбільшому опозиційному блоці «Ліка Муштарак», що викликало відставку 8 міністрів тимчасового уряду [5].

Ще у вересні 2014 р. хусити і представники центральної влади за посередництва Саудівської Аравії уклали в м. Сана «угоду про мир і партнерство», згідно з якою хусити повинні були припинити повстання на Півночі Ємену. Проте, фактично угода так і не почала діяти. Із січня 2015 р. в Ємені фактично розпочалася громадянська війна. Племена хуситів наступали на столицю Ємену м. Сана. Їх підтримав і колишній президент Ємену А. А. Салех. Хоча сам він є сунітом. Однак на фоні боротьби за владу перейшов на сторону шіїтів-хуситів.

Наприкінці березня 2015 р. новий законний президент Ємену А. М. Хаді фактично зник із-під домашнього арешту в м. Сані в рідну для нього столицю Південного Ємену м. Аден, що було проголошене новою тимчасовою столицею всього Ємену. У відповідь хусити захопили третє за величиною місто Ємену Таїз і розпочали наступ на Аден.

Треба зазначити, що в новій ситуації Саудівська Аравія не могла більше миритися з розколом Ємену. Викликано це було низкою причин. По-перше, традиційним опонентом саудідів є Іран, що вже поширив свій вплив на Сирію, Ірак, Ліван. По-друге, хусити не приховували своєї орієнтації на Тегеран, від якого вони отримували певну підтримку. По-третє, ще в добу заснування Королівства Саудівська Аравія (КСА) та імамату в Ємені в 20-і роки ХХ ст. між двома країнами існувала неврегульована суперечка щодо приналежності двох провінцій на межі Північного Ємену з КСА. Ці дві провінції Асір і Неджран під час створення двох сучасних держав – Саудівської Аравії та Ємену – увійшли до складу КСА. У згаданих провінціях свого часу переважали шиїти й тому Саудівська Аравія вочевидь не могла бути зацікавленою в посиленні шиїтського фактора на своїх південних кордонах. У зазначеній ситуації Ер-Ріяд пішов на: повну підтримку законного єменського президента А.М.Хаді; швидку мобілізацію арабської і світової громадськості проти «агресії» хуситів; одержання підтримки своєї позиції з боку США. В той же час він розпочав бомбардування позицій хуситів на всій території Північно-Західного і Південного Ємену.

Фактично цей крок було зроблено на прохання президента Ємену від 24 березня 2015 р. Сам же президент 26 березня, ховаючись від наступу хуситів на Аден, залишив територію Ємену й прибув до Саудівської Аравії. Водночас до саудівсько-єменського кордону було перекинуто понад сотню літаків ОАЕ, Катару, Кувейту, Йорданії, Марокко й Судану. Про підтримку Ер-Ріяду заявили Єгипет, Туреччина й Пакистан. Єгипет навіть надіслав до берегів Ємену свої 4 військові кораблі, до яких приєдналися кораблі Саудівської Аравії, що разом блокували єменські морські порти. Загалом, згадана антишиїтська коаліція об'єднала 10 країн.

Варто зазначити, що напередодні воєнної операції військ Ради співробітництва арабських держав Затоки¹, плідні переговори в Ер-Ріяді провів міністр закордонних справ Великої Британії Ф. Хаммонд. У кулуарах двосторонніх і багатосторонніх зустрічей саудівські посадовці зазначали, що якщо хуситів не зупинити, Ємен чекає розкол і громадянська війна. У цьому разі виникає ймовірність посилення впливу на цю країну Тегерана, що має вже свої форпости в регіоні Близького Сходу в Лівані («Хезболла»), Сирії (Б. Асад), Іраку (Н.аль-Малікі та духовенство Неджефу і Кербелі), Сомалі (Північ – Сомаліленд), Еритреї.

На підтримку Саудівської Аравії виступила й Ліга арабських держав, чий генеральний секретар єгиптянин Набіль аль-Арабі підтримав згадану операцію «Вирішальний шторм» на тій підставі, що всі мирні пропозиції офіційної єменської влади та Саудівської Аравії були відхилені хуситами. Проти загальної арабської позиції виступив лише офіційний Багдад і режим Б. Асада. 27 березня ситуацію в Ємені спершу розглянули на нараді міністрів закордонних справ

ЛАД і підтримали акцію Ер-Ріяду. На цій нараді також були вироблені рекомендації саміту ЛАД в єгипетському місті Шарм ель-Шейх схвалити рішення про створення спільних збройних сил країн-членів Ліги, або так званих Сил реагування. Підтримати законного президента Ємену і збройну операцію Саудівської Аравії закликав міністр закордонних справ Ємену Ріяд Ясін.

На саміті ЛАД 28 березня 2015 р. було схвалено резолюцію на підтримку операції Саудівської Аравії та її союзників в Ємені, а також закликало хуситів до перемовин на території Саудівської Аравії. Безпосередньо на саміті король Саудівської Аравії Салман бін Абдельазіз закликав хуситів зупинити наступ на Аден і припинити військову співпрацю з Іраном. Король прямо звинуватив Тегеран у втручанні у внутрішні справи Ємену і спробах дестабілізувати ситуацію на Аравійському півострові. Причому він зазначив, що ситуацію дестабілізували ідеологи хомейнізму, а до того суніти й шиїти жили мирно впродовж століть. Також у Шарм ель-Шейху було підтримано ініціативу генерального секретаря ЛАД – Н. аль-Арабі щодо створення вже згаданих спільних «Сил реагування» ЛАД для втручання в події в разі виникнення негативних кризових ситуацій на теренах країн-членів Ліги.

31 березня 2015 р. міністр закордонних справ Ємену закликав країни-члени Рада співробітництва арабських держав Затоки до наземної операції проти хуситів і заявив про готовність президента Ємену подати заявку на вступ до цієї міжнародної організації, а міністр закордонних справ Саудівської Аравії заявив, що його країна буде бомбардувати єменські міста доти, доки хусити не складуть зброю, а Ємен не стане знову стабільним і єдиним.

Цього ж дня країни-члени Ради співробітництва арабських держав Затоки внесли на розгляд Ради безпеки ООН проект резолюції щодо ситуації в Ємені. У резолюції хуситам пропонувалося вивести війська зі столиці й державних інституцій та розпочати під егідою ООН мирні перемовини через 3 дні після ухвалення резолюції. Рада безпеки підтримала проект згаданої резолюції та в разі її схвалення членами Радбезу і неприйняття хуситами готова була застосувати санкції проти осіб та організацій, що підтримували хуситів. Пропонувалося також запровадити ембарго на недержавних постачальників та одержувачів зброї. РБ ООН планувала засудити колишнього президента Ємену А. А. Салеха за підтримку хуситів і розпочати розслідування щодо контактів між А. А. Салехом та Аль-Каїдою.

Щодо позиції США, то слід відмітити наступне: 30 березня президент США Б. Обама зателефонував президенту Єгипту А. ас-Сісі й повідомив, що Вашингтон знімає заборону на поставку до АРЄ десяти модернізованих літаків F-16. Заборону було запроваджено ще 2013 року, коли від влади в Єгипті було відсторонено президента М. Мурсі. Причому відомо, що зазначений тип літаків Каїр планував застосувати в Ємені. Того ж дня перемовини в Ер-Ріяді з саудівським міністром оборони провів спікер Палати представників Конгресу США.

Як підтримку США позиції Саудівської Аравії варто розглядати факт проведення в резиденції президента США у Кемп-Девіді наради з керівниками головних союзників Саудівської Аравії – країн-членів Ради співробітництва арабських держав Затоки (13 – 14 травня 2015 р.). Виступаючи все ж таки за

мирне врегулювання єменської кризи, Саудівська Аравія вимагала, щоб хусити склали зброю і вийшли з головних єменських міст. Було навіть оголошено про гуманітарну паузу (5 днів) з 12 до 17 травня 2015 р., але швидко досягти компромісу не вдалось.

Аналізуючи ситуацію довкола Ємену, можна дійти певних важливих висновків. По-перше, нині ситуація в регіоні Близького Сходу загалом характеризується загостренням соціальних, економічних, політичних і релігійних проблем. Іноземне воєнне втручання стало актом відродження старих протиріч. Саудівська Аравія нині фактично очолила помірне ісламське крило в регіоні, де, як уже зазначалось, значний радикалізм демонструє сучасний Іран.

По-друге, загалом можна позитивно оцінити й зовнішню політику Саудівської Аравії на тлі просування Тегерана в напрямі його експансіоністської політики. Саме тому в своєму тиску на Вашингтон фактично солідарні як Ер-Ріяд, так і Тель-Авів, що закликають і надалі продовжити дії антиіранських санкцій і посилити недовіру до так званих гарантій ядерної безпеки, а також мирного характеру ядерної програми Ірану на фоні його реальних кроків на Близькому Сході.

По-третє, єменська проблема має глибокі корені. На початку ХХ ст. вона загострилася в контексті існування неврегульованої ситуації з кордонами Саудівської Аравії та Ємену.

По-четверте, силові методи розв'язання єменської проблеми в 60-і роки ХХ ст. довели свою безперспективність. На цьому шляху вже перетиналися зовнішньополітичні курси Саудівської Аравії та Єгипту.

По-п'яте, шіїтський рух хуситів має значний потенціал, оскільки його підтримує не лише зейдистська частина населення Ємену, а й сунітська меншість, невдоволена новою владою президента А. М. Хаді.

По-шосте, оскільки зейдити блокуються з Іраном, широкомасштабний конфлікт довкола Ємену безперспективний. Шлях до примирення пролягає через мирні перемовини.

По-сьоме, перевага на перемовинах щодо врегулювання конфлікту в Ємені нині за Саудівською Аравією, яку підтримує коаліція з 10 держав.

По-восьме, Україні не слід займати чітку позицію щодо Ємену, щоб не псувати відносин як із Саудівською Аравією, так і з Іраном. Краще дотримуватись нейтральної позиції, виступаючи за мирне врегулювання конфлікту на перемовинах.

ПРИМІТКИ:

¹ У сучасній міжнародній і науковій літературі є дві версії назви цієї організації: Рада співробітництва арабських держав Затоки або Рада співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ); див. докл. с.114.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Беляев И.П., Примаков Е.М. Египет: время президента Насера / И. П. Беляев, Е. М. Примаков. – М.: Мысль, 1981. – 368 с.
2. Васильев А. М. История Саудовской Аравии (1745 – 1973) / А. М. Васильев. – М.: ИВАН СССР, 1982. – 614 с.
3. Внешняя политика стран Ближнего и Среднего Востока / Внешняя политика... отв. ред. А. А. Куценков, А. И. Чичеров. – М., Международные отношения, 1984. – 288 с.
4. Laurant de Saint Perier. Ali Abdalla Saleh ou l'ombre d'un despote / L. de Saint Perier // Jeune Afrique, No 2770, 9 –15 février 2014. – P. 46.
5. Рябов П. П. Йемен: трудности переходного периода / Институт Ближнего Востока. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stst/2012/22-08-12b.htm>.
6. Цивилизационная структура современного мира в 3-х томах / Под ред. Ю. Н. Пахомова, Ю. В. Павленко. // К.: Наукова думка, 2008. – Т.3, кн.1. – 544 с.

*Робочий момент конференції: на численні питання
учасників конференції відповідає зав. відділу історії країн Азії та Африки, к.і.н., доц.
В.О. Швед*

НЕЗАЛЕЖНИЙ ТУРКМЕНИСТАН: СПЕЦИФІКА ВЛАСНОГО ШЛЯХУ ЧИ НОВИЙ СОЦІАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ?

У статті розглядаються особливості та основні етапи формування нинішньої системи управління й моделі розвитку Туркменістану, офіційно названої «особливим туркменським шляхом», а також аналізується ставлення туркменської влади до ісламу.

Ключові слова: Туркменістан, «особливий туркменський шлях», східна деспотія, іслам.

Метельова Т. А. Независимый Туркменистан: специфика собственного пути или новый социальный эксперимент? В статье рассматриваются особенности и основные этапы формирования современной системы управления и модели развития Туркменистана, официально названной «особым туркменским путем», а также анализируется отношение современной туркменской власти к исламу.

Ключевые слова: Туркменистан, «особый туркменский путь», восточная деспотия, ислам.

Metelova T. O. Independent Turkmenistan: Specificity of its Own Way or a New Social Experiment? The article discusses the characteristics and main stages of shaping a developmental model of Turkmenistan and its modern management system, officially called «the Turkmen special way». It also analyzes the attitude of the Turkmen government to Islam.

Key words: Turkmenistan, «the Turkmen special way», Oriental despotism, Islam

Серед пострадянських країн Туркменістану належить особливе місце. І не тому, що за запасами газу ця невелика за чисельністю населення країна (наразі – до 5,5 млн.) [47] посідає четверте місце у світі після Росії, Ірану й Катару. І навіть не через повсякчасне акцентування свого статусу постійного нейтралітету, визнаного Резолюцією ООН від 12 грудня 1995 р. А передусім тому, що політичний шлях, яким після розпаду СРСР попрямував Туркменістан, був надзвичайно неординарним, якщо не сказати фантастичним за своїми виявленнями, однак по суті типовим для сучасних азійських диктатур/деспотій, для яких характерні сакралізація вождя та його необмежена влада.

Роки горбачовської перебудови перетворили цю традиціоналістськи орієнтовану країну на осередок бурхливих змін, що потенційно містили в собі й можливість класичного демократичного розвитку чи принаймні його авторитарного варіанту, яким пішла частина азійських країн колишнього СРСР. Отримавши несподівану незалежність, Туркменістан, хоч і недовгий час, зберігав інерцію руху в демократичному напрямі. Однак косметичне перетворення Комуністичної партії Туркменістану (КПТ) – на Демократичну (за назвою), а першого секретаря КПТ – на лідера «нової» партії й нової країни – було останньою зміною, яку можна віднести до позитивних і демократичних. Далі країна руха-

лася шляхом настільки політично синкретичним, що це не давало їй можливості ідентифікувати себе з будь-якою міжнародною спільнотою.

Майже одразу тодішній президент країни Сапармурат Ниязов оголосив себе Туркменбаші – вождем усіх туркменів. За кілька років він спромігся зосередити абсолютну повноту влади й, додавши до своїх керівних посад ще й головування в уряді, стати президентом безстроково.

Номінально в країні існував та існує законодавчий орган – Меджліс (парламент), куди депутати обираються всенародно за мажоритарною системою. Із 1999 р. опозиції було офіційно заборонено брати участь у виборах, а в листопаді 2002 р. її знищено фізично за сфабрикованим звинуваченням у закаті (лідери опозиції – Борис Шихмуратов, Гуванч Джумаєв, Іклям Іклямов, Батир Бердієв були схоплені й зникли без сліду) [9], [19], [46, 60 – 72]. Однак навіть такий зручний і кишеньковий парламент дуже стрімко було позбавлено будь-яких важелів впливу на життя в країні. Законодавчою діяльністю за правління Ниязова він займався хіба що до середини 90-х років, доби, коли народжені в період «перебудови» паростки громадянського й політичного суспільства були в буквальному сенсі розстріляні.

Після майстерного за своєю оперативністю й непомітністю винищення або витіснення за кордон опозиції за ініціативи президента було створено додатковий орган влади – Халк Маслахати – Всенародну Раду. Частина її членів входила туди за посадою – міністри, члени місцевих органів влади, хякіми (голови) етрапів (міст) і велаятів (районів). Однак входили не всі посадовці, а лише відібрані самим президентом. Він же добирав і решту з числа депутатів, аксакалів, заслужених бавовнярів і діячів культури, усього – 2507 осіб. Главою «вищого представницького органу» з конституційно невизначеним статусом був сам президент країни. Засідаючи раз на рік, цей орган влади, перебуваючи над парламентом, був закликаний схвалювати законодавчу діяльність президента. Так, у січні 1995 р. ним санкціоновано рішення на політичні репресії проти «зрадників народу» і визнано за необхідне всі офіційні заходи (а в школах та вишах – заняття) розпочинати з проголошення клятви на вірність Туркменбаші. Подеколи парламент із подивом дізнавався про зміст «ухвалених ним» законів із офіційної періодики.

Період 1993 – 1994 рр. був переламним і для запровадження специфічної економічної моделі розвитку держави. Якщо на початку 1992 р. було ухвалено низку законів про захист інвестицій, захист приватної власності тощо [44], що уможлилювали поступове переведення економіки на ринкові рейки (і це було цілком реальним із огляду на величезні запаси паливно-енергетичних ресурсів, що перетворювали країну на бажаного економічного партнера), то вже 1994 року указами президента створені міцні бар'єри на шляху до ринку й розвитку не лише підприємництва, а й зовнішньої торгівлі: скасовано вільну конвертацію валюти, засновано єдину державну товарно-сировинну біржу з функцією надання дозволу на ввезення чи вивезення будь-яких товарів, розпочалося закриття приватних підприємств тощо [45, 62 – 64.]. Здійснена на початку 90-х років спроба приватизації житла та деяких державних активів у торгівлі та сфері обслуговування теж стрімко захлинулись: і не лише тому, що на аукціонах

із продажу об'єктів нерухомості брало участь лише вузьке коло близьких до влади осіб. Уже за кілька років більшість об'єктів дрібного підприємництва (ресторанів, спортивних комплексів, ательє з пошиття взуття та одягу, магазинів тощо), що перейшла у власність приватних підприємців, була або експропрійована «на користь держави», або зруйнована без виплати компенсацій, у межах реалізації програми нової забудови міст [35]. Країна ступила на шлях «відкату» й створення жорстко централізованої економіки й політичної диктатури.

Економічні нововведення середини 90-х років надзвичайно спричинили розквіт хабарництва та корупції. Туркменістан від боротьби проти цих явищ свідомо відмовився на відміну від решти пострадянських держав. Навпаки, під гаслом соціальної справедливості заробітну платню держчиновникам було фактично скасовано, а систему поборів і хабарів легалізовано й оголошено єдиним природним джерелом їхніх доходів. Друга половина 90-х років пройшла під знаком Довідки з великої літери. Будь-який крок громадянина мав супроводжуватися збиранням неймовірної кількості найрізноманітніших довідок, кожна з яких видавалася лише з відповідно стимульованої ласки чиновника і була чинною дуже короткий термін, через що збирання всього пакету потрібних для якоїсь дії довідок завершувалося, зазвичай, тоді, коли перші з них вже втрачали чинність.

На той час в офіційних джерелах інформації неприховано стала мусуватися думка про те, що специфіку розвитку Туркменістану визначає нав'язаний радянським періодом його історії невиправданий соціально-економічний «стрибок». На думку тодішнього лідера країни, Туркменістан, саме через те, що він, перебуваючи на родо-племінному етапі розвитку, силоміць був зтягнутий до соціалізму без проходження всіх належних етапів історичного розвитку, після звільнення з кайданів нав'язаного ладу мав працювати над побудовою розвинутого феодалізму [20, 38 – 40].

За таких умов із середини 90-х років розпочалась масова еміграція населення. Преференції в отриманні дозволу на виїзд мало некорінне населення: у нього було значно більше шансів виконати умову, без дотримання якої виїхати людина якщо й могла, то без речей домашнього вжитку й покинувши приватизоване раніше житло без права його продажу. Умова ж полягала в пред'явленні гарантій від родичів у Росії (лише родичів і лише в Росії й ніде більше) щодо можливості проживання в них емігранта. Значній частині некорінного населення виїхати вдалося. Дискримінованим у праві обрання місця проживання й громадянства залишилося корінне населення.

Навіть поверховий опис «туркменської специфіки» доби Туркменбаші зайняв би десятки сторінок. Отож вдовольнімося конспективним перерахунком найважливіших суспільно значимих фактів без коментарів.

У галузі середньої освіти було здійснено курс на відмову від вивчення гуманітарного блоку дисциплін – передусім іноземних мов (англійської та російської в тому числі), зарубіжної історії, літератури, а термін шкільного навчання скорочено з 11 до 9 років. Іспити з дисциплін і в середній, і вищій школі, як, утім, і при прийомі на роботу, замінено складанням іспиту з

«Рухнама» (у перекладі – «Книга духу») – оголошеної священною книги за авторством С. Ніязова, у якій викладалися засади нової офіційної ідеології. Без її знання жодний документ про освіту чи фах, навіть права водія, отримати було неможливо. Решту предметів зараховували «автоматом» [44]. У листопаді 2000 р. наказом президента з роботи звільнено 10 тис. учителів – за непотрібністю [13, 71 – 72].

У країні було запроваджено чотирилітню вищу освіту. Однак навчанням студенти займалися лише перші два роки – за вирахуванням часу, що витрачався на багатогодинні репетиції парадів до святкових днів (їх у країні 24, серед них – день прапора, день дині, день килима тощо) та різноманітні конкурси на краще знання «Рухнама» та біографії президента [28]. Як свідчить один із професорів, із 16 місяців лекційного часу власне навчання становило 5–6 місяців [6]. Два останніх роки до отримання диплому – «практика» за обраною спеціальністю [16], [31].

Було створено й штучні перепони для здобуття вищої освіти як обов'язкової вимоги для абітурієнта мати дворічний стаж роботи «за обраним фахом». Із огляду на масове безробіття в країні (за неофіційними даними на початок 2000-х років воно сягнуло 80 % працездатного населення) така вимога була вкрай зручною, аби остаточно знищити вищу освіту країни [6]. Якщо до незалежності в країні щорічно ставало студентами 40 тис. осіб, то з 2002 р. квота на вступ становила 3900 осіб на всі 16 туркменських вищих навчальних закладів (ВНЗ) [44]. На середину 2000-х років переважна більшість абітурієнтів вступала до Поліцейської, Військової та Прикордонної Академій [6].

Одним із перших кроків президента Ніязова в тому ж напрямі освітянської деструкції була й ліквідація Академії наук Туркменістану. 1996 року на базі колишнього Інституту філософії і права ліквідованої вже Академії Наук відкрито Національний інститут демократії й прав людини, підконтрольний винятково президентові. Його завдання – нагляд за діяльністю правоохоронних органів, контроль над дотриманням прав людини в тюрмах, і – що звучить дуже цікаво на тлі зафіксованих усіма міжнародними організаціями численних порушень прав людини в країні – проведення прикладних досліджень у галузі прав і свобод людини [38].

Нищівна політика проводилася й стосовно культурної галузі. 2006 року указом президента закрито майже всі музичні школи та училища. Діяльність міністерства культури покладено під контроль Міністерства національної безпеки [11]. Ще раніше було заборонено гуртки й клуби за інтересами, закрито національні парки [16]. Урядовими декретами заборонено театри драми, опери й балету – ці види мистецтва, на переконання президента, не відповідають національним традиціям [14], [22]. Самі ж будівлі театрів було знищено. У консерваторії залишилися лише класи дугара й національної музики. Її колишнього ректора, композитора-авангардиста Реджепа Аллаярова, учня Альфреда Шнітке, було звільнено «за відвідування прийому в американському посольстві» [14].

За даними правозахисного центру «Меморіал» [29, 31 – 32] і Програми моніторингу прав людини в Центральній Азії, у березні 2000 р. було вилучено й

спалено 40 тис. примірників Корану, перекладеного туркменською мовою Ходжа Ахмед Ахуном, щодо якого виникли підозри в нелояльності до президента. У жовтні того ж року з подібних причин було знищено 25 тис. примірників нового підручника «Історія Туркменістану» за авторством Н. Рахімова. 2001 року з бібліотечних фондів вилучено книги 19 туркменських письменників, поетів та істориків: А. Вельсапара, М. Дурдиева, Т. Джумагельдиева, А. Хаїдова та ін. Увезення і поширення будь-яких іншомовних видань було заборонено: видання країн колишнього СРСР в аеропорту вилучали як антидержавні [44]. На кінець 2000 р. в країні було конфісковано 350 тис. книг і майже 80 тис. касет із фондів громад неортодоксальних конфесій, а роком раніше – 1999 року – здійснено безпрецедентну висилку з країни 10 тис. іноземців – християн, мусульман, кришнаїтів [30, 49 – 50].

Викладання, у тому числі й рідної мови, було переведено на латиницю, якою, окрім «Рухнама», не друкувалося практично нічого. Унаслідок у країні різко знизився рівень писемності [36]. Імовірно через це виявились непотрібними й бібліотеки: указом президента їх, окрім Центральної і тих, що при ВНЗ, було закрито. Рухнамізоване покоління позбавили можливості отримувати інформацію з жодних інших джерел, окрім вітчизняних, винятково офіційних.

Усі три канали туркменського телебачення (їх кількість не збільшилася й дотепер) транслювали переважно новини про президента, а також народні танці й пісні, здебільшого, теж про Ніязова та його предків. Доступ до Інтернету було суворо обмежено. За виявлення сайтів, зміст яких не відповідав офіційній ідеології, їх блокували [34, 24 – 37]. Єдиним офіційно не забороненим джерелом інформації залишилися телеканали, що приймаються на параболічні антени, яких у кожному населеному пункті збереглося чимало всупереч багаторічним вимогам влади їх знищити, оскільки ті буцімто, як і кондиціонери, псуєть зовнішній обрис будинків [39]. Журналісти, які не працювали в офіційних виданнях, зазнавали переслідувань і зникали без вісти [18], як, утім, і безліч діячів науки й культури, громадських активістів і пересічних громадян.

Запроваджена на тлі жорстокої інформаційної цензури офіційна ідеологія суперечила не лише науковим даним і здоровому глузду (згідно з твердженнями «Рухнама», історія людства розпочинається з туркменського народу – загального прародителя всіх народів і культур, саме туркмени винайшли і колесо, і метал тощо). Вступала вона в жорстку суперечність і з засадами ісламської культури й світогляду. За повідомленням автора праці «Башизм як релігія» Ашира Мередова [25], [17, 33 – 36], служителям мечетей було приписано послуговуватися президентським твором – «Рухнама» – під час відправлення релігійних обрядів. Утім, цей припис блякнув на тлі іншого: обов'язково мати в мечетях портрети Туркменбаші. В ісламі, як відомо, заборонено зображення живих істот. До слова, саме наявність у будь-яких установах, закладах, на вулицях, будинках тощо незліченних портретних і скульптурних зображень живого пророка перетворювала Туркменістан в очах усього ісламського світу на країну, від спілкування з якою слід утримуватись. Особливе обурення мусульман світу викликав намір Ніязова «прикрасити» мечеть, збудовану силами французьких будівельників (що обійшлося держбюджету в 100 млн. дол. США) в Ги-

піджаку – селищі, офіційно проголошеному малою батьківщиною президента Ніязова, золотом і власними цитатами з «Рухнама». «Розписувати мечеть витягами не з Корану, або не з хадисів, – богослужбових текстів, закріплених Кораном, це ніяк не відповідає ісламу», – так прокоментував дії Ніязова Верховний муфтії Азіатської частини Росії шейх Нафігула Аширов [24]. Однак залякане репресіями і пригнічене сваволею влади населення країни промовчало – задум президента було втілено в життя. Єдиною людиною, яка посміла б вказати Туркменбаші на неприпустимість подібних «новацій» в ісламі, був завбачливо ув'язнений ще до початку будівництва – колишній муфтії Туркменістану Насрулла ібн Ібадулла, відомий у Центральноазійському регіоні як один з найосвіченіших релігійних діячів.

Символічні ознаки культу особи президента виявлялися в усьому. Його ім'ям було названо не лише міста, вулиці, лікарні, порти, сквери й спиртні напої – перейменовано навіть місяці року й дні тижня. Січень отримав ім'я Його Самого, квітень – ім'я його матері, вересень перетворився на місяць Рухнама. Президентіві приписувались надприродні здатності, наприклад, здатність викликати дощ. І то не чутки, а публікації в офіційній пресі. 2004 року газета «Ватан» («Батьківщина») надрукувала матеріал, де цілком серйозно розповідалося про появу в пересохлому джерельці води в момент наближення до нього президента [41].

Усе це дало підстави фахівцям із релігій стверджувати про формування штучно створюваної течії в межах ісламу – башизму, появу якої «на світовій арені» проголосив редактор основної газети в країні «Нейтральний Туркменістан» Какабай Ільясов, назвавши її, щоправда, туркменізмом [25]. За словами лідера забороненої Республіканської партії Туркменістану Н. Ханамова «диктатор переписав історію на свій розсуд, на службу пропаганді диктатора поставлено поезію, прозу й музику. Усе пишеться, складається й співається про одну людину, уся решта не видається, не друкується й не пускається до ефіру» [23]. Із огляду на насаджування сакралізованого «культу особи» шляхом трансформації ісламу й інкорпорації його в нову ідеологію башизму, в інтелектуальному середовищі країни прозвучали тривожні припущення, що «за постійного грубого втручання влади в життя туркменської умми й репресій щодо віруючих, які противились ніязівським «нововведенням», можуть бути створені передумови для поступового викорінення ісламу в Туркменістані й заміни його релігією «башизму» [25].

Під розбудову культу трансформувалася й зазнавала алогічних і руйнівних на практиці новацій будь-яка сфера суспільного життя. Не стала винятком система охорони здоров'я. Разом зі звільненням учителів 2000 року, звільнено було й до 15 тис. лікарів [40]. У країні, де більшість населення – мешканці сіл, систему медичного обслуговування на селі було ліквідовано повністю, ще раніше, у середині 90-х років – усі ветеринарно-бактеріологічні лабораторії, закликані попереджати епідемії зоонозних захворювань [32]. Однак і жителі міст не залишилися без відповідної уваги: повсюдно професійних медичних сестер, акушерок і фельдшерів було замінено солдатами строкової служби. 2006 року розпорядженням президента до мінімуму скорочено термін перебування хворих

у лікарні незалежно від ступеня тяжкості захворювання, заклади охорони здоров'я, що залишилися, переведено на самофінансування. Унаслідок медпрацівники були змушені власним коштом закуповувати необхідні препарати й обладнання, проводити ремонт лікарень [3], [43].

За повідомленням Європейського центру здоров'я перехідних суспільств і Лондонської школи гігієни й тропічної медицини, 2004 року Міністерство охорони здоров'я Туркменістану видало таємні інструкції, якими лікарям заборонялося діагностувати небажані хвороби – гепатит, черевний тиф, холеру, СНІД, чуму, кір, туберкульоз, малярію тощо [32], [5]. Улітку того ж року міжнародне лікарське співтовариство звернуло увагу на приховуваний спалах чуми в країні. Заборона «небажаних хвороб» призвела й до того, що при наявності хвороб невідомої етіології, спричинених, як припускали, хімічними добривами та отрутою, що їх вносять у ґрунт при обробці бавовняних полів, належне лікування не проводилось, і люди хворіли місяцями. Особливо постраждали діти й вагітні жінки [42], [43]. При збиранні бавовни в Туркменістані й у радянську добу широко використовували примусову дитячу працю, чим замінювалися кілька місяців шкільного навчання, ще більшого поширення набула ця практика за часи Туркменбаші. Якщо через поганий стан здоров'я дитини батьки не відпускали її в поле, правоохоронці забирали її примусово й незалежно від віку, навіть дітей до 10 років. Норма виробітку на дитину становила 20 кг бавовни на день, натомість сама праця залишалася практично безоплатною, а основою харчування дітей на невідільницькій праці становив призначений для годівлі худоби комбікорм [10].

Припинила туркменська влада й надання даних до Всесвітньої Організації Здоров'я. Ще раніше, 1998 року, було зупинене надання звітів із рівня смертності. На середину 2000-х років найстрашнішою була ситуація з поширенням наркотиків. За оцінкою Управління ООН з наркотиків і злочинності, за період із 1991 р. до 2002 р. споживання опіатів у Туркменістані збільшилося в 17 разів і приблизно 1 % населення постійно вживав важкі ін'єкційні наркотики [40]. Наркотики ж, які й у добу СРСР були тут доволі доступними й поширеними, на початок 2000-х років перетворилися на буденне явище. Це і не дивно: майже 700 км кордону з Афганістаном і досі залишаються відкритими, що перетворює країну на зручний транзитний коридор. До того ж за правління Ніязова Туркменістан не брав участі в жодній міжнародній організації з боротьби проти наркотиків і лише 2011 року в країні вперше ухвалено «Робочий план з боротьби проти незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та надання допомоги людям, залежним від наркотичних засобів і психотропних речовин, на 2011 – 2015 роки».

2006 року світ приголомшила звістка про фактичне скасування пенсій у Туркменістані. Стало відомо й про трагічні випадки, коли літні люди, не витримавши позбавлення їх останніх жалюгідних засобів життя, помирали від серцевих нападів [4], [12]. За даними туркменського Національного інституту статистики та інформації, кількість пенсіонерів на середину 2000-х років не перевищувала 400 тис. осіб. За словами ж тодішнього міністра соціального забезпечення Бібітач Векілової [4], унаслідок реформи понад ста тисячам

пенсіонерів виплату пенсій було скасовано, ще у 200 тис. осіб вона мала суттєво зменшитись. Отож «реформа» торкнулася практично всіх. Нею було на 2 роки збільшено пенсійний вік – до 57 років у жінок і 62 років у чоловіків. І це тоді, коли, згідно з даними, наведених у доповіді Європейського центру здоров'я перехідних суспільств і Лондонської школи гігієни й тропічної медицини, у Туркменістані «середня тривалість життя громадян становила 2002 року 62,7 роки. Це найнижча очікувана тривалість життя в Європі й Центральній Азії» [40], для чоловіків же її рівень ще нижче – 58 років. Однак родзинка чергового нововведення полягала в іншому. Зазначені в законі 20 років стажу для жінок, і 25 – для чоловіків, необхідні для отримання пенсії, аж ніяк не збігалися з календарними роками. 20 років – це роки, складені з винятково робочих днів, без урахувань вихідних і святкових днів, відпусток (у тому числі з вагітності й догляду за дітьми), лікарняних тощо. Для селян же до часу, який не враховуватиметься у стаж, потрапили і п'ять зимових місяців, коли вони не працюють [12]. За підрахунками, 25 номінальних років становитимуть приблизно 39 реальних. Тих же, хто зазначеного стажу не мав, пенсій було позбавлено. І ще один нюанс. Пенсію зберегли лише ті, хто відпрацював увесь свій стаж на території Туркменістану й міг це довести. Отож із претендентів на неї автоматично виключались не лише прибульці останніх 20–25 років (особливо ті, хто приїхав сюди після отримання країною незалежності), а й ті, хто працював на підприємствах, хоч і розташованих у Туркменістані, однак союзного підпорядкування, яких давно немає. Підтвердити свій стаж довідками люди не мали змоги за будь-яких умов [12]. Було також встановлено, що пенсія конче непотрібна інвалідам. «Ми не повинні годувати дармоїдів!», – так підсумував свій революційний почин Великий Вождь, звертаючись до міністрів [2], [12], [33]. Заразом на найвищому рівні пролунало припущення, що за два роки інститут пенсій може бути скасований узагалі й для всіх – за непотрібністю.

У відповідь на численні скарги пенсіонерів президент терміново вдосконалив закон. Згідно з поправкою ті, хто бажав отримувати пенсію в незмінному розмірі, мали надати відповідні довідки, якими посвідчено наявність у них безперервного стажу впродовж 38 років. Із усіма вирахуваннями «зимових днів». За браком довідок органи соцзабезпечення мали забезпечити повернення грошей, виплачених пенсіонерів за останні два роки. Президент також підтвердив, що пенсії не виплачуватимуться й тим, хто має дітей, старших за 18 років, адже «діти повинні утримувати батьків» [37].

Не забуто й про працездатних, особливо шанованих у країні жінок. Згідно з законом «Про внесення доповнень до Закону Туркменістану «Про державну допомогу»» фінансування належних виплат із вагітності й пологів мало здійснюватись у позабюджетний спосіб – самими підприємствами незалежно від форми власності й за рахунок прибутку, що залишається в їх розпорядженні. Бюджетні установи й заклади мали виплачувати допомогу й лікарняні за рахунок економії фонду оплати праці. Із огляду на кричущу антисоціальну спрямованість таких новацій, одним із перших кроків наступника Ніязова Гурбангули Бердимухамедова стала лібералізація драконівського пенсійного законодавства.

Не менш радикальних змін, ніж інші, зазнала екологічна царина. За кілька років, що передували смерті Ніязова, світ побачила низка президентських указів, що викликала шок у екологів усього світу. Так, у листопаді 2000 р. ним видане розпорядження розпочати в пустелі Кара-Кумах створення штучного озера площею 2 тис. кв. км. На думку екологів, реалізація проекту зруйнує екосистему Кара-Кумів, що потягне за собою втрату багатьох унікальних рослин і тварин, які не виживають за вологих умов [27]. Реалізація проекту триває й донині.

У такий же «радикальний» спосіб розв'язувалася проблема пташиного грипу, що, із огляду на брак ветеринарних служб у країні, також розформованих указом президента, влада вирішила за рахунок життя тварин. Наприкінці 2006 р. в країні розпочався масовий відстріл собак і котів. Подеколи їх знищували ще менш гуманно: кидали до глибоких ям, де живих давили особливим пресом. [14].

Натомість національна гордість – вівці отримали несподівані переваги. Розпорядженням президента 2006 р. було наказано випасати їх ...на територіях природних заповідників [27]. Цікаво, що саме тоді на міжнародному рівні ухвалювалось рішення про занесення знаменитого Бадхизького заповідника до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Заповідник є притулком для багатьох занесених у Червону книгу тварин і рослин. «За радянської влади було створено надто багато заповідників, – заявив президент на засіданні уряду. – Нехай там пасеться худоба. Так від них буде більше користі» [27].

То ж про що «говорять» складові внутрішньої політики президента Ніязова, якщо взяти їх у всій сукупності? Ще раз згадаймо їх.

Зосередження всієї влади особисто. Початкові переваги на виїзд некорінному населенню й перешкодження еміграції корінного. Руйнація економічних засад самостійності населення – приватного виробництва. Запровадження «культу особи» з релігійним його наповненням і спроба інтегрувати його в культову практику ісламу в одній окремо взятій країні. Доведення населення країни до крайньої межі соціального зубожіння й безправності в поєднанні зі збільшенням декоративної розкоші як атрибуту країни. Повна руйнація освіти, науки, культури. Зведення освіченості нового покоління до елементарного мінімуму з одночасним навіюванням ідеї винятковості туркменського народу. Винищення старого покоління. Рух до цілковитої ізоляції країни.

Перед нами картина однієї з форм тоталітаризму, у якій поєднано ознаки фашистської та комуністичної диктатур із особливостями східних деспотій. Картина ще одного потворного соціального експерименту, у якому власний народ виконує роль біомаси. «Саме Туркменбаші ...серед усіх володарів світу досяг апофеозу всевладдя й переступив межі розуму й людяності...» [33]. За таких умов країна, поставлена на межу розцяцькованого мармуром дикунства, зустріла зміну президента. Чи зазнав «особливий туркменський шлях» істотних змін відтоді?

Після раптової й загадкової смерті Туркменбаші в грудні 2006 р. й появи на президентському кріслі його наступника Гурбангулі Бердимухамедова

країна повільно, значною мірою – декларативно, однак стала відходити від свого фантастичного шляху в безвість. Здійснено певні кроки для зменшення інформаційної ізоляції країни: 2007 року в столиці відкрито перші інтернет-кав'ярні. Щоправда, ціна користування цим глобальним інформаційним джерелом перетворює їх на малодоступні – 4 євро на годину при середній офіційно зазначеній заробітній платні по країні у 820 манатів (станом на 2015 р. – майже 288 дол. США), однак для студентів, освітян, науковців і читачів Центральної наукової бібліотеки ця послуга є безкоштовною. Водночас заблоковано доступ до більшості соціальних мереж «YouTube», «Facebook», «Twitter», «LiveJournal» тощо. У грудні того ж року набув чинності закон «Про правове регулювання розвитку мережі Інтернет та надання інтернет-послуг у Туркменістані», яким усупереч проголошенню мети забезпечити громадянам якомога ширший доступ до інформації регламентовано жорсткі обмеження в доступі до мережі [15].

Новий президент повернув скасовані попередником оперу, балет і заново відкрив закриті районні лікарні. 2009 року рішенням президента країни поновлено спочатку 10-літню, а з 2013 р. – 12-літню середню й 5-літню вищу освіту, відновлено Академію Наук. Станом на початок 2015 р. в країні діяло двадцять вищих навчальних закладів, у яких навчалось до 23 тис. осіб. Усі виші – державні. Заразом досі зберігається ситуація, коли час, відведений на навчання, чи не вдвічі менше за той, що витрачається на участь у масових заходах і працю на бавовняних полях [2].

Здійснюються й деякі кроки до ринкового шляху. 2011 року ухвалено новий Житловий кодекс, яким передбачено можливість скасованої наприкінці 90-х років приватизації житла. У листопаді 2012 р. затверджено держпрограму приватизації на 2013 – 2016 рр., якою передбачається приватизація державних підприємств різних галузей промисловості, галузей будівництва, транспорту та зв'язку; у грудні того ж року ухвалено нову редакцію Закону «Про роздержавлення і приватизацію». 2012 року затверджено держпрограму розвитку ринку цінних паперів, низку законів про банківську діяльність і кредитні установи [35]. При цьому Ашхабад не збирається відмовлятися від державного контролю над нафтогазовим сектором, що становить основу економіки країни. Сама ж приватизація проводиться за зачиненими дверима, нові власники й ціни продажу залишаються невідомими громадськості, що підтверджує висловлені професором Інституту європейських, російських та євразійських досліджень (IERES) Школи міжнародних відносин ім. Елліотта при Університеті Джорджа Вашингтона, автором книги «Туркменістан. Стратегія влади, дилеми розвитку» Себастьяном Пейрузом припущення, що «процес приватизації може бути використаний як засіб для збагачення туркменської еліти, а не як реальний інструмент проведення реформ» [26]. Для проникнення ж у Туркменістан зарубіжних інвесторів залишаються численні перешкоди. 2012 року в складеному Transparency International рейтингу сприйняття корупції країна ввійшла в число найкорумпованіших держав (170 місце з 174), залишивши після себе лише Узбекистан, Сомалі, Північну Корею.

Туркменістан не був навіть згаданий у підготовленому Світовим банком дослідженні можливостей для ведення бізнесу – «Doing Business».

Країна стабільно посідає останній рядок і за рівнем політичних і громадянських свобод – згідно зі звітом організації Freedom House за 2014 р. Організація Human Rights Watch зазначила у своїй доповіді, що в Туркменістані зберігається «один із найбільш репресивних режимів у світі». На початку 2014 р. міжнародна організація «Репортери без кордонів» оприлюднила свій щорічний звіт «Всесвітній індекс свободи преси – 2013», що містить оцінювання стану медійних свобод у 180 державах. Рейтинґ Туркменістану в ньому визначено одним із найгірших у світі – поряд із Північною Кореєю та Еритреєю [7].

Водночас у політичній галузі в останні роки запропоновано низку реформ, зокрема 2008 року змінами до конституції ліквідовано Халк Маслахати, змінено й законодавство в напрямі легалізації багатопартійної системи. У серпні 2012 р. створено першу легальну партію промисловців і підприємців, яку проте неможливо розцінювати як опозиційну. Наступного ж, 2013 року, президент Бердимухамедов склав із себе повноваження голови та призупинив членство в панівній Демократичній партії на період свого президентства.

Усупереч усім косметичним реформам у найрізноманітніших галузях, політика нового президента спрямована на відмову лише від найодіозніших нововведень попередника (так, проведено кампанію з перейменування названих на честь Ніязова населених пунктів, скасовано іспити з «Рухнама» вивезено на околиці деякі найбільш помпезні золоті пам'ятники першому президенту тощо), однак залишається незмінною в основоположному – збереженні й зміцненні деспотичного режиму й подальшій розбудові «культу особи» за формальної його лібералізації. «Рухнама» як канонічна основа офіційної ідеології замінюється не менш обов'язковим до вивчення у школах і ВНЗ літературним твором чинного президента «Птах щастя», для чого в шкільну програму навіть включено окрему дисципліну – вивчення книг президента. Аналітики оцінюють такі нововведення як «нове виявляння кампанії з насадження «культу особи», що триває в країні» [21], [4]. Отже, стабільність зберігається: Баші (Вождя) замінено Аркадагом (Покровителем), золотий пам'ятник Ніязову – таким же золотим пам'ятником Бердимухамедову, а нейтральний статус і досі залишається зовнішньополітичним оформленням внутрішньої політики безперешкодної розбудови новітньої деспотії.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахмирова Р. Туркменистан – «рай на землі» или восточная деспотия? / Собеседник. Ru. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sobesednik.ru/incident/turkmenistan-rai-na-zemle-ili-vostochnay-despotiya>.
2. Аширмауратов Т. Вузы строгого режима / Gundogar. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gundogar.org/?0110513153000000000000011000000>.
3. Бадькова Н. Кризис здравоохранения в Туркменистане и международная реакция. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sovezberdi.com/krizis.html>.

4. Байрамова Н. Гнида очевидная / Gundogar. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gundogar.org/?0221042590000000000000011000000>.
5. Байрамова Н. «Здоровье» здоровью – рознь / Gundogar. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gundogar.org/?023104201600000000000011000000>.
6. Байрамова Н. Образование под гнетом «священной Рухнамы» / Gundogar. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gundogar.org/?0221042590000000000000011000000>.
7. Бердыева А. Интернет туркменский: в ожидании свободного доступа. // Хроника Туркменистана. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.chrono-tm.org/2014/03/internet-turkmenskiy-v-ozhidanii-svobodnogo-dostupa/>
8. Волков В., Кулиев А. Центральная Азия между феодализмом и демократией // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. Информационно-аналитический бюллетень. – 2001. – № 7 (апрель). – 8 с.
9. Волков В., Сарыев О. В покушение не поверили... / Gundogar. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gundogar.org/?0243042367000000000000011000000>.
10. Волков В., Сарыев О. Дети и хлопок / Gundogar. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gundogar.org/?0231042330000000000000013000000>.
11. Волков В., Сарыев О. За коррупцию заплатит культура. / DW. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dw.de/a-1824609>.
12. Волков В., Сарыев О. Пенсии в Туркмении: «низовский стаж». DW. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dw.com/ru/a-2418079>.
13. Дангатар О. Новые факты нарушений прав человека в Туркменистане // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. Информационно-аналитический бюллетень. – 2001. – № 7 (апрель). – № С. 71-72.
14. Если забуду тебя, Ашхабад... / Gundogar. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gundogar.org/?0242042515000000000000011000000>.
15. Закон об Интернете вступил в силу в Туркмении / Риановости-Украина. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ria.ru/world/20141229/1040647928.html>.
16. Идрисова М. Хватит учиться, пора работать! / Немецкая волна. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gundogar.org/?011042414000000000000011000000>.
17. Кадыров Ш. Что такое башизация? // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. Информационно-аналитический бюллетень. – 2000. – № 2 (январь). – 64 с.
18. Кобрин К. Страна, где славят вождя и исчезают люди / Радио Свобода. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.svoboda.org/content/article/134145.html>.
19. Комаровский Л. За тех, кого помню и уважаю... / Gundogar. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gundogar.org/?0243042371000000000000011000000>.
20. Кулиев А. Центральная Азия между феодализмом и демократией // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. Информационно-аналитический бюллетень. – 2001. – № 7 (апрель). – 68 с.
21. Курбанов М. «Птица счастья» влетела в школьные классы / Gundogar. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gundogar.org/?0110514461000000000000011000000>.
22. Куртов А. «Формула туркменбаши»: за и против / Международные процессы. – 2003. – № 3. – С. 41 – 42.
23. Лидер РПТ Нурмухаммед Ханамов провел встречи в Праге и Берлине. / Gundogar. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gundogar.org/?topic_id=25;year=2006;month=3#2645.
24. Мамедов А. Туркменбаши заждались в аду. Кому нужны храмы Рухнама? / Credo.ru. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=monitor&id=4071>.
25. Мередов А. Башизм как религия / Gundogar. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gundogar.org/?0221042581000000000000011000000>.
26. Наттолл К. Туркменистан предпринял робкую попытку приватизации / Business New Europe. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

- <http://gundogar.org/?0130513428000000000000011000000>. 27. Новрузов М. Туркменбаши пустит овец в заповедники / IWPR. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ca-news.info/2005/06/08/14>
28. Панфилова В. Дипломированные изгои / Независимая газета. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ng.ru/courier/2004-09-13/10_turkmenia.html.
29. Пономарев В. Туркменистан: власти изымают из библиотек книги авторов, «неправильно освещающих» историю страны // Страны СНГ. Русские и русскоязычные в новом зарубежье: информационно-аналитический бюллетень. – 2001. – № 27 (15 апреля). – 47 с.
30. Пономарев В. Туркменистан: власти строят «железный занавес» по рецептам сталинской диктатуры // Правозащитный Центр «Мемориал». – 2001. – 31 июля – С.54.
31. Права человека и вопросы безопасности в Туркменистане (материалы конференций 8 – 9 июня и 3 – 4 ноября 2002 г.). / Правозащитный центр «Мемориал»; International Helsinki Federation for Human Rights. – М., 2003. – 121 с.
32. Птичий грипп или птичья чума? / Хроника Туркменистана. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://archive.chrono-tm.org/?id=88>.
33. Романовский Д. Скука диктатора / Gundogar. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gundogar.org/?0219042573000000000000011000000>.
34. Состояние средств массовой информации в Туркменистане // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. Информационно-аналитический бюллетень. – 2002. – № 4 (13) (сентябрь). – 72 с.
35. Стартует приватизация госсобственности / Gundogar. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gundogar.org/?0130513253000000000000011000000>.
36. Туркменбаши заставит чиновников заговорить по-английски / Gundogar. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gundogar.org/?01104250500000000000011000000>.
37. Туркменбаши урезал пенсии и наказал чиновников / Gundogar [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_4655000/4655434.stm.
38. Туркменистан // Информационный бюллетень. – 2001. – № 7 – 8. (47 – 48). – 64 с.
39. Туркменистан: В Ашхабаде произошли столкновения между жителями и представителями власти. / Фергана. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fergananews.com/news.php?id=22330&keepThis=true&TB_iframe=true&height=500&width=1100&caption=%.
40. Туркменистану грозит кризис здравоохранения / Eurasianet.org. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://russian.eurasianet.org/departments/civilsociety/articles/eav061305ru.shtml>.
41. Туркменская газета «Ватан» рассказала о необычном водном источнике. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1079647440>.
42. Убирать хлопок опасно для здоровья / IWPR. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gundog.newhost.ru/?0231042239000000000000011000000>.
43. Ужасные больницы — больные дети / IWPR. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gundogar.org/?0231042492000000000000011000000>.
44. Ханамов Н. Как я стал революционером / Gundogar. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gundogar.org/?0243042525000000000000011000000>.
45. Черкез Ч. О состоянии предпринимательства и рыночных отношениях в Туркменистане // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. Информационно-аналитический бюллетень, – 2001. – № 7 (апрель). – 74 с.
46. Ыклымов С. Новый Гулаг в Туркменистане // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. Информационно-аналитический бюллетень. – 2000. – № 3 (февраль). – 80 с.
47. asgabat.net. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://asgabat.net/stati/nauka/priroda-i-geografija-turkmenistana/naselenie-turkmenistana.html>.

*Велику допомогу Оргкомітету в підготовці та проведенні конференції,
а також виданні за її результатами збірника наукових праць надав
Директор індійської фірми «Indrayani Overseas»,
представник Ради індійських підприємців в Україні «India Club» -
Рам Данге*

ТРАДИЦІОНАЛІЗМ І МОДЕРНІЗАЦІЯ В РОЗБУДОВІ СУЧАСНОГО КАЗАХСТАНУ

У статті розглядається співвідношення традиціоналізму й модернізації та можливість їх успішного поєднання у створенні сучасної моделі казахстанської державності, аналізується ефективність засад її розбудови.

Ключові слова: Центральна Азія, Республіка Казахстан, традиціоналізм, модернізація, глобалізація, сучасна модель розвитку Казахстану.

Мхитарян Н. И. Традиционализм и модернизация в развитии современного Казахстана. В статье рассматривается соотношение традиционализма и модернизации, а также возможность их успешного сочетания в создании современной модели казахстанской государственности, анализируется эффективность основ ее построения.

Ключевые слова: Центральная Азия, Республика Казахстан, традиционализм, глобализация, современная модель развития Казахстана.

Mkhitarian N. I. Traditionalism and Modernization in the Development of Contemporary Kazakhstan. The article discusses the correlation and the possibility of successful combination of traditionalism and modernization in the creation of Kazakhstan's statehood modern model and analyzes the effectiveness of its construction foundations.

Key words: Central Asia, Kazakhstan, traditionalism, globalization, Kazakhstan's contemporary developmental model.

Республіка Казахстан (РК) докладає значних зусиль для побудови найбільш ефективної моделі сучасної держави з Дня проголошення незалежності 19 грудня 1991 р. Розпад СРСР, а відповідно, і усталеної моделі економічних, політичних і соціальних зв'язків, створив доволі складну ситуацію для центральноазіатських країн, спричинив загострення старих територіальних претензій і проблем регіону.

Казахстан після отримання незалежності опинився в найгіршій ситуації серед країн колишнього СРСР. Нині завдяки своїм потужним геостратегічним можливостям і наявності великої кількості різноманітних природних копалин, серед яких перше місце належить енергоносіям, він провадить доволі успішну внутрішню й зовнішню політику. Маючи значний енергетичний фактор (що загострився після анексії Криму Росією та фактичного розв'язання нею воєнного конфлікту на території України) Казахстан докладає зусиль до набуття статусу впливової світової потуги й намагається посісти вагоме місце у формуванні нового глобального порядку.

Наразі Казахстан має потужний і різноманітний економічний потенціал, є індустріально-аграрною країною з розгалуженою видобувною та обробною

промисловістю, багатогалузевим сільськогосподарським виробництвом, посідає четверте місце у світі за покладами нафти й газу і друге – урану, має значні запаси кам'яного вугілля, промислові родовища металевих руд (за мінерально-сировинними запасами він у першій десятці країн світу, а багатьма нерудними корисними копалинами – у першій трійці-п'ятірці), на його частку припадає 60 % усього внутрішнього валового продукту Центральної Азії. За ефективністю реформ сучасний Казахстан випередив більшість країн СНД і перетворився в країну з ринковою економікою. Однак співвідношення традиціоналізму й модернізації у розбудові життєздатного механізму функціонування та розвитку держави залишається важливим питанням для керівництва й народу Республіки Казахстан.

Казахстан, як і весь центральноазійський регіон, за період свого становлення зазнав впливу великої кількості факторів при формуванні моделей розвитку. Серед них необхідно виділити наступні: приналежність до геодивізізційної території, на якій упродовж віків сходились російський, перський, арабомусульманський, китайський і тюрко-монгольський культурно-цивілізаційні потоки; поширювались основні світові релігії – іслам, християнство, буддизм (із домінуванням перших двох); наявність трьох етнолінгвістичних об'єднань – тюркського, перськокомовного та російськокомовного, до яких спостерігається інкорпорація китайської та англійської мов; співіснування та мозаїчне взаємопроникнення осідло-землеробського й кінно-кочового культурних, соціальних і господарських типів суспільного впорядкування, що й дотепер мають значний вплив на різні аспекти життя населення; наявність стану суспільства, де донині родоплеменні, кланово-регіональні та кровно-родинні відносини залишаються основними неформальними інститутами на політичному, економічному та інших рівнях, формуючи тим самим відповідне ставлення до реальних критеріїв і процесів розбудови і функціонування державно-господарських комплексів і владних систем; значний історичний досвід перебування регіону як транзитного внутрішньоконтинентального коридору між країнами Азії та Європи, народи якого водночас виявилися суб'єктами різного рівня відносин із країнами цих просторів. [1, 5 – 41], [2, 92 – 109]. Зазначені фактори мають хоча й інерційний, але значний вплив на формування і становлення як державного устрою країн регіону, усіх аспектів їх внутрішнього й міжнародного функціонування, так і на формування світоглядних, ціннісних і поведінкових орієнтирів їх населення.

Водночас для розвитку країн Центральної Азії (ЦА) характерним є сполучення трьох процесів: традиціоналізації (повернення чи відродження дорадянських історико-культурних традицій); периферізації (включення у світовий розподіл праці як джерела сировини, залежності від світового ринку і особливо від іноземного капіталу) й глобалізації (залучення у світові глобальні процеси). Також ЦА є регіоном, що завдяки своїй трансформації нібито занурюється одночасно у три різні простори (умовно – Схід, Південь, Світ) і три різні виміри часу (минуле, сучасне, майбутнє) [3].

Сучасний етап розвитку соціокультурних процесів Центральної Азії загалом відбувається з урахованням значної кількості історико-філософських, куль-

турно-гуманітарних, соціально-економічних та інших основ та механізмів, що по-особливому впливають на їх розвиток [1, 5 – 41], [2, 92 – 109].

Казахстан є наочним прикладом моделі, що вдало використовує всі можливості та особливості як історичного, так і сучасного розвитку, провадить модернізацію країни на базі традицій та культури казахського суспільства.

Тривалий час традиціоналізм і модернізація протиставлялися один одному. Вважалося, що традиціоналізм – це повернення до минулого, а традиція – дещо незмінне. Модернізація ж трактувалась як відмова від традиції. На сучасному етапі традиція більшістю дослідників сприймається як явище, що відіграє важливу роль не лише в минулому, а є необхідною складовою сучасного й майбутнього розвитку. На думку Н. Н. Зарубіної, традиційні культури набувають нового змісту і стають основою перетворень, що легітимізують і здійснюють останнє не на фундаменті заперечення традиційного, а його органічного включення у процеси осучаснення [4, 196]. Західним варіантом модернізації передбачається відмова від традицій і стрімкий перехід на інноваційний шлях розвитку, що доводить неспроможність розв'язати проблеми, які стоять перед суспільством, призводить до кризових станів економік та суспільств і викликає опір у країн, де традиції є основою адаптації та розбудови фундаменту сучасної держави.

Дослідник В. М. Межуєв пропонує відійти від терміна «модернізація», яка є наслідком кризи цивілізаційної ідентичності, на відміну від «сучасності» – наявності в людей усвідомлення своєї цивілізаційної ідентичності. Тому модернізація, пропагована Заходом, переважно зазнає краху, тоді як відповідність сучасності з опорою на власні традиції та цінності є прикладом розбудови нового формату як внутрішніх, так і глобальних відносин усіх рівнів і розв'язання проблем сучасності. Таким прикладом можна вважати шлях Китаю, Японії та країн Південно-Східної Азії [5, 35, 41], [6, 39]. Російський учений пропонує нове розуміння сучасності й переходу до неї. Цей перехід є завданням, що постійно вирішується спільними зусиллями всього світового співтовариства, а не кожною країною окремо. Насамперед це пріоритети й цінності, якими в сукупності окреслюється здатність конкретної держави або народу жити не лише своїм власним життям, а й всезагальним життям, виходити за межі свого локального, місцевого, національного, регіонального буття. Формується процес не протиставлення наявних цінностей, а їх продуктивного синтезу. Міра всеосяжності стає мірою власної сучасності. Автор акцентує увагу на нежиттєздатності ринкового глобалізму, ознаками якого є фінансові кризи, руйнування доквілля, масова міграція населення із зон хронічної злиденності й голоду, збільшення кількості безробітних через низький рівень освіти та кваліфікації у країнах третього світу, воєнні конфлікти, що постійно виникають у різних частинах світу. Наразі перед країнами так званого наздоганяючого розвитку стоїть не завдання модернізації, а переорієнтації інтересів і цілей національної політики на глобальний розвиток, що надає можливість набуття ідентичності і відповідає нинішнім реаліям [5, 46 – 50].

У сучасному Казахстані вживається термін «модернізація», але держава виробляє саме курс переходу до сучасності (фактично нової форми та суті

модернізації), близький по духу моделям Китаю, Японії та інших країн Східної Азії, розвинутих країн арабського Сходу.

Нині Казахстан знаходиться на етапі, що характеризується тенденцією до пошуку балансу, при якому відбувається розбудова суспільства, адаптованого до вимог сучасного глобалізованого світу. Найбільш прийнятною за умов глобалізації моделлю розвитку, що доведено історичним досвідом і конкретними прикладами, є прийняття й запровадження так званими «перехідними» країнами досягнень Заходу, адаптації їх до місцевих умов при збереженні своєї культури і традицій. Саме це сприятиме збереженню багатогранної палітри та єдності в різноманітності сучасного світу [7].

Тенденція поєднання ісламу з іншими віруваннями (передусім тенгріанством, а також буддизмом, християнством, іудаїзмом) й надалі впливає на характер розбудови політичної, економічної та соціокультурної структури Казахстану. Водночас у країні разом із громадянською та етнічною ідентифікацією посилюється значення *ідентифікації релігійної*, а саме – *ісламської*. Як застерігають аналітики, особливо характерним це є для молоді, що може змінити духовний ландшафт країни впродовж одного покоління, враховуючи розвиток подій після Арабської весни та збільшення кількості радикальних рухів, [8].

Казахстану вдалося забезпечити міжетнічну й міжрелігійну злагоду в суспільстві після отримання незалежності. Цьому сприяла політика держави й робота Асамблеї Народів Казахстану [9, 248 – 251]. Політика мирного співіснування релігій та етносів є також традиційною для народу Казахстану й значно завдячує традиціям віротерпимості в тенгріанстві.

Особливістю етапів еволюції національної політики Казахстану є розстановка акцентів у розбудові цієї політики за постійного визнання пріоритету розвитку саме казахської складової одночасно зі створенням усіх умов для розвитку інших етносів. Із самого початку формування державної національної політики Казахстану був зроблений наголос на формуванні громадянської, а не етнічної спільноти, що надавало можливість поєднувати інтереси народів, які проживають на території РК та відкривало можливість для всіх етносів брати участь у державному будівництві.

Сучасна політична еліта Казахстану акцентує увагу на посиленні ролі релігії як джерела духовності й культури, самобутності народів і впливу глобалізації на цей процес. РК є ініціатором налагодження міжконфесійного діалогу. Так, ще 1992 року в Казахстані відбувся перший Всесвітній конгрес духовної злагоди, що зібрав представників багатьох конфесій, учених, діячів науки. 2002 року Казахстан звернувся до всіх конфесій євразійського континенту з пропозицією ухвалити «Євразійську хартію міжконфесійного миру й злагоди», за ініціативи ж Казахстану з 2003 р. діє З'їзд лідерів світових і традиційних релігій, на якому розглядаються питання посилення ролі лідерів світових релігій у процесі становлення глобального миру, обговорюються питання моральних і духовних цінностей, світової етики, діалогу та співпраці, солідарності, особливо в періоди криз [10]. За ініціативи РК проводиться Форум «Спільний світ: прогрес через різноманітність».

За роки незалежності Казахстан зміг створити модель поліетнічної держави, що базується на п'яти принципах:

- етнічне, конфесійне, культурне, мовне різноманіття є ідеологічною, етичною, духовною основою суспільства. Поліетнічність і поліконфесійність, що історично склалась, стала стратегічною перевагою й національною силою;
- створення умов для розвитку культури та мов етносів Казахстану;
- толерантність і відповідальність – найважливіші цінності нації;
- консолідована роль казахського етносу;
- єдність казахстанського народу.

У квітні 2010 р. після періоду гострої полеміки й доопрацювання за участі опозиційних сил, науковців і громадян Казахстану було ухвалено *Доктрину національної єдності* [11]. Розробка цього документа була викликана необхідністю вироблення основних засад подальшого розвитку казахстанського суспільства у стрімко змінюваному світі.

У документі *визначаються Принципи національної єдності* Казахстану:

- усвідомлення *спільності долі* кожного громадянина та його Батьківщини – Республіки Казахстан як головного об'єднувального фактора;
- рівність можливостей для всіх громадян, незалежно від етнічного чи іншого походження, віросповідання й соціального стану, тобто *єдність у різноманітності*;
- формування Духу Нації, що має стати джерелом об'єднання та зміцнення міжетнічної казахстанської спільноти. Головними пріоритетами *піднесення Національного Духу* є витoki традицій і патріотизму, ідеологія оновлення, змагальності й перемоги. Модернізація й конкурентоспроможність, що спирається на традиції, – основа піднесення національного духу в XXI ст. Спрямованість на інтелектуальний прорив, що сприятиме пробудженню потенціалу Нації. Упевненість у перевагах інтелектуальної нації.

Серед дієвих заходів, що дають можливість державі досягти цієї єдності в епоху глобалізації та знівелювати зовнішній роз'єднувальний вплив разом із ординарними чинниками, визначаються:

- активне протистояння будь-якому впливові, що роз'єднує країну та її народ;
- непорушність конституційного ладу;
- подальше зміцнення економічної, політичної безпеки й духовного суверенітету країни, недопущення інформаційної залежності, інформаційної експансії або блокади інших держав;
- пріоритет національних інтересів у галузі міжнародної співпраці на основі непорушеного суверенітету країни;
- запобігання й недопущення міжетнічної та міжконфесійної ворожнечі в суспільстві;
- законодавча заборона політичних організацій, що формуються за етнічним або релігійним принципом;
- прискорене формування середнього класу як соціальної бази посилення національної єдності;

- соціально-економічний і культурний розвиток сільських територій, регулювання процесів міграції та урбанізації;
- пріоритетність розвитку й поширення державної мови як найважливішого фактора національної єдності;
- створення умов для розвитку культури, традицій, звичаїв, мов етносів Казахстану;
- збереження й зміцнення традицій, духовних та етичних цінностей і світоглядних засад, спрямованих на згуртованість нації, держави, суспільства й сім'ї;
- спільна послідовна робота з подальшої модернізації усіх аспектів життя суспільства;
- формування інтелектуальної нації як запоруки успішної конкурентоспроможності Казахстану.

Шлях, який обрав Казахстан, охарактеризував президент цієї країни Н. Назарбаєв: «Ми йдемо своїм, казахстанським, шляхом розвитку, який одного разу обрали і відтоді ним крокуємо. Вивчаючи та аналізуючи світову практику, ми обрали еволюційний шлях. Ми проти форсованого впровадження демократії ззовні. Ми нікого не намагаємося копіювати, а робимо те, що потрібно нашій країні та нашому народові. І в нас це виходить» [12]. На збереженні національно-культурної самобутності та слідуванні власним шляхом подальшого розвитку держави, у тому числі її модернізації, наголошується в Концепції зовнішньої політики Республіки Казахстан на 2014 – 2020 рр. [13], а також у всіх державних документах Казахстану.

Аналізуючи роль і місце Казахстану в поєднанні традиціоналізму та модернізації в розбудові своєї країни та у процесі адаптації до трансформацій глобальних перетворень, слід зазначити, що обраний ним курс довів свою результативність. Держава, що має сильну систему влади, поєднує в собі елементи авторитарної та демократичної систем, побудову конкурентоспроможної економіки зі збереженням прихильності до традицій країни, нині вибудовує свою модель як внутрішньо-, так і зовнішньополітичних відносин і прагне створити свій вимір глобалізації. Держава вибудувала модель забезпечення міжконфесійного та міжрелігійного миру, запроваджує активну інтеграційну політику на теренах Центральної Азії та ініціює розширення безпекового простору, пропонуючи створити його в межах євразійського виміру (щоправда нинішня агресія Росії щодо України робить це завдання проблематичним). Казахстан став ініціатором налагодження міжцивілізаційного й міжрелігійного діалогу на регіональному та глобальному рівнях і докладає зусиль для набуття статусу впливового регіонального лідера. І цьому великою мірою сприяє реалізація та адаптація до сучасних умов найкращих здобутків історичного досвіду і традицій казахстанського суспільства.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Иманалиев М. Центральная Азия: где это?; Центральная Азия или Средняя Азия (Обновление легенд); Проблемы национальной государственности в Центральной Азии / Иманалиев М. // Сборник статей о Центральной Азии. – Бишкек: Next Print. – 2008. – 194 с.
2. Бляхер Л. Е., Кизима С. А. Центральная Азия: между Тамерланом и Ататюрком. Конструирование национальных государств в эпоху постмодерна / Бляхер Л. Е., Кизима С. А. // Полития. – 2009. – № 1(52). – С. 92 – 109.
3. Чешков М. Постсоветская Центральная Азия в трех измерениях: традиционализация, периферизация, глобализация / Чешков М. // Центральная Азия. – 1998. – № 13. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ca-c.org/journal/13-1998/st_02_cheshkov.shtml
4. Зарубина Н. Н. Социально-культурные основы хозяйства и предпринимательства / Зарубина Н. Н.: учебн. пособие. – Москва: Магистр. – 1998. – 360 с.
5. Межуев В. М. Ценности современности в контексте модернизации и глобализации / Межуев В. М. // Электронный информационный журнал Новые исследования Тувы. – 2009 – № 1 – 2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до журнала: http://www.tuva.asia/journal/issue_1-2/94-cennosti-sovremennosti.html – С. 30 – 50
6. Хачатурян В. М. Феномен архаизации в культурной динамике / Хачатурян В. М.: Автореф. дис. ... д-ра культурологии / Москва. Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Государственная академия славянской культуры» – Москва., 2011. – 50 с.
7. Старостин А. Центральная Азия: ответы на вызовы глобализации / А. Старостин. [Электронный ресурс]: Информационное агентство Фергана.ру. – Режим доступа: <http://www.ferghana.ru/article.php?id=6516-01.04.2010> г.
8. Досым Сатпаев: Взойдет ли геополитический полумесяц над РК? / Сатпаев Д. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сайта Forbes Kazakhstan: http://forbes.kz/process/expertise/dosyim_satpaev_vzoydet_li_nad_kazahstanom_geopoliticheskiy_polumesyats –30 октября 2014 г.
9. Мхитарян Н. І. Країни Центральної Азії – мультицивілізаційний синтез моделей розвитку як автохтонний варіант регіональної сучасності / Мхитарян Н. І. // Глобальна периферія в ХХІ ст.: засади, закономірності та умови цивілізаційного ренесансу. Збірник наукових праць / За загальною редакцією д.і.н., проф. Гури В. К.// Державна установа “Інститут всесвітньої історії НАН України”. – К.: LAT&K, – 2014. – С. 225 – 261.
10. Дивись матеріали З'їздів лідерів світових і традиційних релігій на офіційному сайті «Съезд лидеров мировых и традиционных религий». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.religions-congress.org/>
11. Доктрина национального единства Казахстана. [Электронный ресурс]: Национальное информационное агентство Kazinform. – 29 апреля 2010 г. – Режим доступа: <http://www.inform.kz/rus/article/2263364>.
12. Новое десятилетие – новый экономический подъем – новые возможности Казахстана. Послание Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева народу Казахстана. 29 января 2010 г. [Электронный ресурс]: Официальный сайт Президента Республики Казахстан. – Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/speeches/addresses_of_the_president_of_kazakhstan/poslanie_prezidenta_ripubliki_kazahstan_na_nazarbaeva
13. Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2014 – 2020 годы, Астана, 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kazembassy.ca/kazakhstan/koncepciya-vneshney-politiki-na-2014-2020/>

КОРОТКИЙ ОГЛЯД ЧЕЧЕНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИЧНОГО ПОСТУПУ

На прикладі складного шляху становлення чеченської писемності й літератури проаналізовано взаємовплив і взаємозалежність двох найважливіших складових цивілізаційного поступу: формування національних мов і літератури та особливостей історичного розвитку народу. Розкрито роль і значення писемності й літератури як особливих та унікальних цивілізаційних чинників національного розвитку.

Ключові слова: література, чеченський народ, історичний поступ, депортація.

Косенко Ю. А. Краткий обзор чеченской литературы через призму исторического развития. На примере сложного пути становления чеченской письменности и литературы проанализированы взаимовлияние и взаимозависимость двух важнейших составляющих цивилизационного прогресса: формирования национальных языков и литературы и особенностей национального исторического развития. Раскрывается значение письменности и литературы в качестве особенных, уникальных цивилизационных факторов национального развития.

Ключевые слова: литература, чеченский народ, историческое развитие, депортация.

Kosenko Yu. A. Brief Survey of Chechen Literature through the Prism of Historical Development. The paper studies a complex process of shaping Chechen national writing and literature, and reveals interaction and interdependence between these two key civilization factors and specific features of national historic development.

Key words: literature, the Chechen people, historic development, deportation.

Література є важливим елементом культури, що найбільш точно відображає всі найважливіші етапи розвитку того чи іншого народу в історичному вимірі людства.

Чеченська література, маючи свої неповторні особливості, дає можливість глибше зрозуміти процес історичного розвитку чеченського народу, представники якого становлять гідну частину української політичної нації, якій притаманна єдність у різноманітті десятків культур і літератур усіх етносів, для яких Україна стала Батьківщиною.

Чеченська література є унікальним явищем світової культури, незважаючи на наявність багатьох стереотипів і дезінформації. Яскравим прикладом може слугувати той факт, що в енциклопедії радянського періоду стверджувалось, ніби писемна чеченська література з'явилася тільки після 1917 р. Правда ж полягає в іншому – витоки чеченської літератури сягають глибини століть.

У цій статті ми не торкатимемося фольклору, оскільки це окрема тема, обмежимося лише згадкою того факту, що чеченський фольклор відрізняється неповторною своєрідністю й багатством. Чимало його зразків є шедеврами

ідеального поєднання форми й змісту, лінгвістичного лаконізму й витонченості та смислового наповнення. Серед головних жанрів чеченського фольклору виділяються *т'уйранаши* (легенди), *іллі* (ліричні балади, переважно, героїчного змісту), *кіцанаши* (прислів'я), *назмаши* (релігійно-філософські пісні) й *байташи* (короткі ліричні віршовані афоризми, що побутують у народі). Як і в будь-якій іншій літературі, фольклор був і залишається одним із найважливіших джерел, що живлять літературу писемну.

Щодо чеченської писемної літератури, то вона теж є доволі давньою. Перші спроби створення чеченської писемності відносяться до Середньовіччя: тоді намагались розробити чеченський алфавіт на основі грузинського письма. До наших днів дійшло кілька написів грузинським письмом із додаванням кількох літер чеченською мовою. Наразі їх не вдалося розшифрувати. Однак деякі зачатки писемності можна вбачати і в старовинних петрогліфах, яких у великій кількості знаходять на території Чечні. Звісно, петрогліфи не є писемністю в прямому сенсі цього слова, але вони слугували для передачі певних символів та ідей, які однаково розумілися людьми.

І досі тривають суперечки стосовно точної дати появи повноцінної чеченської писемності. Безперечно, що в XVII ст. така вже існувала. Це пов'язано з наверненням до Ісламу чеченців і сприйняттям арабської мови й поширення арабської грамотності серед деяких чеченців. Відтоді розпочався паралельний процес розвитку чеченської літератури арабською й чеченською мовами з опорою на арабську графіку. Одними з перших пам'яток чеченської писемності, при чому деякі зразки дивом збереглися до наших днів, були *тептари*, чи то родинні (або родові) хроніки, що є досить цінними джерелами інформації про давню історію Чечні. Як приклад, можна згадати російського дослідника Іваненкова, який ще в царську добу зазначав, що йому доводилося бачити багато подібних рукописних книжок у чеченців. Книга М. Семенова «Туземці Північно-Східного Кавказу» також містить переклад *тептара*, який в оригіналі написаний чеченською мовою з елементами арабської графіки. Цей *тептар* містить легенду про Саїда Алі Шам-хана [1].

Серед літераторів дорадянської доби слід згадати Атабая Атаєва, воєначальника Шаміля, який після того, як потрапив у полон, написав зворушливу елегію арабською мовою. Такі діячі, як С. Гайсумов, С. Сугаїпов та А. Тучаєв теж писали вірші, здебільшого, на релігійні теми арабською й чеченською мовами з елементами арабської графіки. Ще одним автором, який писав релігійні вірші, був шейх Юсуф аль-Кошкельдий.

Окрім цього, до другої половини XIX ст. належать спроби створення чеченської абетки на основі кириличної графіки. Особливо на цьому фоні вирізняються барон П. Услар, автор книги «Чеченська мова», у якій розміщені відомості й про мову, її граматику і деякий етнографічний матеріал [2], та Кеді Досов, який за допомогою П. Услара видав чеченський буквар із елементами кириличної графіки [3]. Такий напрям остаточно утвердився вже за радянської доби, тому й донині послуговуються чеченською абеткою, створеною на основі кириличної графіки, що складається з 48 літер.

Окремо варто згадати тих діячів, які були чеченцями, але писали свої твори російською мовою. Передусім до них належать Умалат Лаудаєв зі своєю книжкою «Чеченське плем'я» [4] та Ібрагім-Бек Саракаєв, автор багатьох праць із етнографії, економіки й побуту Чечні, найбільш відомою й доступною з яких є праця «Нетрями Чечні». Щодо У. Лаудаєва, то він був військовиком на царській службі, а тому його книга є надто тенденційною й такою, що містить величезну кількість відвертого наклепу на власний народ, корисної інформації у ній вкрай мало. Інша річ праці Саракаєва: це людина, яка стала першим чеченським журналістом, щиро вболівала за свій народ, показником чого став той факт, що в роки громадянської війни він був ад'ютантом із особливих доручень керівника Гірської республіки Абдул-Маджида (Тапи) Чермоєва. Нині його спадщина потребує уважного вивчення [5], [6], [7].

Дуже суперечливі процеси відбувалися в чеченській літературі впродовж перших десятиліть радянської влади. По-перше, спочатку комуністи для зміцнення своєї влади дещо сприяли національній інтелігенції й налагодили друк книжок чеченською мовою. По-друге, влада свідомо спотворювала й викривляла ідейне наповнення творів чеченських (як і будь-яких інших) письменників і поетів. Це стало причиною того, що, незважаючи на досить велику кількість творів, написаних упродовж тих років, справді цінних серед них не так багато.

До першої хвилі літераторів радянського періоду належать брати Ахметхан та Ісмаїл Мутушеви – журналісти й етнографи, радянські діячі, вони зібрали деякі цінні зразки народного фольклору. Ісмаїл був убитий у роки громадянської війни, а Ахметхан став активним діячем радянської доби в Азербайджані [8].

Слід згадати також Саїда Бадуєва, Халіда Ошаєва й Ахмета Ножаєва. С. Бадуєв є автором багатьох віршів, оповідань та п'єс [9], але, на жаль, майже всі вони спрямовані проти ісламу й чеченських традицій, тобто мали на меті розмивання духовних підвалин чеченського менталітету. Деяку цінність має його оповідання про царський період «Вогняна гора». Х. Ошаєв залишив по собі помітний слід як етнограф, А. Ножаєв був поетом.

На подальший розвиток чеченської літератури незгладимий вплив мала трагедія депортації чеченського народу, за умов якої він у своїй більшості змушений був жити з 1944 р. до 1957 р. далеко від Батьківщини. Незважаючи на сувору цензуру, тема депортації знайшла своє відображення в літературі. Так, витончений поет-лірик Магомед Сулаєв став автором роману про цю подію «Товсултан залишає гори». Ще один літератор, видатний поет Ісмаїл Керімов, написав зворушливу поему про трагедію селища Хайбах. Приблизно тоді ж, став відомим комік і гуморист А. Хамідов, один із небагатьох представників цього жанру в чеченській літературі.

Уже після повернення чеченців на Батьківщину став відомим геніальний поет, який помер від хвороби в неповні дев'ятнадцять років, Каміль-паша Нінцієв, автор унікальних ліричних віршів, що повно і яскраво передали величну красу й виразну потугу давньої чеченської мови.

Одним із найбільш видатних чеченських письменників і поетів ХХ ст. вважається Магомед Мамакаєв (1910 – 1973), автор прекрасного роману «Зелі-

мхан», про життя абрека Зелімхана й ситуацію в Чечні впродовж останніх років царської влади [10]. Він є автором і багатьох чудових ліричних і філософських віршів. Окрім цього, він написав працю «Чеченський тайп у період свого розкладання» [11]. Вона досить однобока і тенденційна, оскільки історія чеченського народу висвітлюється в ній із позицій марксизму-ленінізму. При цьому праця М. Мамакаєва містить деякі корисні історичні відомості. Велика трагедія письменника, як і багатьох інших, полягала в тому, що він жив у радянську добу, коли безжалісно придушувалося будь-яке вільнодумство. Йому доводилося писати вірші, що вихваляли комунізм, але якщо порівняти їх із віршами на інші теми, то відчуємо, що перші є ніби штучними, силуваними, а другі – унікальними шедеврами поезії. Саме завдяки своїм найкращим творам М. Мамакаєв назавжди залишиться серед шанованих представників чеченської літератури.

Не можна оминати увагою й чеченську літературу в діаспорі. Необхідно згадати такого літератора, як Тарік Джемаль Кутлу, який жив у Туреччині, і в 60 – 80-і роки написав кілька чеченських романів, а також переклав роман «Зелімхан» турецькою мовою; співпрацював із турецьким часописом «Об'єднаний Кавказ». Ще одним яскравим представником літераторів чеченської діаспори є Хамід Юніс – офіцер йорданської армії, який переклав трилогію Абузара Айдамірова арабською мовою, зробив багато для популяризації чеченської літератури й збереження чеченською діаспорою в Йорданії своєї самобутності.

Найвидатнішим чеченським письменником кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. є, безперечно, Шайхі Арсанукаєв (1930 – 2012): геніальний поет, прозаїк і перекладач. Він переклав багато творів класиків української літератури Тараса Шевченка й Лесі Українки чеченською мовою, перекладав чеченською мовою вірші класика літератури комі Івана Куратова (переклад вірша «Моя муза» доступний у мережі Інтернет). Також Ш. Арсанукаєв написав чудовий вірш «Не-нан мотт» («Рідна мова»), у якому уславив красу й глибину рідної чеченської мови [12].

Серед інших літераторів цього періоду слід згадати таких представників, як Раїса Ахматова, Селім Курумов, Бана Гайтукаєва, Ібрагім Юсупов та Абузар Айдаміров. Стосовно останнього, то він є одним із найбільш популярних чеченських письменників, оскільки написав цікаву історичну трилогію про події ХІХ ст.: романи «Блискавка в горах», «Довгі ночі» й «Заповіт брата». Бана Гайтукаєва трохи не дожила до першої російсько-чеченської війни, але всім своїм серцем відчувала як насувається трагедія.

Останні російсько-чеченські війни як найбільша трагедія чеченського народу знайшли своє відображення і в літературі. Особливо це виявляється в надбанні творчості поетеси Хеди Батаєвої [6], [13].

Щодо чеченської літератури нашого часу, то найбільш помітним її представником є видатний поет, який проживає в Німеччині, Апті Бісултанов. Його вірші сповнені релігійними й філософськими роздумами й визначаються тонкою ліричністю.

Завершуючи короткий огляд чеченської літератури, доречно процитувати чеченського етнографа, письменника Мусу Ахмадова: «Поняття *нохчалла* (чеченськість) ніколи не мислилося нашими предками вищим від поняття *адамал-*

ла (людяність), і яскравим доказом цього є наявність у чеченському фольклорі великої кількості позитивних персонажів інших національностей, а не тільки власне чеченців» [14]. Таке ставлення є характерним для всього чеченського менталітету. Щодо самої чеченської літератури, то вона має всі шанси на подальший плідний розвиток, так само, слід очікувати здійснення багатьох дивовижних відкриттів стосовно її найдавнішого періоду.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Семенов Н. С. Туземцы северо-восточного Кавказа (Рассказы, очерки, исследования, заметки о чеченцах, кумыках и ногайцах и образы поэзии этих народов) / Н. С. Семенов. – СПб.: типография А. Хомского и К°, 1895.
2. Гюльмагомедов А. Г., Гюльмагомедов Г. А. Труды П. К. Услара по дагестанским языкам и современная лингвистика // Вестник Дагестанского научного центра. – 2008. – № 32. – С. 70 – 73.
3. Магомедов А. Г. О первом чеченском букваре / А. Г. Магомедов // Ежегодник иберийско-кавказского языкознания. – Тбилиси. – 1979. – Вып. VI. – С. 290 – 333. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.aslanbek.ru>.
4. Лаудаев У. Чеченское племя / У. Лаудаев. – Сборник сведений о кавказских горцах. – Тифлис: Типография Главного управления Наместника Кавказского. – Вып. VI, 1872. – С. 1 – 62.
5. Айдамиров А. А. Хронология истории Чечено-ингушетии / А. А. Айдамиров. – Грозный: Книга, 1991.
6. Айдамиров А. А. Сердце матери: Повести, рассказы, стихи. – Грозный: Чеч.-инг. кн. изд-во, 1985. – 381 с.
7. Ахмадов Я. З., Хасмагомадов Э. Х. История Чечни в XIX – XX веках / Я. З. Ахмадов, Э. Х. Хасмагомадов. – М., 2005.
8. Газиков Берснак. К истории ингушской письменности // Ингушетия. Исторические параллели. – 3 марта, 2010. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ghalghay.com/2010/03/03/к-истории-ингушской-письменности/>.
9. Бадугев Саид. Огненная гора. Повесть / С. Бадугев. – Грозный: Чеч.-инг. кн. изд-во, 1968.
10. Мамакаев М. Зелимхан / М. Мамакаев. – Грозный: Чеч.-инг. кн. изд-во, 1981. – 232 с.
11. Мамакаев М. Чеченский гайп (род) в период его разложения / М. Мамакаев. – Грозный: ГУП «Книжное издательство», 2009. – 109 с.
12. Арсанукаев Шайхи. Прошлое. Долг. Знакомство [и др. стихи]. Сайт, посвященный памяти поэта, писателя. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://shaihirsanuk.clan.ru>.
13. Илли: героико-эпические песни чеченцев и ингушей / Ред. Р. С. Ахматова. – Грозный: Чеч.-инг. кн. изд-во, 1979. – 238 с.
14. Ахмадов М. И текла река в ночь: романы / М. Ахмадов. Грозный: Республиканский полиграфкомбинат, 2010. – Т. 2. – 492 с.

РОЗДІЛ IV

ЕВОЛЮЦІЯ КРАЇН АФРИКИ ТА ЄВРАЗІЙСЬКОГО ПРОСТОРУ

УДК 94(6):325.3+327

Княздвірська К. О.

РОЗВИТОК І СТАНОВЛЕННЯ АФРИКАНСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД

У статті досліджуються особливості концептуальних підходів до процесів інтеграції в країнах Африки, розглядаються передумови їх виникнення й результати запровадження.

Ключові слова: країни Африки, інтеграція, концепції африканської інтеграції.

Княздворская Е. А. Развитие и становление африканской интеграции: концептуальный подход. В статье исследуются особенности концептуальных подходов к процессам интеграции в странах Африки, рассматриваются предпосылки их возникновения и последствия внедрения.

Ключевые слова: страны Африки, интеграция, концепции африканской интеграции.

Kniashdvirskaya K. O.. Development of African integration: A conceptual approach. The article studies the specific features of conceptual approaches to integration in Africa, the preconditions of their emergence and consequences of their implementation.

Key words: African countries, integration, concepts of African integration.

Однією з визначальних ознак поточного етапу глобальних перетворень стало невинне поширення світовими теренами явища об'єднання економічних, політичних, соціокультурних, організаційних, інформаційних, науково-технічних, комунікаційних, громадських, професійних, неформальних та інших потенціалів і потуг різних країн та народів планети в межах регіональних, трансрегіональних і глобальних багатопрофільних, цільових чи спеціалізованих комплексів; розширення багатосторонньої міждержавної галузевої співпраці; відродження засад суспільного життя соціальних осередків у різних

куточках планети на основі власних цивілізаційних здобутків і передових надбань усього сучасного людства. Однак інтеграційні процеси, що охопили нині переважну більшість країн Азії, Африки й Латинської Америки, істотно відрізняються від економічної інтеграції промислово розвинутих капіталістичних держав, зокрема «класичної» моделі Європейського Співтовариства.

Ця специфіка породжена причинами об'єктивної властивості: створення інтеграційних угруповань країн, що розвиваються, відбувалося за умов браку необхідної виробничої бази, низького рівня розвитку продуктивних сил, унеможливлення досягнень науково-технічної революції при мінімальному обсязі товарообігу й експорту капіталу між країнами.

Значний внесок у розробку цієї проблематики зробили дослідники Бабаян Д., Дейч Т., Долгушев Д., Костелянець С., Федів Р., Вишневецька К., Дж. Купер Рамо, Томберг Р. та ін. Із доробку вітчизняних науковців слід особливо виокремити праці В. К. Гури.

Основним завданням цієї статті є дослідження головних концептуальних підходів до бачення інтеграції африканськими державами на різних етапах їх історичного розвитку.

Головною метою інтеграції держав, що розвиваються, у тому числі й Африки, є сприяння індустріалізації в межах того або іншого об'єднання, злам колоніальної, обмеженої структури господарства. Прагнення до економічного зближення пояснюється тим, що багато африканських країн, що розвиваються, мають у своєму розпорядженні невелику територію зі стагнаційним, вузьким національним ринком, бідними природними ресурсами. Недостатня зрілість економічних передумов може певною мірою компенсуватися соціально-політичними факторами, прагненням до подолання господарської відсталості й зміцнення взаємної солідарності.

Розвиток міждержавних зв'язків у різних африканських інтеграційних угрупованнях характеризується різноманітними тенденціями. Подібно до інших країн світової периферії, їх господарське зближення – тяжкий і суперечливий процес. Складні економічні відносини африканських країн є показником того, що між ними склалася широка мережа суперечливих диференційованих зв'язків, унаслідок чого рух за регіональну інтеграцію являє собою різноманітну й строкату картину. Навіть за найбільш сприятливих умов (спільність кордонів, мови, подібність соціально-політичних чинників тощо) економічне об'єднання незалежних держав – процес небезболісний. Цим значною мірою можна пояснити ті протиріччя й розбіжності, прорахунки й помилки, якими найчастіше супроводжуються процеси налагодження співпраці в межах інтеграційних утворень.

Однак, незважаючи на труднощі, континентальна інтеграція в Африці прокладає собі шлях, оскільки існують реальні передумови й потреби її розвитку. Господарська ізольованість, особливо малих країн, звужує можливості самотужки розв'язувати проблему національного розвитку. Через це виникають перешкоди скористатися всіма перевагами, створюваних сучасною технікою, утруднюється технологічно раціональне, економічно виправдане освоєння різноманітних природних багатств і людських ресурсів. Тому перед такими країнами постає гостра необхідність розбудовувати свою національну економіку спільно й у тісній співпраці з сусідніми державами. У координації своєї господарської політики в процесі зближення африканські країни вбачають один із засобів подолання економічної відсталості й перебудови традиційної структури економіки.

Досліджуючи інтеграційні процеси на африканських просторах, можна дійти висновку про ефективність вирішення завдань торговельно-економічної співпраці африканських держав як результату розгортання регіональних торговельно-економічних об'єднань, якщо існування й діяльність таких об'єднань безпосередньо пов'язані з рішенням завдань подолання господарської відстало-

сті й розвитку продуктивних сил цих держав. Створення інтеграційних організацій і союзів за певних умов може об'єктивно створити сприятливі можливості для проникнення до лона об'єднаних країн іноземного капіталу й посилення його позицій в економіці держав-учасниць, для об'єднання мікроринків держав субрегіону в єдиний субрегіональний економічний простір, для більш раціонального освоєння субрегіональних господарських ресурсів і активізації міжнародних зв'язків. Водночас налагодження внутрішньорегіональної співпраці африканських країн підпорядковано не лише господарським завданням, а й зближенню міждержавних позицій із питань розробки політичної стратегії, що забезпечує необхідну гарантію від зазіхань на суверенітет і територіальну цілісність цих країн. Політика створення регіональних угруповань покликана обстоювати інтереси незалежних держав у співпраці між ними. Домагаючись раціонального освоєння власних ресурсів, африканські країни прагнуть вирішувати завдання національного відродження, розширювати внутрішньорегіональні економічні зв'язки й міжнародні економічні відносини на недискримінаційній і взаємовигідній основі.

Першими «ластівками» ідеї африканської єдності стали документи Панафриканських конгресів, що розпочали відлік із 1900 р. [1] Саме тоді була скликана перша панафриканська конференція, учасниками якої були представники з Англії та Вест-Індії. На думку доктора У. Дюбуа, одного з найактивніших ініціаторів та учасників усіх п'яти «панафриканських» конгресів, значення цієї конференції зводилось до того, що на ній уперше запроваджено термін «панафриканський» [2, 23].

Панафриканізм став реакцією на колоніальне поневолення африканських негрів і расову дискримінацію негрів – нащадків африканських рабів в Америці. На ранній стадії розвитку панафриканізму головним й основним завданням була боротьба за забезпечення прав осіб негритянського походження незалежно від того, де вони жили. У загальній концепції панафриканізму в період його зародження питання про суть міжафриканських зв'язків після звільнення країн Африки від колоніального гніту фактично не порушувались.

Проте ще до виникнення панафриканізму деякі африканські націоналісти надавали цій проблемі достатньо уваги. Одним із перших був Едвард Блайден, який на початку 70-х років XIX ст. висунув ідею створення єдиної держави на території Західної Африки. Він уважав, що основою цього адміністративно-територіального формування має стати Ліберія. У. Дюбуа ввійшов в історію африканського націоналізму як один з найвидатніших його ідеологів, який упродовж тривалого періоду розробляв основні принципи й настанови панафриканізму [2, 24].

У 20-і роки XX ст. відбулося кілька панафриканських конгресів, на яких разом із вимогами запровадження економічних і політичних реформ в африканських колоніях лідери панафриканського руху висували гасла незалежності й самовизначення для всіх африканських народів і підкреслювали необхідність їх тісної співпраці. У ці роки У. Дюбуа налагодив перші контакти з національно-визвольними рухами, що тільки стали виникати, антиколоніальними організаціями в Африці, зокрема з «Ліга Африкана», організованої 1920 року.

Ліга виступала не лише за єдність у межах однієї колонії, а й досягнення єдності між народами всіх колоній, що належали одній метрополії, за єдність усіх африканців у боротьбі проти всіх колоніальних держав. Однак ця організація була надто слабкою.

Після закінчення Другої світової війни в жовтні 1945 р. в Манчестері відбувся V Панафриканський конгрес, на якому були розроблені антиколоніальні директиви й настанови, що надовго визначили політичну лінію багатьох африканських політичних партій, організацій і національно-визвольних рухів. В ухваленому конгресом зверненні зазначалось: «Усі колонії мають бути вільні від іноземного контролю, як економічного, так і політичного». Водночас учасники конгресу, зважаючи на необхідність створення єдиного фронту боротьби проти колоніалізму, заявили про намір досягнути в майбутньому «політичної єдності» між африканськими народами, насамперед Західної Африки. На конгресі в Манчестері ідея союзу африканських народів після їх звільнення від колоніалізму була проголошена досить загально й без конкретного формулювання [1, 45]. Проте лідери панафриканізму схилилися до бачення Африки єдиним державним утворенням – федерацією або конфедерацією.

Після V панафриканського конгресу суттєво змінився політичний характер цього руху, який поступово охоплював увесь континент. Еволюція панафриканізму полягала в тому, що, по-перше, він усе більше концентрував свої зусилля на суто африканських проблемах, по-друге, поширював сферу своєї діяльності на всі народи Африки.

Конгрес у Манчестері сприяв активізації панафриканського руху, який із початку 50-х років усе більше виступав як своєрідна форма націоналізму. На практиці це означало, що боротьба за незалежність тієї чи іншої колонії була немовби складовою частиною спільної боротьби за звільнення Африки.

У 50-і роки лідери національно-визвольного руху на континенті стали підкреслювати, що солідарність на основі лише боротьби за звільнення континенту недостатня і необхідні пошуки узгодженої програми на більш широкій базі, змістом якої була б і тісна співпраця звільнених африканських країн у майбутньому.

Відомо, що національно-визвольний рух наприкінці 50-х років ставив перед собою скоріше локальні, аніж загальноафриканські завдання. Ішлося передусім про боротьбу за досягнення політичної незалежності тієї чи іншої колонії, а не про безпосереднє створення якого-небудь міжафриканського об'єднання. Боротьба за незалежність окремих колоній тимчасово відсунула на другий план утілення в життя ідеалів панафриканізму. На першому етапі національно-визвольного руху, коли основним завданням була ліквідація колоніального гніту й досягнення політичної незалежності, африканські лідери не могли обійтися без національної символіки. Вони апелювали до загальнонаціональних почуттів, спрямованих на об'єднання насамперед етнічно розрізненого населення й мобілізацію його на боротьбу проти колоніалізму. Проте боротьба за політичну самостійність окремих колоній нерідко розглядалась як передумова налагодження в майбутньому відносин на міждержавному рівні, як основа для можливого політичного та економічного об'єднання африканських країн після досяг-

нення ними незалежності. Англійський учений Безіл Девідсон писав, що африканський націоналізм уже відходить від «ізоляціонізму малих країн» і наближається до «концепції континентальної інтеграції» [3, 56]. Тоді за умов виникнення нових суверенних держав посилилось устремління зміцнювати завойовану державну незалежність, що не могло не позначитись на концепціях міждержавних африканських відносин у той період.

Із посиленням національно-визвольного руху в Африці розпочався новий етап у розвитку міждержавних африканських відносин. У роки до початку процесу деколонізації Африки, серед африканських політичних діячів більш-менш чітко визначилися три концепції міждержавних африканських відносин, які вони вважали, мають бути покладені в основу майбутніх міждержавних відносин на континенті. Першу висував К. Нкрума: за нею в Африці мала бути створена федерація як найбільш ефективна форма міждержавних африканських відносин. Концепцією передбачалося створення певного наддержавного загальноконтинентального органу для регулювання відносин із неафриканськими країнами [4, 43].

Другу концепцію обстоював сенегальський політичний діяч Л. Сенегор. У ній відбивався так званий плюралістичний підхід, згідно з яким основними активними елементами в розвитку міжафриканських відносин мають стати майбутні суверенні держави. Передбачалось, що ці держави створять співтовариство, якому будуть властиві тісні економічні зв'язки. Щодо можливих міждержавних конфліктів між країнами-членами такого співтовариства, то вони будуть урегульовуватись мирними засобами [5, 54].

Третя концепція міжафриканських відносин була основана на функціональній моделі співпраці майбутніх незалежних держав. Її найактивнішим прихильником був туніський політичний лідер Хабіб Бургіба. Він уважав, що міжафриканські відносини мають представляти собою процес взаємовигідного зближення різних зацікавлених політичних угруповань, партій, урядів. Бургіба пропонував створити систему регіональних організацій на континенті з добре налагодженим механізмом управління для розвитку гармонійної співпраці країн Африки.

Між прихильниками цих трьох концепцій точилася політична дискусія про характер міжафриканських відносин у майбутньому, шляхи зближення й форми співпраці між африканськими країнами після досягнення ними незалежності. Ця дискусія набула особливої гостроти після деколонізації значної групи африканських країн – у період підготовки створення ОАЄ. У кінцевому результаті перемогла плюралістична модель, хоча сам процес розвитку міжафриканських відносин його інтенсивність і напрям залежали певною мірою і від функціональної концепції. Успіх плюралістичної концепції значною мірою був зумовлений особливостями національно-визвольного руху в Африці. Одна з найважливіших особливостей полягала в тому, що деколонізація в Африці розтягнулась на тривалий період, а не відбулась водночас у всіх колишніх колоніальних володіннях.

Звільнення колоній від іноземного гніту сприяло виникненню якісно нової обстановки для розвитку міжафриканських відносин, викликавши низку

проблем. По-перше, із виникненням все більшої кількості незалежних держав об'єктивно розширювалась і міцніла матеріальна база для розвитку міжафриканських відносин, цього разу вже міждержавних; по-друге – стало зрозумілим, що воля до спільних дій африканських лідерів набагато легше виявляється в боротьбі проти колоніалізму, аніж в узгоджених діях для координації політичних й економічних зусиль у боротьбі за зміцнення політичної незалежності й досягнення економічної самостійності. Лише окремі африканські лідери розглядали завоювання політичної незалежності як передумову реалізації ідей панафриканізму, ідеологи якого вважали, що ліквідація колоніального гніту автоматично сприятиме створенню свого роду Сполучених Штатів Африки або загальноконтинентальної федерації чи конфедерації.

Кордони колоніальних володінь охоплювали велику кількість традиційних африканських державних утворень, народностей, етнічних груп, підпорядкованих європейським колоніальним державам і чия територіальна й демографічна цілісність була зруйнована останніми. З'явилися поліетнічні колонії, окремі частини яких різнилися в багатьох аспектах. Цим зокрема пояснюється інтегрованість африканського націоналізму, його прагнення до політичного об'єднання етнічних груп у широку багатонаціональну державу – Сполучені Штати Африки.

Так, Джуліус Н'єрере зазначав: «Ми повинні використати національні держави як засіб для об'єднання Африки і не дати можливості нашим ворогам використати їх як зброю для розколу Африки. Африканський націоналізм немає сенсу і є анахронізмом якщо водночас він не є панафриканізмом» [6, 31].

Проте з розширенням національно-визвольного руху цей націоналізм все більше ставав локальним. Оскільки борці за незалежність діяли, зазвичай, у межах територіальних кордонів тієї чи іншої колонії, відбулося свого роду подібнення панафриканізму на «місцевий націоналізм», що став все більш набувати ознак вузькодержавності. У результаті тенденція, спрямована на зміцнення молоді державності, стала сильніше самого духу панафриканізму та ідеї економічної інтеграції молодих держав, для здійснення якої необхідно було створення великих міждержавних утворень.

Перед молодими державами постало питання, чи готові вони на обмеження або навіть відмову від свого державного суверенітету для певного міждержавного загальноконтинентального або регіонального утворення. Після утворення в Африці великої кількості суверенних держав концепції міжафриканських зв'язків у політичній, економічній, культурній галузях стали визначатися безпосередньо міждержавними відносинами. Із цими реальностями не могли не рахуватися керівники молодих держав, які шукали такий поміркований варіант, згідно з яким інтереси звільнених держав не стикалися з різними концепціями міжафриканських відносин, спроможними обмежити національний суверенітет. Такий курс був відображений у конституціях більшості країн Африки.

У конституціях окремих африканських країн передбачалось обмеження або навіть відмова від державного суверенітету в разі об'єднання, створення федерації або асоціації з іншими країнами. Гвінея була першою африканською

державою, у Конституції якої зафіксовано прихильність до африканської єдності. У преамбулі проголошувалася підтримка «будь-якої політики, спрямованої на створення Сполучених Штатів Африки». Згодом аналогічні статті були записані в конституціях Малі, Гани та інших африканських держав [7, 89].

Проте перед африканськими лідерами все ще залишалося питання, чому надавати перевагу: збереженню союзу з колишніми метрополіями чи створенню «Союзу африканських держав». Перші ідеї його вирішення були проголошені в грудні 1958 р. в Аккрі на конференції народів Африки. Лідери виступили за створення африканськими державами регіональних федерацій, зокрема північноафриканської й західноафриканської. При цьому добровільне об'єднання незалежних держав Африки в регіональні федерації й групи характеризувалось як перший крок на шляху досягнення великої мети – створенню «Союзу африканських держав» [8, 48].

В основу рішень аккської конференції був покладений намір якнайскорішого подолання політичної та економічної відсталості континенту. Проте повна їх реалізація за умов післяколоніальної Африки стала нереальною.

Увесь подальший розвиток міждержавних африканських відносин є показником того, що молоді держави Африки не наважувались на злиття в єдиний державний союз. Вони фактично надали перевагу компромісному шляху об'єднання в регіональні організації, у межах яких налагоджувалися політичні, економічні й культурні зв'язки при збереженні національного суверенітету й територіальної цілісності їх учасників.

Процес об'єднання став розвиватися в межах різних політичних й економічних союзів та організацій регіонального типу. Загалом 1963 року більшість африканських країн стала членом тих чи інших регіональних організацій, у межах яких складалася певна система співпраці. Водночас існування на континенті різних організацій, регіональних і субрегіональних угруповань посилило актуальність проблеми відносин між ними, а також загострило питання про двосторонні відносини держав, що входили до їх складу, тобто фактично питання про подальші шляхи розвитку африканської єдності. На порядку денному було питання про об'єднання та співпрацю африканських держав у масштабах усього континенту.

Важливим результатом цього етапу можна вважати той факт, що за складних умов протистояння різних ідей і сил, війни за незалежність, африканським державам удалося виробити загальноприйнятні принципи міжафриканських відносин. При цьому під африканською єдністю розуміли й злиття самих держав, переважно узгодження їх позицій із загальних політичних питань та їх співпрацю в різних конкретних аспектах економічного, соціального й культурного життя.

Водночас міжафриканська співпраця та єдність Африки з самого початку розглядалась не як самоціль, а як надійний засіб для посилення молодих держав континенту в боротьбі за його повне звільнення від колоніалізму в будь-яких його формах і виявлянні проти неокolonіалізму. При цьому йшлося не тільки про політичне звільнення з-під гніту колонізаторів і расистів, а й ліквідацію на-

слідків колоніалізму, про вільне визначення народами свого політичного статусу, шляхів свого соціального, економічного розвитку.

Умови, що склались на Африканському континенті, сприяли створенню в травні 1963 р. в Аддіс-Абебі на конференції глав держав і урядів Організації африканської єдності. На той час на континенті сформувалася платформа для об'єднання в межах загальноконтинентальної міждержавної організації африканських країн. Із створенням ОАЄ формування системи міжафриканських відносин значно прискорилось, поступово визначався зв'язок таких основних елементів системи, як африканська єдність у межах ОАЄ, загальноконтинентальне політичне та економічне зближення, субрегіональна співпраця.

Документи ОАЄ стали якісно новим етапом розгляду інтеграційних процесів. Особливістю підходів до інтеграції на цьому етапі стало усвідомлення необхідності об'єднання африканських держав і лише потім у межах ОАЄ лідери стали налагоджувати міжафриканські відносини в різних галузях співпраці. Яскравим прикладом став сам Статут ОАЄ, у якому зазначалося комплексне бачення засобів досягнення сталого прогресу у зміцненні колективної взаємодії. Уже в 60-і роки на конференціях незалежних держав Африки висувались ідеї інтеграції для створення «африканського спільного ринку». Так, 1963 року ухвалено спеціальну резолюцію про розвиток і розширення економічної співпраці, в якій зазначалися принципи й завдання економічного об'єднання континенту. У цей період визначальними чинниками розвитку інтеграції стала антиколоніальна боротьба, закладена як важливе завдання всіх африканських країн в Статут ОАЄ і наступні резолюції цієї організації [9].

Із початку 60-х років явище африканської інтеграції на тривалий період отримало нові ознаки, у яких з минулої спадщини залишилось лише прагнення до об'єднання зусиль в боротьбі проти залишків колоніалізму й расизму на континенті, але в «сучасному» затвердилась як необов'язкова функція міждержавної координації дій у вирішенні поточних питань розвитку. Саме впродовж цього періоду африканські країни формували документальну базу міждержавної співпраці, проводили конференції, консультації на рівні міністерств і відомств щодо кооперації в галузях виробництва, енергетики, транспорту, культури тощо.

Цей етап розвитку міжафриканської інтеграції став своєрідною «пробою власних сил», коли на високій «романтичній» ноті африканські лідери сподівалися власноруч розв'язати нагальні проблеми континенту об'єднанням колективних зусиль африканських держав. Проте, окрім ейфорії від отримання незалежності, виникали й інші нюанси, які ставали перепоною для подальшого ефективного розвитку інтеграції. Після тривалого періоду перебування під колоніальним гнітом африканські лідери не поспішали класти на вівтар загальноафриканської інтеграції частину свого суверенітету, що призупиняло розвиток міжафриканських відносин.

Водночас на численних конференціях, просякнутах духом панафриканізму, висувались і розроблялись різні плани міждержавної інтеграції, яка в основному базувалась на створенні організацій на основі різних угод колоніального періоду [1]. Ці процеси стримувалися глибокими диспропорціями між африкан-

ськими країнами в господарських потенціалах, підходах відносно загальної стратегії розвитку, що в кінцевому результаті призводило до зміни складу об'єднання або навіть його зникнення з політичної карти континенту.

Згодом стали складатись і дещо інші підходи до інтеграції. Африканські країни об'єднувались ініціативно, вони шукали шляхи об'єднання природних, економічних та інших ресурсів. Основною метою таких об'єднань була консолідація зусиль перед викликом неоколоніалізму провідних світових держав.

Отже, період 60-х років характеризувався своєрідною бінарністю поглядів на процеси інтеграції, що спостерігається як в резолюціях ОАЄ, так і документах регіональних об'єднань і союзів.

Наступним етапом розвитку інтеграційних процесів в Африці стали 70-і роки, які ознаменувалися «бумом» створення блоків і союзів. Цей період характеризувався ухваленням політичних рішень і відповідальними кроками африканських лідерів, свідомо підпорядкованих завданню усунення внутрішньоафриканських перепон, що стояли на заваді консолідації сил і ресурсів континенту. Показником цього було затвердження XX сесією Асамблеї глав держав та урядів країн-членів ОАЄ 1973 року двох стратегічних програмних документів: «Урочистої декларації про загальну політику» та «Африканської декларації про співпрацю, розвиток та економічну незалежність». У цих документах зафіксовано нові погляди на інтеграцію, що розглядалась як об'єктивна необхідність розробки африканськими державами спільної як внутрішньої, так і зовнішньої загальноконтинентальної стратегії на міжнародній арені на той час. Окрім того, було підкреслено досягнення завдань, поставлених 1963 року на засадах так званого «нового політичного мислення».

Безпосередні ж механізми досягнення цих завдань були виписані вже в «Африканській декларації про співпрацю, розвиток та економічну незалежність». Справді в цьому документі було зафіксовано початок повноцінного загальноафриканського пророблення інтеграційних проблем на континентальному рівні. Уже сам факт того, що африканські лідери були згодні пожертвувати частиною свого суверенітету заради поліпшення становища країн континенту, стало показником нових поглядів і підходів щодо необхідності інтеграції [10, 219 – 220].

У цей період активно проводилися консультації на рівні міністерств і відомств, що давало свої плоди у синхронізації політик країн континенту в різних галузях співпраці.

Наступним документом, яким підтверджувався взятий африканськими лідерами курс на інтеграцію, стала Кіншаська декларація 1976 р., у якій затверджувалася концепція «колективного самозабезпечення». Суть цієї концепції полягала в максимальному освоєнні внутрішніх сил і ресурсів для заміни більшості зовнішніх факторів розвитку у перспективі. Остаточо вищезгадані наміри були зафіксовані в «Лагоському плані дій» 1980 року. Головною особливістю цього документа було порушення питання про створення Африканського економічного співтовариства, цим самим африканські лідери довели своє розуміння необхідності об'єднуватись і розв'язувати проблеми колективно для забезпечення прогресу африканських народів [11, 67].

Проте питання про загальноконтинентальну інтеграцію порушувалося не лише в економіці, воно потребувало і духовної підтримки серед усіх верств населення, включаючи культуру та культурні заходи, адже ідея panafricanismu, що ефективно спрацювала в роки національно-визвольної боротьби, поступово була відсунута на другий план і її необхідно було реанімувати. Таким кроком відродження став VI Panafricanський конгрес, який завершився ухваленням Загальної декларації. У ній визначалось, що panafricanський рух має бути спрямований на відродження культурної ідентичності африканських спільнот і підтримку поширення культурної співпраці між африканськими країнами. У доповнення тенденції відродження ідеї panafricanismu стала розробка 1976 року Культурної хартії ОАЄ. Для втілення її в життя були створені чотири загальноафриканські й регіональні культурні центри та Культурний міжафриканський фонд [1, 69].

70-і роки започаткували новий етап в історії африканських країн, заснований на засадах поєднання зусиль щодо створення інтегрованого африканського економічного простору, закладення основ міжафриканської співпраці й відродження культурної самобутності африканських народів.

Саме в цей період інтеграція розглядалась, по-перше, як засіб посилення позицій африканських країн у відносинах із розвинутими світовими державами, по-друге, як засіб розбудови між ними самими техніко-економічної, торговельної, кредитно-фінансової, соціально-політичної й культурної співпраці та стає одним з основних стратегічних напрямів розвитку.

Проте грандіозним планам африканських лідерів не судилося втілитися в життя, напрацьований потенціал був підірваний несприятливими тенденціями розвитку світової економіки, які згубно вплинули на економічну ситуацію слабких і нестабільних господарських систем африканських країн. Однак африканський континент не лише не відмовився від інтеграційного напрямку розвитку, а навпаки – посилив свої дії щодо поглиблення міжафриканської співпраці. Економічна криза додала нових аргументів на перевагу інтеграції в реальній практиці й політичному мисленні керівних кіл континенту, що спостерігається в еволюції їх подальшої згуртованості навколо ОАЄ. Так, 1984 року на XX сесії Асамблеї глав держав та урядів країн-членів ОАЄ було ухвалено «резолюцію про міжафриканську економічну співпрацю та інтеграцію», де ще раз підтверджувалася вірність меті інтеграції та опори на власні сили [12, 79]. 1985 року в «Декларації про економічне становище в Африці», ухваленій на XXI сесії Асамблеї глав держав та урядів країн-членів ОАЄ знову наголошувалось на бажанні про поглиблення міжафриканської співпраці. Саме з 80-х років африканські лідери майже на кожній зустрічі наголошують на необхідності триматися разом у подоланні економічної кризи.

Наприкінці 80-х років, зокрема на XXV сесії Асамблеї глав держав та урядів країн-членів ОАЄ 1989 року, африканські лідери одностайно заявляли про неможливість будь-якого прогресу без інтеграції [13, 28 – 38]. За таких складних обставин активізувалася діяльність ОАЄ. До початку 90-х років політичною волею африканських лідерів під інтеграційні процеси на континенті була підведена стабільна організаційна та юридична база, основи якої планомірно

створювалися в попередні роки, склалися й набрали сили найбільш ефективні спрямування міжафриканської співпраці, зміцнили її форми. Активізувалась інтеграція на регіональному рівні: 1990 року на континенті вже налічувалося понад 50 субрегіональних загальноекономічних і вузькогалузевих угруповань. Такі процеси стимулювали 1989 року конкретизацію задуму створення африканського спільного ринку, зафіксованого в «Проекті резолюції про заснування Африканського економічного співтовариства», розглянутого XXV сесією Асамблеї глав держав та урядів країн-членів ОАЄ і вже через два роки, 1991 року, на XXVII сесії Асамблеї глав держав та урядів країн-членів ОАЄ було ухвалене рішення про побудову на кінець 2025 р. Африканської економічної співпраці, а також визначені шість стадій реалізації цієї мети [14, 64].

Отже, кінець 80-х років ознаменувався помітним політичним прогресом африканських керівних кіл у розумінні закономірностей розбудови єдиного африканського простору, домінантою в якому був саме континентальний чинник. Розрахунки на ефективну зовнішню опіку ніким серйозно вже не сприймалися. Саме тому загальноафриканська інтеграція розглядалась як єдиний можливий шанс залучення Африки до міжнародного розподілу праці.

Глибокі зміни в житті Африканського континенту настали з крахом біполярної системи. Африканські країни втратили традиційні політичні позиції на міжнародній арені зі зникненням «соціалістичного блоку». Континент залишився один на один зі своїми проблемами. Стратегії розвитку, що пропонувались ззовні МВФ/СБ, не давали своїх результатів, ОАЄ як об'єднуюча сила втратила свою актуальність, оскільки основні завдання – боротьба проти колоніалізму й расизму – були виконані. Необхідно було робити рішучі кроки для зміни ситуації, що склалась. Саме таким кроком стала четверта позачергова сесія Асамблеї глав держав та урядів країн-членів ОАЄ в Сірті (Лівія) 1999 року. Тут було ухвалене радикальне рішення про перетворення ОАЄ в Африканський союз (АС). Механізм трансформації обговорювався тривалий час і лише 2001 року ухвалено Статут АС. На відміну від «переважно консультативної» ОАЄ, що лише обговорювала економічні й соціальні проблеми, АС створювався як організація, спрямована на економічну інтеграцію та соціальний розвиток, чим забезпечується політична єдність [15].

При розробці Статуту АС африканські лідери врахували та внесли дещо нові положення, завдяки яким АС став дієвим, а його можливості адаптувалися до викликів часу. Принципово новим положенням Статуту стало засудження й відмова від визнання урядів, що стали до влади неконституційним шляхом. Новий статут передбачається і право на пряме збройне втручання в справи держави-члена за умови виникнення на її території особливих обставин, таких, як воєнні злочини, геноцид і злочини проти людяності.

Отже, із заснуванням АС формальний процес створення трансконтинентальної інтеграційної системи виявився завершеним і тепер головні надії покладаються на власні сили, що може стати запорукою сталого розвитку Африканського континенту.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Документы panaфриканского движения // Расы и народы: Сборник документов. – М.: Наука, 1977. – 134 с.
2. Дюбуа У. Африка. – М.: Наука, 1961. – 453 с.
3. Davidson B. Which Way Africa? The Search for a New Society. – London, 1964. – 348 p.
4. Нкрума К. Африка должна объединиться / К. Нкрума. – М.: Прогресс, 1964. – 311 с.
5. Senghor L.S. Liberté I (Negritude et Humanisme). – Paris, 1964. – 98 p.
6. Nyerere, Julius Kambarage Crusade for liberation / Julius K. Nyerere. – Oxford university press, 1978. – 94 p.
7. Cabanis, André Les constitutions d'Afrique francophone : Évolutions récentes / André Cabanis et Michel Louis Martin Paris. – Karthala, 1999. – 191 p.
8. Независимая Африка в документах / Сост.: Тузмухамедов Р. А., Кукушкин Е. В. – М.: Университет дружбы народов им. П. Лумумбы, 1965. – 221 с.
9. Организация африканского единства. (История создания и деятельности). Сборник документов / Сост.: Тузмухамедов Р. А., Кукушкин Е. В. – М.: Наука, 1970. – 305 с.
10. Организация африканского единства. Сборник документов – М.: Наука, 1976. – Вып. 3. – 280 с.
11. Документы и материалы ОАЕ (1987-1989) / Отв. ред. Винокуров Ю. Н. – М.: Институт Африки АН СССР, 1990. – 140 с.
12. XXI сессия Ассамблеи глав государств и правительств ОАЕ. (Документы и материалы) / Отв. ред. Васильев А. М. – М.: Институт Африки АН СССР, 1986. – 168 с.
13. XXIII сессия Ассамблеи глав государств и правительств ОАЕ. (Документы и материалы) / Отв. ред. Старушенко Г. Б. – М.: Институт Африки АН СССР, 1988. – 90 с.
14. Occasional paper series. African association of political science. – Harare, 2001, №2. – P. 62-70.
15. Transition from the OAU to the African Union. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dfa.gov.za/foreign/Multilateral/profiles/oau-au>.

СУБСАХАРСЬКА АФРИКА: РОЛЬ «АЗІЙСЬКОГО ЧИННИКА» У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Стаття присвячена аналізу процесів економічного піднесення й політичної еволюції країн субсахарського регіону в світлі впливу визначальних глобальних перетворень XXI ст., ролі та значення «азійського чинника» для розвитку країн африканського континенту.

Ключові слова: Субсахарська Африка, прогрес, глобалізація, «азійський чинник».

Буренков В. В. *Субсахарская Африка: роль «азиатского фактора» в контексте глобальных преобразований.* Стаття посвящена анализу процессов экономического подъема и политической эволюции стран субсахарского региона в свете влияния определяющих глобальных преобразований XXI в., роли и значения «азиатского фактора» для развития стран африканского континента.

Ключевые слова: Субсахарская Африка, прогресс, глобализация, «азиатский фактор».

Burenkov V. V. *Sub-Saharan Africa: The Role of "Asian Factor" in the Context of Global Transformations.* The article analyzes the process of economic growth and political evolution of the Sub-Saharan regional countries in the context of the 21st century global transformations, the role of the "Asian factor" in African nation's development.

Key words: Sub-Sahara Africa, progress, global transformation, "Asian factor".

В історичній науці з проблем африканістики добре відомо, що Африка, починаючи з XVI ст., була залежною й безправною в чинній («пан-євроатлантичній») світ-системі. Її відносини з Європою, а згодом і США, базувались на *нерівноправному* економічному обміні, широкомасштабному господарському, а свого часу і демографічному знекровленні, колоніальній та неокolonіальній *підлеглий*, що зумовило *слабкий розвиток і відсталість* Африки.

Після стартового періоду *постколониального відродження* африканських країн, ознаменованого приростом регіонального сукупного ВВП у 1965 – 1980 рр. у 4,2 % в середньому щорічно, відбулося різке погіршення як внутрішніх, так і зовнішніх умов відтворення. Загострилися протиріччя між накопиченням і споживанням. Вузкість внутрішніх ринків, посилення соціальної напруги, дефіцит кваліфікованих кадрів, низька виробнича культура й дисципліна праці – усі ці проблеми, пов'язані з незадовільним станом споживання, стали все більше відбиватись як на загальній динаміці капіталовкладень, так і на їх структурі. Уповільнився приплив інвестицій у ключові галузі економіки, посилилася диспропорційність господарського розвитку африканських держав. Усе це, природно, не могло не призвести до зниження темпів економічного поступу.

Що ж до зовнішніх чинників відтворення в регіоні, то нещадного удару цьому процесові завдали зміни на світових ринках мінеральної сировини, обвал

яких спричинили структурні перетворення в промисловості розвинутих країн, яка певною мірою була переведена на синтетичні замінники. Для країн Субсахарської Африки це обернулось скороченням доходів від експорту і, відповідно, згортанням імпорту засобів виробництва. Як наслідок – порушилась єдність технологічних процесів, припинилася заміна фізично й морально застарілих елементів основного капіталу, відбулось розповзання стагнаційних процесів на виробничі галузі економіки.

Ще одним чинником руйнування африканських господарських комплексів стало скорочення попиту на предмети традиційного африканського експорту в євроатлантичному ареалі через посилення депресивних явищ у господарських системах розвинутих держав. За цих умов міжнародними економічними інституціями – Світовим банком (СБ) і Міжнародним валютним фондом (МВФ) – африканським країнам нав'язувалися програми проведення структурних реформ. Субсахарські держави були в стані «залежного суверенітету», адже запроваджене за мандатом світових фінансових установ спостереження за процесами розгортання реформ стосувалось не тільки впливу на макроекономічні показники, а й означало пряме втручання цих установ у питання внутрішньоекономічної діяльності африканських урядів. Це означало – зовнішній контроль над кредитною політикою, імпортом, експортом і казначейством; імперативні вказівки іноземних експертів стосовно згортання соціальних програм, обмеження ролі держави в національній економіці, ліквідації нерентабельного виробництва; директиви як щодо режиму обмінних ресурсів, так і політики заохочення приватного національного й залучення іноземного капіталу тощо [1].

Наслідки реалізації програм структурної перебудови СБ/МВФ перетворили процес уповільнення економічного розвитку африканських держав в *явище національної катастрофи*. Рівень життя мешканців субсахарського регіону лише за 1989 – 1999 рр. впав нижче показників 1970 р. і на початку 2000-х років був навіть нижче, аніж 50 років тому. Темпи економічного розвитку регіональних держав уповільнилися до 1,9 % у 80-і роки і до 2,4 % у 90-і роки ХХ ст. [2].

База африканського промислового виробництва була, переважно, зруйнована, що позначилось на деградації статистики його показників падінням із 9,4 % середньорічного приросту в 1965 – 1980 рр. до 1,2 % у 80 – 90-і роки і до 1,7 % у 1990 – 2000 роки. Фактично, завдяки впровадженню накреслень міжнародних фінансових установ, відбулася *деіндустріалізація* Субсахарської Африки [3]. До того ж, африканське суспільство виявилось враженим цілим комплексом деструктивних явищ: розбалансуванням аграрного сектора, поглибленням пауперизації та непродуктивним відтоком селян у міста, загостренням соціальних конфліктів на кшталт «голодних бунтів» чи рухів проти приватизації, протестів проти згортання соціальних програм, поширенням безробіття, спалахами міжетнічних конфліктів на матеріально-побутовій основі. У цей період особливо виявилась як безпорадність залишків зруйнованого у 1980-і роки так званого «середнього класу», так і параліч державних можливостей перерозподілу національних ресурсів [4].

Наступною хвилею стресів і шоків для африканських спільнот стали вимоги євроатлантичних держав щодо демократизації політичних систем країн

Африки наприкінці 1980-х років. Як зазначали французькі міжнародні оглядачі, співвідношення процесів примусової демократизації регіону з зовнішньою навалою глобалізації створило новий тип політичних режимів – «демократії МВФ» – та збагатило історичний досвід народів континенту новими вимірами протиріч і конфліктів [5].

Запровадження демократичних перетворень стало для африканських держав суворим випробуванням на міцність – із кривавими трайбалістськими конфліктами, новими векторами суспільного розгалуження (за партійно-етнічними ознаками), загальним станом перманентної соціальної напруги, що періодично зривається в конфліктний вир тридцятьма державними переворотами в країнах регіону. Що ж до номінальних і фактичних параметрів політичних трансформацій в Субсахарській Африці, то, як відомо, кількість країн із демократичними системами змінилася з трьох 1990 року до сорока трьох 2000 року (підкреслимо – із 48 загальної кількості країн)

Унаслідок специфіки історичного розвитку африканських спільнот (у якому основними носіями суверенітету об'єктивно є етноси, племена, конфедерації племен, кровно-родинні клани, конфесійні осередки; де соціальна свідомість формується на засадах автохтонних культурних цінностей; де одноосібне етноплеменне керівництво є загальновизнаною формою організації традиційної владної системи) відбувалась і надалі прогресує *ерозія демократичних стандартів*. Як зазначав 2011 року провідний політичний аналітик тижневика «Жен Африк» Бешір Бен Яхмед, «майже в 40 країнах Субсахарської Африки вибори залишаються оманливим підступом: вони проводяться лише для того, щоб дозволити глибше укорінитися тим, хто й так уже при владі» [6].

За даними американської організації «Фрідом Хаус», навіть чисельність формальних електоральних демократій в Африці скоротилася з 24 (2005 р.) до 19 (2012 р.), а за якісними ознаками – до категорії повноцінних демократій можна було віднести лише Бенін, Ботсвану, Гану, Лесото, Намібію, Сенегал і Південно-Африканську Республіку [7].

Отже, головні причини «дефектності» запроваджуваних у державах Субсахарської Африки структурних економічних реформ і демократичних перетворень полягали, вочевидь, у тому, що, по-перше, вони були *нав'язані ззовні*, властиві *чужорідному цивілізаційному досвіду* й продуктивні лише за умов іншої історичної реальності. Вони не стали результатом усвідомлення внутрішніх зусиль по вдосконаленню незадовільної економічної та політичної ситуації, а спрацьовували на *відрив організованих за іноземними стандартами державно-економічних систем від традиційного африканського суспільства*. По-друге, вони здійснювались місцевими *чиновницькими апаратами*, головний інтерес яких полягав у *власній вигоді*, а не в покращанні макроекономічних і соціально-політичних параметрів своїх країн. По-третє, ці реформи, за визначенням, не передбачали ані ефективної та повноправної *участі народних мас*, ані, тим більше, підпорядкованості інтересам цих мас.

Фактично, незважаючи на номінальний суверенітет, країни Субсахарської Африки багато в чому до кінця ХХ ст. усе ще сприймалися чинним світ-

системним ядром як *об'єкт* міжнародних відносин, інтереси й долі якого й надалі визначались іноземними державами.

Ось чому таким доленосним для субсахарських спільнот виявився так званий «азійський прорив» (величезні успіхи країн Південно-Східної Азії, Китаю, Індії), який не лише залучив регіональні держави до турбулентних потоків власного прогресу, не лише запропонував їм *реальну альтернативу* євроатлантичній доцентровості, а й відкрив можливість участі в *розбудові* нової глобальної багатопольярної системи на паритетних засадах.

Стрімке соціально-економічне піднесення прогресивних країн Південно-Східної Азії (ПСА) не лише поставило на порядок денний питання про перегляд засобів та умов забезпечення світового прогресу, *роль і місце цивілізаційних чинників* у провідних процесах сучасного розвитку, виміри співіснування наявних і нових центрів економічного тяжіння, а й окреслило проблему *перегляду практики управління світом*.

Західному підходу до всесвіту глобальної периферії, у тому числі й до Субсахарської Африки, заснованому на таких пріоритетах, як неоліберальна економіка, незмінність принципів позаквівалентних господарських відносин між «Північчю і Півднем», демократія, права людини, громадянське суспільство, поширення євроатлантичних світоглядних цінностей, нарешті, домінування західної версії досягнення прогресу людства – нові азійські фігуранти процесів перебудови світоустрою протиставили свою конструктивну альтернативу.

Вона започаткована на повазі до політичної незалежності афро-азійських держав, принципі невтручання у внутрішні справи, на засадах налагодження рівноправних взаємовигідних господарських відносин, визнанні легітимності соціокультурної складової та особливих умов історичного розвитку цих держав і тому на *скасуванні значення панівних раніше стереотипів і настанов*.

«Азійський чинник» забезпечення прогресу субсахарського регіону уособлюється в посиленні регіональної активності таких провідних азійських держав, як Китай, Індія, Японія, Сінгапур, Південна Корея, Малайзія тощо. Проте особливого значення тут набуває *домінування* параметрів кількісної та якісної присутності *Китаю* [8].

Наведемо приклади останньому: прискореними темпами стала розвиватися китайсько-африканська торгівля, щорічний приріст якої впродовж першого десятиліття XXI ст. становив 35 %, тоді як абсолютний вираз грошового еквіваленту товарообміну збільшився з 10,6 млрд. дол. 2000 року до 126,9 млрд. дол. 2010 року. [9]. Закономірним є те, що Китай імпортує з африканських держав здебільшого сировину: нафту, деревину, залізну руду, кольорові й дорогоцінні метали, алмази, каву, какао-боби, рослинну олію та бавовну. Структуру ж експорту Китаю до Африки становить продукція машинобудування, електроніка, високотехнологічні вироби, будівельні матеріали, текстиль, одяг, взуття, сталь, прокат, зернові, чай, ліки, вироби з пластмаси тощо.

Суттєвому просуванню господарської присутності Китаю в Африці сприяло поєднання китайською стороною пільгових і комерційних умов співпраці з африканськими партнерами. Продуктивну роль у процесі розгортання китайсько-африканської співпраці відіграли зусилля уряду КНР із заохочення китайсь-

ких підприємств до співпраці з африканськими суб'єктами господарської активності, завдяки чому частка африканських контрактів у загальному обсязі зарубіжних підрядів Китаю в першій декаді ХХІ ст. збільшилася з 14 % до майже 30 %. Кількість офіційно зареєстрованих підприємств із китайським капіталом в Африці наприкінці першого десятиліття нової доби перевищила 1,6 тис. і становила майже 13 % усіх зарубіжних підприємств КНР. Важливою особливістю китайсько-африканської співпраці є акції періодичного списання Пекіном боргів найбільш бідніших країн регіону. Лише наприкінці минулого десятиліття КНР списала 35 африканським країнам заборгованість на суму 2,8 млрд. дол.

Позитивного імпульсу китайсько-африканській співпраці додають і запроваджені Пекіном цільові програми допомоги африканським державам. Наприклад, для подолання наслідків глобальної економічної кризи в субсахарському регіоні Китай виділив Африці 2009 року 10 млрд. дол. пільгових кредитів, збільшив з 1 млрд. дол. до 5 млрд. дол. фонд кредитування дрібних і середніх африканських компаній, надав медичне обладнання для 30 лікарень вартістю в 73 млн. дол., побудував 50 шкіл, запропонував 100 проектів із вироблення «чистої енергії», кредитував 45 африканських країн для зведення понад 300 інфраструктурних споруд тощо. [10].

Отже, із появою «азійського чинника» в житті держав Субсахарської Африки *виміри еволюції* країн регіону стали стрімко *прогресувати в напрямі подолання господарської відсталості та соціальних вад*. Вочевидь, вони являють собою дієву протилежність спробам африканського регіону оминати глухі кути постколоніального розвитку за допомогою євроатлантичних моделей.

Узагальнюючи історичне значення для народів Африки стрімкого піднесення Індії, Китаю та інших передових держав Східної Азії, французький фахівець із міжнародних відносин Н. Делапалм чітко констатувала: «Час західної монополії в галузях політичного та економічного життя Африки скінчився» [11]. Подолання негативних тенденцій у соціально-економічному розвитку країн субсахарського регіону реально позначилось у другій половині 1990-х років. Основним фактором африканського піднесення стало підвищення на світовому ринку цін: у 1998 – 2007 рр. на сільськогосподарську продукцію в середньому на 5,8 % і на 14,1 % на мінеральну сировину. Це було особливо актуально в контексті відповідного попиту авангардних держав ПСА, що стрімко підвищувався. До інших складових африканського прогресу можна віднести розширення експорту, послідовну антициклічну податкову та кредитно-грошову політику, зростання обсягу та номенклатури внутрішнього попиту в багатьох країнах, збільшення надходжень прямих іноземних інвестицій у видобувні та обробні галузі промисловості, диверсифікацію джерел зовнішньої допомоги, поступове розширення секторів господарської діяльності, нарешті, призупинення, або вибіркове виконання настанов СБ/МВФ щодо програм структурної перебудови економіки.

Результати оздоровлення стану державно-економічних комплексів субсахарського регіону не змусили на себе чекати. Середньорічні сукупні темпи зростання його ВВП у 2000 – 2008 рр. склали 4,9 %, показники збільшення проми-

слового виробництва в 2000 – 2007 рр. сягнули 5,2 % і, зокрема обробної промисловості – 6,3 %, сфери послуг – 5,1 %, виготовлення сільськогосподарської продукції – 3 % (проти 1,7 % у 1980 – 1990 роках) [12].

Частка зовнішньої торгівлі досягла за вказані роки 60 %, а інвестиції приватного сектора – 20 % ВВП. Кількість субсахарських країн, що набули ознак фондових ринків, потроїлась, а їх капіталізація збільшилася, практично, із нуля до 245 млрд. дол.

Нарешті, у державно-економічному вимірі африканськими теренами стало активно поширюватись явище становлення, за умов формального збереження електоральної демократії, так званої «Пекінської моделі», тобто поєднання в стилі й характері політики панівних кіл «жорсткого політичного контролю з форсованим економічним розвитком» [13].

Світова фінансова криза, що розпочалась восени 2008 р., негативно позначилась на процесі економічного розвитку держав Субсахарської Африки. Унаслідок кризи зокрема знизилися світові ціни на товари традиційного африканського експорту, міжнародні комерційні кредити стали більш дорогими (а тому менш доступними), скоротилась офіційна допомога розвитку африканських країн, зменшилися обсяги грошових переказів від африканських трудящих-мігрантів, нарешті, показники сукупного середньорічного економічного приросту регіону з 2007 р. до 2009 р. знизилась на 4 – 4,5 відсоткових пункти. Зокрема внаслідок кризи кількість африканських країн, економічний розвиток яких становив у 2007 – 2009 рр. 5 % і більше, скоротилась з 29 до 7, а кількість країн із від'ємними показниками еволюції ВВП збільшилась за той же період із двох до восьми [14].

Отже, вплив світової кризи на африканську економіку здійснювався чотирма основними напрямками: валютні курси, фондові ринки, рух капіталів, торгівля і товарні ціни. Скажімо, валюта Замбії, Демократичної Республіки Конго, Лесото, Намібії, Свазіленду і Сейшел у 2008 – 2009 рр. знецінилась щодо долара на 30 %, валюта інших 23 африканських країн – на 15 – 29 %, і валюта ще 11 держав – на 15 %. Знецінення африканських валют негативно позначилось на інвестиціях, виробництві та економічному розвитку.

Підкреслимо також наслідки посилення кризовими чинниками волатильності африканських фондових ринків, у результаті чого, наприклад, в 2007 – 2010 рр. індекси нігерійської та кенійської фондових бірж впали відповідно на 62 % і 30 %, і спричинили падіння ринкової капіталізації африканських фондових ринків.

Скорочення обсягів зовнішньої торгівлі жорстко вразило виробничий і фінансовий сектори африканської економіки, адже, наприклад, експорт Бурунді, Маврикію, Нігерії, Південно-Африканської Республіки зменшився в 2008 – 2009 рр. на 20 – 38 %, а імпорт Маврикію, Нігерії, С'єрра-Леоне та Південно-Африканської Республіки скоротився на 25 %. Тяжких збитків господарські системи регіону зазнали від зниження в 2008 – 2009 рр. цін на енергоносії на 50 %, окремі види корисних копалин та аграрну сировину на 20 %, а також від зменшення надходжень прямих іноземних інвестицій на 36 %.

Урядові кола африканських держав реагували на негативні для господарських комплексів регіону наслідки світової фінансово-економічної кризи запровадженням низки профілактичних заходів як на національному, так і регіональному рівнях. На національному рівні вони зводились до прийняття пакетів фінансового стимулювання, надання підтримки грошовому ринку збільшенням ліквідності, гнучкої зміни відсоткових ставок і тарифів, запровадження більш жорстких регулятивних режимів, підтримки деяких вітчизняних банків.

На регіональному рівні африканські міністри фінансів і керівники національних центробанків створили в листопаді 2008 р. спеціальний комітет із представників 8 країн і керівників центральних банків двох регіональних угруповань, який уповноважили визначити позиції Африки з проблем реакції на глобальні та регіональні кризові явища й політику реформування міжнародної фінансової архітектури.

Певною мірою можна казати й про аспекти конструктивного впливу наслідків кризи на дії африканських можновладців. По-перше, вони стимулювали розвиток нових напрямів регіональної інтеграції, зокрема, із огляду на об'єднання зусиль стосовно реформування міжнародної фінансової системи й необхідності збільшення питомої ваги Африки на міжнародній арені. По-друге, криза посилила диверсифікацію зовнішньоекономічних напрямів діяльності, стимулювавши новий потужний потяг до поглиблення азіацентричних тенденцій і, загалом, до зміцнення формату співпраці за віссю «Південь-Південь». По-третє, кризові чинники актуалізували проблему розвитку африканськими країнами власного виробничого потенціалу й досягнення продуктивних структурних перетворень, що дають можливість у середньостроковій перспективі зменшити залежність від експорту сировинних товарів.

Зазначимо, що невеликі за обсягами фондові ринки африканських країн були слабо інтегровані в світовий фінансовий ринок, через що не відчули різкого падіння курсів цінних паперів. Більшість комерційних банків континенту була зорієнтована на співпрацю з місцевими вкладниками і, практично, трималась осторонь від сумнівних зарубіжних позикових операцій, що, врешті, позбавило банківську галузь кризових шоків і потрясінь. Масштабне списання боргів африканських країн провідними світовими державами суттєво зміцнило платіжний баланс африканців. Нарешті, зміцніла «зав'язаність» регіональних держав на китайську економіку стала набувати ознак самостійного цілісного комплексу, автономного як від глобального господарства, так і від його проблем.

Отже, через наведені обставини африканським країнам удалося стрімко відновити свої сили і вирватися з кризових лабетів. Прискорені темпи реставрації докризових економічних позицій відродили господарський потенціал субсахарського регіону і сприяли його подальшому рухові шляхом прогресу і процвітання.

Посткризовий зліт африканської економіки виявився настільки могутнім, що за індикаторами узагальненого комплексного піднесення перекрив провали кризових років, показавши середньорічні темпи зростання ВВП за 2000 – 2010 рр. на рівні 5,1 %. Спостерігалось чергове посилення уваги до регіону зовніш-

ніх інвесторів, які збільшували капіталовкладення з 3 % 2008 року до 4 % 2009 року і до 6,4 % 2010 року.

Зцілившись від своїх «хвороб», за умов опори на нових надійних міжнародних партнерів (передусім – азійських), африканські держави збільшили свої золотовалютні резерви з 82,9 млрд. дол. 2003 року до 301,5 млрд. дол. 2012 року. До інших надбань субсахарського осередку належить значне зменшення показників корупційної ураженості в 26 країнах, як і суттєве покращання в регіоні ділового клімату: із 50 країн світу, у яких, за визнанням Світового банку, із 2005 р. помітно покращився діловий клімат, третина – із Субсахарської Африки. За даними американських фахівців, уже тепер чисельність «середнього класу» в субсахарському ареалі, тобто соціальної категорії з мінімальним річним доходом у 3 тис. дол., становить 100 млн. осіб (із загальної чисельності населення майже 900 млн.) [15].

Серед інших надбань останніх років – помітні успіхи в боротьбі проти злиденності, масштаби якої знизилися в регіоні з 58 % 1990 року до 47 % 2012 року, певне скорочення відсотку голодуючих – із 31 % до 26 %, зменшення контингенту ВІЧ-інфікованих на 25 %, а також рівня смертності серед дітей до п'яти років на 22 %, суттєве підвищення відсотку школярів, охоплених початковою освітою – із 58 % 1999 року до 76 % 2009 року.

Узагальнюючи, у цілому, картину сучасного стану розвитку країн Субсахарської Африки, можна констатувати, що в силу низки сприятливих для африканських держав фундаментальних світових перетворень економічного й політичного характеру, вони вступили на шлях реального прогресу і тривалого піднесення. Як зазначав із цього приводу віце-президент «Банку Лазар» М. Пігасс, «нині континент володіє 4 % світових багатств, на 2030 р. їх обсяги збільшаться до 7 %, а на 2050 р. – до 12 %. На середину поточного століття Субсахарська Африка, згідно з розрахунками, буде не лише заможнішою за Європу, але за обсягами накопичених багатств володітиме 2/3 аналогічного сукупного показника США та ЄС» [16].

Однак, такий сценарій можливий, здається, у разі подальшої еволюції міжнародної політичної системи, трансформації світового порядку на перевагу реальної реалізації інтересів більшості суб'єктів міжнародної діяльності, запровадження рівноправних засад розбудови глобальних економічних відносин, реорганізації міжнародних інститутів економічної та політичної співпраці, відмови провідних світових центрів від методів політичного диктату і форм застосування сили, відновлення норм міжнародного права народів і націй на самовизначення й вибір власного політичного устрою.

Водночас проведений аналіз на прикладі держав субсахарської Африки є показником величезного впливу, значення й великої життєздатної сили прогресивних цивілізаційних чинників у напрямі прогресу й подальшому національному розвитку країн Афро-Азійського простору. Цей досвід може бути надзвичайно важливим і корисним і для України, його варто вивчати й творчо розвивати за умов сучасної складної української дійсності.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Mbembe A. Deflation de l'Etat et privatization de la violence publique en Afrique subsaharienne // Historical dimension of development, change and conflict in the South. – The Hague, 1994. – P. 39 – 46.
2. Jeune Afrique. – P., 2011. – № 2648. – P. 5.
3. World Development Report 2010. The World Bank. – Washington, 2010. – P. 385.
4. Див.: L'Atlas du Monde diplomatique. – Paris, 2009. – P. 155.
5. Ibidem. – P. 155.
6. Jeune Afrique. – P., 2011. – № 2650. – P. 4.
7. The Economist. – L., 2012. – Vol. 402, № 8778. – P. 40; International Political Science Review. – N.Y., 2012. – Vol. 33, №3. – P. 279; Jeune Afrique. – P., 2012. – № 2709. – P. 32.
8. Див.: Perrot S., Malaquis D. Afrique, la globalization par les Suds // Politique africaine. – P., 2009. – № 113. – P. 5 – 27.
9. Jeune Afrique. – P., 2011. – № 2627. – P. 38.
10. China Daily. – 2010. – 5 february.
11. Delapalme N. Dynamiques africaines // Commentaire. – P., 2009. – Vol. 32, № 125. – P. 90.
12. Див.: Jeune Afrique. – P., 2011. – Jeune Afrique. – P., 2011. – № 2650. – P. 4, 2648. – P. 3.; World Development Indicators. Washington D.C. The World Bank, 2009. – Washington, 2009. – P. 206, 210.
13. The Africa report. – L., 2010. – № 23. – P. 3.
14. The financial and economic crisis of 2008 – 2009 and developing countries // Ed. by Dullien S. and al. – N.Y., 2010. – P. 204 – 205.
15. The Africa report. – L., 2010. – №24. – P. 20.
16. Jeune Afrique. – P., 2012. – № 2698. – P. 10.

Цікаву доповідь на Пленарному засіданні зробив радник Посольства Республіки Ірак в Україні, доктор міжнародних політичних відносин, доктор міжнародного права Фарук Садік Хайдар

БОТСВАНА: ФАКТОРИ УСПІШНОСТІ

У статті проаналізовано фактори, що сприяли становленню Ботсвани як успішної демократичної держави, висвітлено найважливіші аспекти історії державотворення цієї країни, осмислено роль першого президента Серетсе Кхами для подальшого розвитку держави. Особливу увагу приділено можливостям вивчення досвіду Ботсвани іншими країнами континенту, а також Україною.

Ключові слова: Ботсвана, демократія, Серетсе Кхама, Африка, тсвана, державотворення.

Косенко Ю. А. **Ботсвана: фактори успішності.** В статті проаналізовані фактори, які сприяли становленню Ботсвани в якості успішного демократичного держави, висвітлено найважливіші аспекти історії побудови держави на території цієї країни, осмислено роль першого президента Серетсе Кхамы в подальшому розвитку держави. Особливу увагу приділено можливостям використання досвіду Ботсвани іншими державами континенту, а також Україною.

Ключевые слова: Ботсвана, демократия, Серетсе Кхама, Африка, тсвана, построение государства.

Kosenko Yu. A. **Botswana: Factors of Success.** The article analyzes the factors, which have favored the establishment of Botswana as a successful democratic state, and reveals the most important aspects of its nation-building history. It contains thoughts about the role of the first president Seretse Khama in the nation's subsequent development. Special attention is paid on the issue of potential use of Botswana's experience by other African countries and Ukraine.

Key words: Botswana, democracy, Seretse Khama, Africa, tswana, nation-building.

Державність на африканському континенті має давню історію. Окрім загальновідомих держав і державних утворень Північної Африки, процес державотворення активно відбувався й на теренах субсахарської Африки. Варто згадати хоча б такі потужні імперії, як Гана, Малі та Сонгай. Однак, із плином часу, усі ці держави впали (певний виняток становить хіба що Ефіопія, що певною мірою є правонаступницею середньовічної імперії). Після доби колоніалізму в Африці утворилися десятки незалежних держав. Проте майже всі вони так чи інакше не є успішними, не є конкурентоспроможними.

Досить адекватне пояснення краху давніх африканських держав міститься в книзі Джареда Даймонда «Зброя, мікроби та харч», а причини сумного становища сучасних держав вдало пояснив норвезький економіст Ерік Райнерт у своїй книзі «Чому багаті країни забагатіли, а бідні країни залишаються бідними».

Коли йдеться про бодай якийсь успіх в Африці, згадується Туніс, де справді відбуваються глибинні демократичні перетворення, але якому ще далеко до становлення успішної економіки, а також – Маврикій, Сейшельські острови,

Сан-Томе і Принсіпі та Кабо-Верде. Із цих країн перші дві справді можуть похвалитись не лише політичними, а й певними економічними здобутками, останні дві – лише дотриманням прав людини та відносною демократичністю державного устрою. Проте згадані чотири острівні держави лише умовно належать до Африки. За винятком того, що вони розташовані на островах, а не на самому континенті, їх населення є змішаним, корінних африканських народів там немає. Звісно, часто згадується економічне піднесення таких великих країн, як Нігерія та ПАР, але при цьому завжди наголошується на суттєвих проблемах, через які ці країни не можуть уповні реалізувати свій економічний і геополітичний потенціал.

Якщо сприймати успішність держави як комплексне явище, то в Африці найбільш успішною державою є Ботсвана. Маючи низку проблем, країна проте дуже позитивно виділяється на фоні інших країн континенту. Багато в чому досвід Ботсвани є унікальним і має велику цінність не лише для Африки, а й усього світу.

Отже, що таке Ботсвана і яких успіхів вона досягла? Республіка Ботсвана – держава, що розташована на півдні Африки, її площа становить майже 582 тис. км, населення – лише 2,1 млн., столиця – місто Габороне (приблизно 300 тис. жителів). До половини території країни займає пустеля Калахарі, у якій, у якій, за винятком бушменів, практично відсутнє населення. Майже 20 % території належить заповідника – це один із найвищих у світі показників. При цьому ВВП Ботсвани становить 40,5 млрд. дол. – це четверта за обсягом економіка Африки. Середній дохід на душу населення на рік – 18 825 дол., що є найвищим показником в Африці (для порівняння, в Україні цей показник становить, за останніми даними, 3 930 дол.). Ботсвана здобула незалежність 1966 року, відтоді вона має один із найвищих у світі показників розвитку економіки (до 10 % щорічно). Що важливо, економічне піднесення Ботсвани відбувається постійно й планомірно, від моменту здобуття незалежності цей процес не переривався. Рівень життя в Ботсвані загалом є приблизно таким, як у Туреччині, це країна з середнім рівнем доходів. Однак не слід забувати, що на момент здобуття незалежності це була одна з найбідніших країн світу, тому настільки вражаючими сприймаються її досягнення [1].

Не можна оминати увагою той факт, що Ботсвана характеризується високим рівнем економічної свободи, а бюджет країни традиційно зводиться з профіцитом. Ботсвана має найвищий в Африці рівень кредитної довіри, значні золотовалютні резерви (7 млрд. дол.), розвинуту банківську систему та інфраструктуру, у цілому непогану і в межах усієї країни. У рейтингу *Easy of Doing Business* Ботсвана посідає 56 місце, ботсванський експорт перевищує імпорт, а державного боргу практично немає (завжди менше 5 % ВВП), що взагалі є унікальним явищем не тільки для Африки, а й усього світу [1], [2].

До здобутків Ботсвани слід зарахувати й те, що країні вдалося створити диверсифіковану економіку, схильну до інновацій, уникнути так званої голландської хвороби (*ефекту Гронінгена*), розвинути туризм, запровадити стабільну й реальну демократію, здійснити прорив у галузі науки й культури. Ботсвана характеризується чи не найкращою якістю освіти в Африці (диплом

університету в Габороне визнається у світі, початкова освіта обов'язково надається мовою *тсвана*, що разом із англійською, має статус державної), наявності справді вільної преси, ефективної опозиції, верховенством права, незалежністю судів. Рівень корупції – найнижчий в Африці, за цим показником країна наближається до Південної Кореї та Португалії. За рівнем демократії Ботсвана посідає 30-ті місце в рейтингу зі 169 країн [1], [3].

Усьому світові відомі ботсванські письменники й літератори, такі, як Літіле Дісанг Радітладі, чийм іменем американці назвали кратер на Марсі (Л. Д. Радітладі, окрім того, що був визначним письменником і національним просвітителем, надзвичайно якісно переклав твори Шекспіра мовою *тсвана*), Кгалеманг Тумедіско Матсете, Бессі Хед, Юніті Доу. Зрештою, й іноземці написали чимало книжок про цю країну. Варто лише згадати популярну серію творів шотландського письменника Александра Маккол-Сміта «Жіноча детективна агенція №1», за мотивами яких було знято серіал (існує й російський переклад, а сам серіал можна віднайти у вільному доступі в мережі Інтернет). Цей письменник вагомо прислужився для формування позитивного іміджу й популяризації Ботсвани у світі. Гао Комбоні, оперний співак, також здобув світову славу, а ботсванські опера, театр і кінематограф відомі далеко за межами країни. Ботсвана має низку солідних наукових установ, а такі ботсванські вчені, як мікробіолог Бонно-Секваті Монанг і медик Кеннеді Мокгеті доклали значних зусиль для розвитку науки й передових технологій у країні. Слід зазначити, що наукомісткі галузі економіки й виробництва успішно розвиваються в Ботсвані. Ще у 80-ті роки ХХ ст. країна стала одним із провідних експортерів ветеринарних сироваток [4], [5], [6].

Для осмислення факторів успішності Ботсвани потрібно звернути увагу на особливості її історичного шляху і становлення як незалежної держави.

Автохтонним населенням країни є *койсанські* племена бушменів і готтентотів, які й нині кочують у пустелі Калахарі й становлять трохи більше 1 % населення Ботсвани. За доби Середньовіччя на ці терени прийшли племена *тсвана*, що належать до мовної сім'ї банту. Вони створили такі державні утворення, як Тутсе й Мапунгубве, тривалий час перебували під впливом сусідньої імперії Мономотапа. Однак головним державним утворенням *тсвана* стала протодержава Нгвакетсе (XVII – XIX ст.), у якій правили династії Хурутше, Квена і Кгатла. Нгвакетсе так і не стала повноцінною державою, але її історична спадщина має велике значення для сучасної Ботсвани. Нгвакетсе воювала з сусідніми народами банту, насамперед із зулусами, а з 1885 р. над її територією був запроваджений британський протекторат (до 1966 р. колонізована країна мала назву протекторату Бечуаналенд) [7].

Цікаво, що задовго до проголошення протекторату *тсвана* отримали писемність, а такий їхній діяч, як Соломон Плаакі започаткував першу в Африці незалежну газету мовою корінного народу – «Коранта я Бекоана». Безперечно, це мало вагомий вплив на подальші соціально-економічні й культурні процеси в країні та сприяло становленню національної інтелігенції [7].

Важливим фактором успішності Ботсвани є та обставина, що народ *тсвана* становить 79 % населення країни. Однак його не слід переоцінювати й розглядати незалежно від інших. Адже *тсвана* віддавна поділяються на племена, які хоч і розмовляють однією мовою, нерідко ворогували між собою. Також у Ботсвані проживає лише приблизно половина усіх *тсвана*. Майже така їх кількість мешкає в сусідній ПАР, де навіть чинний віце-президент Кгалема Мотланте є *тсвана* за національністю, а мова *тсвана* є однією з державних у ПАР.

Велике значення для подальшої долі країни мала та обставина, що боротьбу за незалежність очолив прогресивний діяч Серетсе Кхама, який походив із найбільшого племені *тсвана* – *нгвато* – і належав до традиційної аристократії. Він здобув вищу юридичну освіту у Великобританії та, маючи широкий світогляд, глибокі знання, незаперечний авторитет у країні, від початку запровадив чіткі правила гри, що є обов'язковими для всіх. Саме Серетсе Кхама заклав підвалини того, що ми тепер називаємо верховенством права. Він ретельно вивчив досвід інших колишніх колоній, врахував їх слабкі місця й головні помилки та наполегливо працював над тим, щоб Ботсвана їх оминула. У цілому, йому це вдалося. Із 1966 р. до 1980 р. Серетсе Кхама був президентом Ботсвани. Він же наполіг на тому, щоб усі етнічні й релігійні групи країни неодмінно й завжди були представлені в парламенті та мали змогу висловлювати свої позиції, доклав неабияких зусиль для того, щоб у країні сформувалась ефективна й дієва опозиція як необхідний важіль впливу на владу. Після смерті Кхами президентом був обраний представник етнічної меншини Кует Масіре, який був при владі два терміни (десять років) і мирно передав її Фестусу Могае, а той, своєю чергою, нинішньому президентові Ботсвани Яну Кхамі. Така стійкість і дієвість демократії є унікальним явищем для Африки і, безперечно, потребує глибинного вивчення та осмислення країнами, що лише стали на шлях справжньої демократизації, у тому числі ботсванський досвід корисно вивчати і в Україні [8].

Стиль мислення Серетсе Кхамі добре передається наступною цитатою, узятою з однієї його промов: «Демократія подібна до слабкої рослини, вона не росте й не розвивається сама по собі. Її слід доглядати й жити, щоб вона росла й процвітала. У неї треба вірити, її слід практикувати, тоді вона матиме цінність. За неї треба боротись, її треба захищати, тоді вона виживе». На надгробку славетного лідера вибито такі його слова: «*Lefatshe ke kereke. Go dira molemo tumelo yame*» («Увесь світ – мій храм, а творити добро – моя релігія»). У народі зберігається добра пам'ять про першого президента країни, а його спадщина активно вивчається [4], [8].

Підсумовуючи вищесказане, можна виокремити наступні фактори успішності Ботсвани:

– брак справжніх усталених традицій державотворення. За інших умов це могло б бути негативним фактором, але в африканських реаліях це дало змогу розбудувати державу на нових засадах і спрямувати її на шлях демократії;

– роль особистості першого президента Серетсе Кхамі. Саме завдяки його зусиллям удалося від початку запровадити чіткі правила гри й верховенство права, що мало вирішальне значення для подальшої долі країни;

– Ботсвана здобула незалежність 1966 року, тобто значно пізніше, аніж інші африканські країни. Адже більшість африканських країн здобули незалежність у 1957 – 1965 рр. Вони припускалися численних помилок, стикалися з безліччю проблем, на їх прикладі керівники Ботсвани змогли переконатися в небезпечності соціалістичних експериментів і ніколи не намагалися повторити їх у своїй країні;

– відкриття родовищ алмазів 1967 року, тобто після здобуття незалежності. Це дало змогу уникнути так званої голландської хвороби, тотальної залежності від експорту одного продукту (одного виду сировини). Країна вповні скористалася цим ресурсом, але від початку була зорієнтована на диверсифікацію економіки і на експорт не лише необроблених алмазів, а й діамантів, тож наразі ця стаття становить приблизно третину надходжень від експорту;

– відносна етнічна однорідність та ефективно підвищення рівня суспільної свідомості;

– послідовна й цілеспрямована реалізація курсу на поступовий розвиток, інновації, диверсифікацію економіки та плекання національних кадрів. Така послідовна й планомірна політика уряду мала неабияке значення для розбудови ефективної економіки й підвищення рівня життя населення. Завдяки їй Ботсвані вдалося уникнути багатьох проблем, характерних для африканських країн. Спрацювала й зорієнтованість на інновації та новаторство загалом. Так, уже давно Ботсвана впевнено вийшла зі своєю м'ясною продукцією на ринки арабських країн завдяки своєчасному впровадженню сертифікації халяль;

– сусідство з ПАР. Ця обставина мала ще більше значення, коли в ПАР при владі був режим апартеїду. Тоді Ботсвані постійно загрозувало воєнне вторгнення, країна весь час перебувала в напрузі, це був додатковий стимул для розбудови ефективної конкурентоспроможної держави. Зокрема саме завдяки цій обставині Ботсвані вдалося створити чи не найбільш дисципліновану та боєздатну армію в Африці.

Усі фактори, що сприяли успішності Ботсвани, слід розглядати в сукупності, лише так можна відтворити реальну картину розвитку цієї країни.

Звісно, було б надто однобоко стверджувати тільки про позитив та успіхи й жодним словом не згадати проблеми Ботсвани. Вони, безперечно, є: це й екологічні проблеми, зумовлені зокрема надмірним випасанням худоби, глобальним потеплінням клімату, посиленням тиску населення на довкілля. Це й проблема значного рівня безробіття, і нерівномірності соціального розподілу доходів. Це й чи не найбільша проблема країни – високий рівень ураженості населення ВІЛ/СНІД. Ці та інші проблеми, безперечно, є дуже важливими, вони потребують пильної уваги та розв'язання, хоча багато що робиться урядом, робити потрібно ще більше. Проте не слід забувати, що на фоні проблем інших країн Африки (та й не тільки) проблеми Ботсвани значною мірою блякнуть. Насправді вони не є структурними проблемами, лише технічними, тому Ботсвану

цілком правомірно можна вважати успішною державою, що й надалі успішно розв'язуватиме свої проблеми [9].

Потрібно нагадати, що, незважаючи на уявну цілковиту відмінність, Україна та африканські країни мають багато спільного. Колоніальна спадщина, війни, боротьба за незалежність, розчленування національної території колоніальними державами, геноцид, голод, економічні проблеми – усі ці негативні явища торкались як України, так і африканських країн. Зрештою, культурні й наукові зв'язки України та Африки, хоч і не надто міцні, усе ж таки існують. Нині досвід Ботсвани (із якою наша держава налагодила дипломатичні зв'язки на рівні послів за сумісництвом) має незаперечну цінність та інтерес для України, тому його потрібно ретельно вивчати й аналізувати. Певну перспективу має й економічна співпраця між Україною та Ботсваною, що може стати корисним для обох країн.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. The World Factbook // Central Intelligence Agency, 16 April 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/bc.html>
2. Офіційний сайт Республіки Ботсвана. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.gov.bw>
3. Botswana ranked Africa's leader in economic freedom // Botswanaifsc, May 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.botswanaifsc.com/news/botswana_ranked_africas_leader.html
4. Волков В. В., Чирков В. С. Ботсвана / В. В. Волков, В. С. Чирков. – М.: Мысль, 1985. – 128 с.
5. Matjila Daniel Sekepe. The Social, Cultural and Historical Aspects of Raditladi's Sefalana sa Menate / Matjila Daniel Sekepe. – Pretoria: University of South Africa, 2009. – 406 p.
6. Pheto T. J. Botlhodi jwa nta ya tlhogo / Pheto T. J. – Gaborone: Pula Press, 1984. – 154 p.
7. Tlou T. & Campell A. History of Botswana / Tlou T. & Campell A. – Gaborone: Macmillan Botswana, 1985. – 278 p.
8. Motlhaping S. O. The role of indigenous governance systems in sustainable development. A case of Mashupa Village, Botswana / Motlhaping S. O. – Stellenbosch: University of Stellenbosch, 2007. – 220 p.
9. HIV and AIDS in Botswana. Avert.org. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.avert.org/hiv-aids-botswana.html>

ДУХОВНО-ІНФОРМАЦІЙНА СУТНІСТЬ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

Із урахуванням історичних реалій і провідних тенденцій сучасного розвитку, а також із використанням авторської глобальносистемної методології цією працею представлені аргументи обґрунтування духовно-інформаційної сутності цивілізаційного процесу.

Ключові слова: інформація, сутність, духовність, процес, мета, розвиток, цивілізація.

Скаленко А. К. Духовно-информационная сущность цивилизационного процесса. С учетом исторически существующих реалий и ведущих тенденций современного развития, а также с использованием авторской глобальносистемной методологии в данной работе представлены аргументы обоснования духовно-информационной сущности цивилизационного процесса.

Ключевые слова: информация, сущность, духовность, процесс, цель, развитие, цивилизация.

*Skalenko O. K. **Spiritual and Informational Essence of Civilizational Process.** Based on historical realities and the leading trends of modern development, as well as the authors global systemic methodology the paper presents arguments to justify spiritual and informational essence of civilization process.*

Keywords: information, essence, spirituality, process, intent, development, civilization.

Загальни стан сучасного життя людства дивує не лише своїми всебічними позитивами, а й, відверто кажучи, катастрофічними негативами. Уся наша планета вражена небезпечною екологічною кризою. Перманентно існують соціально-економічні кризи та воєнізовані політичні конфлікти. Водночас із планетарно відчутною напругою раз у раз виникає розголос про апокаліпсис чи кінець світу. Усвідомлюючи стан, що наближає людство до надзвичайно небезпечної глобальносистемної кризи, доцільним є активізувати дослідження в напрямі наукового усвідомлення глибинно-сутнісних причин такого стану і пошуку методологічно

адекватних і практично обґрунтованих шляхів ефективнішого світового розвитку.

Всесвітня історична думка видатних мислителів нашої планети постійно розвивалась навколо глобальної проблематики покращання людського життя і ми з великою вдячністю сприймаємо результати їхніх роздумів щодо подолання життєво кризових ситуацій. Спочатку звернемо увагу на відповідні досягнення наших учених співвітчизників, особливо на наукові праці видатного глобаліста сучасності, першого президента НАН України академіка В. І. Вернадського, який наголошував, що *упровадженням символів, літер і чисел людство осягнуло циклічність та інтенсивність впливу природних явищ на своє життя, навчилося користуватися цими знаннями та передавати їх прийдешнім поколінням, фактично започатковуючи цим свою цивілізаційну історію.* За мудрим визначенням цього геніального фундатора ноосферного мислення ми отримали поняття «наукового світогляду» – «науковий світогляд є творінням людського

духу, разом із релігієзнавством, мистецтвом, особистою та соціальною філософською думкою у ноосфері визначальним і вирішальним чинником є духовне життя власне людської особистості у її специфічному виявленні». Ще одна важлива думка автора вчення про ноосферу – «поширення наукового знання та освіти є основним чинником згуртованості людства в єдине ціле». І саме ці, за нашим визначенням, глобальносистемні думки становлять найцінніший скарб для людей сучасного, уже глобалізованого світу [1, 20; 498].

Якщо не тільки прагматично, а й науково, тобто глобально й системно підходити до проблем, так чи інакше пов'язаних із явищами цивілізації світового простору, то передусім зафіксуємо реальну картину соціально опосередкованого світу взагалі. І цю реальність треба розглядати як таку, що, починаючи з доісторичних часів, сучасне багатомільйонне людство зі своїми потребами принципово не може змінити, а тим більше відмінити найглибинніші основи свого існування. У глобальному історичному плані доречно нагадати: найглибшими підвалинами завжди були, є і будуть матеріально-енергетична першооснова та інформаційно-цільова основа соціально-культурної та технологічно-економічної діяльності в природному, об'єктивному світовому просторі [4].

Отже, ми повинні добре усвідомити, що людська діяльність як цілеспрямований процес глобальносистемно потребує і фізичних речовинно-енергетичних, і ідеальних, тобто абстрактних ресурсів, які закономірно в реальний, тобто найближчий, спосіб формуються історично процесуально, відтак транс-психо-інформаційно, отже шляхом пізнання об'єктивного речовинно-енергетичного середовища. Згадаємо також, що результатом суб'єкт-об'єктного пізнання є не лише речовинно-енергетичний продукт, а й так названий нами «супутниковий», суто ідеальний інформаційно-знаннєвий ресурс, що споконвіку, історично послуговує людству деяким специфічним «мостоукладачем» на шляху його життєзабезпечення й системного самовдосконалення, і відтак – у прогресотворчих цивілізаційних процесах [1, 3, 4]. Отже, будучи невід'ємною, природно єдиною частиною цього об'єктивного середовища, людина сприймає світ як безпосередньо, тобто як стихійне буття, так і специфічно – ідеально-інформаційно опосередковано.

Однак феномен глобально-абстрактної опосередкованості світу і процесів взаємодії та взаємоіснування людства в природній, закономірній сфері, не тільки принципово відрізняє людину від інших створінь, у тому числі й у тваринному світі, а й надає їй особливі можливості та переваги у цій взаємодії [4]. Тут додамо, що суто тваринний і рослинний світи абстрагувати принципово нездатні, у своєму існуванні, вірогідно, користуючись біомоделями реального середовища [5, 212 – 213].

Наприклад, попри сумнозвісний феномен планетарно поширених, надзвичайно жорстоких війн поміж так званими матеріалістами та ідеалістами, людство як підсвідомо, так і цілком усвідомлено, завжди базувало свою діяльність на спогляданні об'єктів, тобто природних матеріально-енергетичних формацій, процесів або явищ. У подальшому – подумки переводячи результати абстрактного пізнання переважно в ідеальну галузь інформаційних знань як спе-

*цифічного ресурсу своєї діяльності та соціального розвитку. До речі, занадто войовничі твердження матеріалістів про те, що все розпочалось і залежить лише від матерії, хоч і були глибоко фундаментальними, але, на жаль, реально виявились «ієрархічно» помилковими щодо суб'єкт – об'єктних відносин узагалі. Адже в процесах соціально-економічної праці, що принципово цілеспрямовані, власне мета діяльності сутнісно формується лише на основі ідеального інформаційного ресурсу, і саме тому вона об'єктивно й закономірно є ієрархічно первинною, а тому пріоритетно вирішальною відносно ефективності й безпеки розвитку. Як на наслідок такої помилки можна вказати на парадокс «наявного товарного дефіциту» в «комуністичних суспільствах» і на «дезінформаційні» підстави начебто загадкового саморозвалу *всесоюзно-табірної наддержави, що безоглядно сповідувала саме так звану матеріалістичну ідеологію.**

Глобальносистемно аналізуючи сучасний стан розвитку світової спільноти, насамперед розвинутих країн, і зокрема країн, що нині інтенсивно розвиваються – індійського й китайського суспільств, автор особливу увагу звертає на дивовижний, високопіднесений у них поступ інтелектуальної еліти в галузі комп'ютерного програмування та інформаційних технологій. Із погляду розробленої автором глобальносистемної інформаційної методології та глобалістично-цивілізаційного підходу, такий рівень уваги до проблем інформатизації свого національного життя є показником не лише *психорушійної сили* науково-технологічної сфери, а й, здебільшого, відродження *культурної давнини* індійського народу і *філософсько-пізнавального потенціалу* найвидатніших провідників духовності, які глобально систематизували вчення про суспільний розвиток і поступ людини як творчої особистості.

Оскільки *інформаційний ресурс* (IP) у сучасному індустриально розвинутому світі використовується вже не так, як, наприклад, у доіндустріальному суспільстві, а незрівнянно інтенсивніше й динамічніше за рахунок новітніх *інформаційно-комунікаційних технологій* (ІКТ), то власне *інформаційні знання* як об'єктивно фундаментальний ресурс соціально-економічного поступу поширюються практично з електронною швидкістю. Звісно, йдеться не лише про сучасно удосконалені інформаційно-комунікативні технології, а саме про змістовну сутність і глобальне соціально-економічне значення *феномена інформації*, а також про *об'єктивно-фундаментальний характер процесів всезагальної інформатизації світу з відповідною його глобалізацією.*

Якщо звертатись не лише до індійської або китайської давнини, а також до чудових досягнень всієї людської *цивілізації*, то світова наукова творча спільнота наразі повинна пишатися *велетенськими результатами думки євроатлантичних, близько-, середньо- та далекосхідних глобалістів* усіх часів і народів. Зрозуміло, що то була давня, специфічна доба і *наукова систематизація знань* була іншою. Однак *глобалізаційно-цивілізаційний підхід до вивчення сучасних інформаційних хвиль* показує глибину й *вирішальний характер їх впливу на розвиток і подальшу долю людства.*

Із цього приводу згадаймо, що без *інформаційного ресурсу* принципово не може бути сформована жодна, за суттю *ідеальна мета* всякої фізичної чи

інтелектуальної праці, тобто жодна система економічної й соціокультурної діяльності. Усе це стало об'єктивно закономірною і практичною підставою для реального виявлення феноменів інтенсивної інформатизації світу та відповідної глобалізації світового господарства на новітньому етапі цивілізаційного розвитку. Отже, об'єктивно пріоритетною та найгострішою потребою нинішнього світового, регіонального й національного розвитку є якісно-кількісний розвиток сфери науки як головного виробника інформаційно-знаннєвого ресурсу в тісному взаємозв'язку з освітою та фаховою підготовкою висококваліфікованих, творчоспроможних трудових кадрів. Передусім це стосується розробки всебічно науково обґрунтованої, відповідної до нинішніх реалій і тенденцій розвитку методологічно-концептуальної інформації. Проблема досягнення такої ноосферо-спрямованої мети насамперед включає в себе завдання розробки історично відповідної методології діяльності й розвитку, а також необхідність ретельної розробки теорії та конкретних концепцій сучасної соціокультурної, економічної й технологічно-виробничої діяльності на найглибінніших підвалинах, тобто фундаментально-змістовних глобальносистемних засадах. Актуально – це проблеми новітньої, специфічно системної, по-сучасному – «гібридної», індустріалізації всього світу, особливо нашого національного розвитку.

Взаємопов'язано, тобто глобально та системно, розглядаючи нинішні реалії світового розвитку автор чітко зазначає, що однією з найважливіших із них, безперечно, є феномен глобалізації людського життя, здебільшого, як уже стало зовсім очевидно, на підставі так званої інформаційно-технологічної революції. Революційна висота новітніх інформаційних технологій цілком закономірно сформувала переважно технократичний погляд прагматиків і навіть науковців на сучасний розвиток, що є показником односторонності підходів до врахування й вивчення проблем інтенсивної інформатизації та глобалізації світогосподарського, та й усього соціокультурного життя людства.

Тривалий час, досліджуючи цю складну проблему, автор саме у такій глобальносистемній спосіб дійшов цілком закономірного висновку, що феномени інформатизації та глобалізації сутнісно, на глибинному фундаментальному рівні взаємопов'язані чітко і принципово, на об'єктивному рівні, невіддільні. Фундаментально-об'єктивний рівень цього зв'язку означає, що потрібно науково системно усвідомити ієрархію причинно-наслідкових чинників при розгляданні методологічно повних соціально-економічних процесів і структурно поставити феномен інформаційних знань як чинник об'єктивного орієнтування в системах людської діяльності на функціонально відповідне, тобто пріоритетне місце. Автором встановлено, що феномен інформації, на відміну від класичних традиційних речовинно-енергетичних ресурсів розвитку, є ідеальним, суб'єктивно-об'єктивним, стратегічним гарантом трудового успіху, отже структурним, функціонально незамінним ресурсом у процесах організації праці, безпечного та ефективного управління соціально-економічними, а також соціокультурними системами. У результаті подальших досліджень автор також установив, що інформаційні знання як умовно-абстрактний, суто ідеальний продукт трудових, тобто суб'єкт-об'єктних відносин, є енергетично інертним, а тому «несаморухомих» феноменом і потребує компетентно сформованої

психічної енергії людини як виняткової рушійної сили цих процесів. Автор зафіксував, що на відміну від природно, тобто стихійно саморухомих ресурсів у процесах розвитку, *інформаційний ресурс є феноменально специфічним* за своєю суттю та способом функціонування в соціально-економічних структурах, але виступає єдиним засобом цілепокладання і трудового системотворення, а також об'єктивно обґрунтованої орієнтації в процесах творчої інтелектуальної праці та управління цими системами на основі психічної енергії людей як єдиної рушійної сили мікропроцесів людської життєдіяльності.

При цьому автором системно обґрунтовується, що *всі інші натурні технологічно-виробничі, тобто економічні макропроцеси* енергетично «самозабезпечуються» за рахунок ініційованого суб'єктом праці, *отже психоінформатизованим інтелектуально-управлінським мікропроцесом.*

Викладені в працях автора концептуальні положення вже самі по собі мають *глобалістичний вимір*, тому що відображають передусім *об'єктивну неухитність законів перебігу суто природних процесів і природну здатність людини пізнавати ці закони й формувати відповідну науково-інформаційну картину світу* і, зрештою, *творчо й доцільно* використовувати історично накопичуваний ресурс інформаційних знань для задоволення своїх духовних, фізіологічних та екологічних потреб.

Однак із реального життя ми також добре бачимо, що далеко не завжди суто конкурентний спосіб творчої діяльності проходить кваліфіковано й компетентно і дає лише очікувані позитивні результати. І цей факт складно спростувати, а ще складніше *науково відслідкувати та пояснити.* Отже, тут ми маємо повне право використати *інноваційно розроблену автором глобальносистемну методологію*, що адекватно враховує саме *глобальну структуру фундаментально найвпливовіших чинників світового процесу.* Зрештою, нами буде всебічно представлена ця структура, а поки що зафіксуємо, що в результаті тривалих досліджень чітко визначена *глобальносистемна структура: «людина, екосфера та інформатизація світу»* з усіма її взаємозв'язками та механізмами.

Насамперед варто звернути увагу на те, що без усякого сумніву *кожна людська дія, (до речі, у тому числі – воєнізована), є «транссвідомо – психічною, трансінтелектуальною, транспсихоінформаційною.* Це переважно тому, що *людина як суб'єкт* здобуває *ідеальні по своїй суті інформаційні знання* у взаємодії з *об'єктом – довкіллям (екосферою)* та використовує їх для формування й реалізації цілей шляхом *ідеально-інформаційного моделювання.*

Отже, результати дій завжди принципово будуть залежати від рівня *достовірності (якості) використовуваного інформаційного ресурсу.* Тому, зважаючи на *змістовну цінність інформації*, так звані *інформаційні війни* ми назвали *дезінформаційними.* Ясно, що недостовірною інформацією як *недосконалыми знаннями* застелений шлях до національних криз і світових збройних конфліктів, *холодних чи гарячих, але завжди трансіформаційних.* Якщо зовсім коротко, то нам треба добре усвідомити, що *феномен інформації в нашому житті проявляється неоднозначно щодо суто людських потреб, тобто як позитивно,*

так і негативно, скажімо як *ніж* чи інше знаряддя діяльності. Тож зрозуміємо, що *інформація – це двогострий меч*.

Надто динамічно актуалізовані тенденції новоісторичного сьогодення є яскравим показником імперативного наступу так званих глобалізаційних процесів. Отже, якщо по-можливості адекватно розглядати найважливіші події в сучасному житті держав і народів, то, безперечно, потрібно це робити передусім із урахуванням чітко виявлених реалій і тенденцій світового й національного розвитку, але, мабуть, уже за відповідними до часу глобалізаційним, отже цивілізаційним підходом і всесвітньо історичними вимірами. Отже, беручи до уваги вищеназвані імперативні фактори сучасного розвитку і зважаючи насамперед на динаміку подій ХХ ст. □ початку ХХІ ст., спробуємо науково усвідомити вплив найголовніших чинників на життєво найважливіші події цієї доби не лише по горизонталі, а й по вертикалі, тобто глобальносистемно.

Ще наголосимо, що природна спроможність людини як суб'єкта, здатного абстрактно пізнавати світ та історично накопичувати ідеально-інформаційні ресурси, надала їй можливість соціокультурного та активного творчого технологічно-економічного поступу випереджувальним і передбачувальним шляхами; еволюційно, і навіть революційно (іноді біфуркаційно), підвищувати ефективність своєї непростой діяльності, перманентно, комплексно, системно вдосконалювати управління саморозвитком. Отже:

1. Ідеальне та абстрактне, тобто *по суті трансінформаційне, опосередкування цивілізаційного процесу* надає людині можливість самопізнання не лише як невід'ємної частини всього світу, а й як активної, творчої особистості та синергетично дієвого суб'єкта в сфері об'єктивного речовинно-енергетичного середовища.

2. Ідеальний інформаційний ресурс практично функціонує в соціально-економічній галузі, власне, як мірило реальності, тобто як *глобально орієнтовні, універсальні знання про світові процеси*. Цей ресурс історично накопичується та без обмежень може використовуватися в кожній системі оперативної і стратегічної діяльності. Ще раз звернемо увагу на те, що, будучи єдиним і повноважним представником об'єктивного світу, саме у такий законний спосіб інформаційні знання стверджують свою *стратегічну роль і свій глобально впливовий статус* у світовому та особистісному житті, тобто в *загальному цивілізаційному процесі*.

Отже, *ідеальний інформаційно-знаннєвий ресурс* своєю глобальновпливовою, можна навіть сказати, *суперфункцією*, надає чудову можливість *homo sapiens* теоретично виходити саме в *ідеальну сферу природно закономірних можливостей* та активно і творчо здійснювати *трансінформаційне* моделювання й вибір варіантів практичної реалізації проектів, доцільних до соціально-культурних + технологічно-економічних потреб. Однак саме такий шлях розв'язання цих проблем із самовдосконаленням людського життя реально має *глобальносистемний вимір* і такий шлях, безперечно, можна назвати *загальноцивілізаційним*. Принагідно наголошуємо, що *глобальносистемно* поглиблюючи

доконечний висновок цієї тези, необхідно назвати визначену *суперфункцію* інформаційних знань *глобальною та прогресотворчою*.

Отже, якщо ми визначаємо *ідеально-інформаційний ресурс стратегічно пріоритетним у всій ієрархії чинників цивілізаційного та економічного процесів, і саме за глобальносистемним виміром*, то це практично означає, що власне *всі аспекти соціального життя закономірно потребують високоякісних, відповідних до своїх конкретних цілей, достовірних інформаційних знань*. Гуманітарну галузь, наприклад, незважаючи на деяку легковажність щодо розуміння *глобально-вирішального впливу інформаційних знань на соціально-економічний розвиток*, фактично треба вважати «альфою та омегою» ефективності творчої праці та управління. І це насамперед переконливо є показником глобальносистемного статусу інформації в людському житті.

Як висновок, надаємо *глобальносистемну схему (формулу) сучасного цивілізаційного процесу*: «об'єктивний матеріально-енергетичний світ >соціум >науково-освітня галузь >інформаційні духовно збагачені знання >творчий інтелект >інновації >високі технології >виробництво >морально правосвідоме й матеріально досконале життя».

Отже, на підставі проведених досліджень можна стверджувати, що *сучасне життя людства глобально й кардинально змінилося і це відчувається насамперед завдяки виникненню інтернет-технологічного поширення найвпливовішого чинника цивілізаційного процесу, а саме – ресурсу інформаційних знань*. І саме тому нині в світі виникла гостра та найактуальніша потреба проведення *глобальносистемних досліджень світового й національного розвитку спільними міжнародними зусиллями для формування адекватної методології*

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Вернадский В. И. О науке. Т.1. – Дубна, «Феникс», 1997. – 576 с.
2. Энгельс Ф. Диалектика природы – М.: «Политиздат», 1982. – 359 с.
3. Бард А., Зодерквист Я. Нетократия. – С.-Пб.: Стокгольмская школа экономики, 2004. – 214 с.
4. Скаленко А.К. Глобальные резервы роста. – К.: «Интеллект», 2002. – 428 с.
5. Анохин П.К. Избранные труды. Философские аспекты теории функциональных систем. – М.: «Наука», 1978. – 446 с.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ЕТНОГЕНЕЗУ І СТАНОВЛЕННЯ ЧЕЧЕНСЬКОГО НАРОДУ

Розглядається історичний процес етногенезу чеченського народу з давніх-давен до початку XIX ст. Особлива увага приділяється взаємозв'язкам і взаємовпливові між вайнахами та іншими народами й етнічними групами Кавказу, Закавказзя та Близького Сходу.

Ключові слова: історичний процес, етногенез, чеченський народ.

Темербулатов Р. М. Исторические аспекты этногенеза и становления чеченского народа. Рассматривается исторический процесс этногенеза чеченского народа с древних времен до начала XIX в. Особое внимание уделяется взаимосвязям и взаимовлиянию между вайнахами и другими племенами, этническими группами Кавказа, Закавказья и Ближнего Востока.

Ключевые слова: исторический процесс, этногенез, чеченский народ.

Temerbulatov R. M. Historical Aspects of Chechen Nation's Ethnogenesis. The paper considers historical process of the Chechen people's ethnogeny from ancient times to the early 21st century. Particular attention is given to the relationship and interaction between the Vainakh and other tribes and ethnic groups of the Caucasus, Transcaucasia and the Middle East.

Key words: historical process, ethnogeny, the Chechen people.

Історія вайнахів є, мабуть, найменш вивченою з-поміж історій різних народів Північного Кавказу. Багато зусиль було докладено для вивчення історії російсько-кавказької війни, але й ця історія багато в чому була сфальшована. Інші періоди історії вайнахів вивчалися вкрай мало та неадекватно, у цілому, можна зазначити, що вони стали жертвою викривлень. Наприклад, аж до кінця XIX ст. археологи, загалом, уважали, що мешканці Північного Кавказу розселилися в місцях нинішнього проживання у залізному віці, майже три тисячі років тому.

Е. Вейденбаум, вказуючи на артефакти кам'яної доби, доводив, що таке розселення сталося ще раніше. Грузинський історик Г. А. Мелікашвілі теж підкреслював, що історія етносу вайнахів розпочалась набагато раніше I ст. до н.е. І хоча рештки нахських поселень, що датуються II та I тис. до н. е., були виявлені на південних схилах Кавказу, він не дійшов висновку, що вони могли мешкати і в північних, і східних регіонах Кавказу. Традиційно визнається, що вайнахи жили на Кавказі, і що їхній сучасний ареал розселення був ядром ширшого ареалу впродовж тисячоліть, і що саме тут зародився їхній етнос, у становлення й формування якого зробили свій внесок народи, що населяли Центральний Кавказ і степ аж до Волги на північному сході й до Каспійського моря на сході.

Деякі авторитетні дослідники переконані, що вайнахський народ походить від народу Урарту – творця могутньої цивілізації на Близькому Сході – і

справив помітний вплив на інші культури й народи в регіоні. Достеменно відомо, що протовайнахи становили значний компонент племен Урарту в Закавказзі й відіграли певну роль у розвитку цієї впливової культури. К. М. Туманов (1913 р.) був першим, хто звернув увагу на існування протовайнахів у давні часи на теренах Закавказзя й Західної Азії. Однак точаться дискусії стосовно того чи мігрували ці племена Урарту з Кавказу на південь, чи ж, навпаки, деякі групи субетносу Урарту переселилися з півдня на Кавказ, найшовши там нову домівку. Е. А. Спейсер (1941 р.) припустив, що Закавказзя було місцем походження племен Урарту. Деякі вчені наполягають на існуванні просторово-часового континууму між північно-східними кавказцями й племенами Урарту в мовному й культурному плані. Якщо це остаточно підтвердиться, то виявиться, що мешканці Північно-Східного Кавказу є останніми рештками цього колись могутнього конгломерату.

Вайнахи вперше були згадані як етнічна група («нахос») у хроніках IV ст. до н. е. Їхній ареал розселення тоді охоплював і північні, і південні схили Центрального Кавказу. Вайнахи Північного Кавказу принаймні частково є нащадками народів Кобанської та Каякентсько-Харачоєвської археологічних культур. Ці народи навчилися плавити залізо ще на початку I тис. до н. е. і підтримували контакти, хоча й не завжди дружні, із іраномовними скіфами, сарматами й аланами на півночі та грузинами, вірменами й персами на півдні [1], [2].

Із незапам'ятної доби на Північний Кавказ приходили різні завойовники. Із усіх писемних та усних джерел, які лишень можна брати до уваги, витікає, що маленький вайнахський народ ніколи не розпочинав війну, окрім як для самооборони, відчайдушно воюючи, щоби захистити свою незалежність. Упродовж Середньовіччя вайнахи захищали свою Батьківщину від римлян, гуннів, персів, хазарів, арабів і лютих монголів. Чеченці відіграли вирішальну роль у сповільненні експансії царської Росії на Кавказі в період із XVII ст. до XIX ст. включно.

Одним із перших вайнахських за походженням істориків був Умалат Лаудаєв, який народився 1828 року й служив у російській армії. Його книга «Чеченське плем'я» (1872 р.) була першим на той час звітом чеченця про культуру та історію свого народу.

Давня історія вайнахів цікавила небагатьох дослідників, тому ми маємо нестачу опублікованих праць на цю тему, тоді як археологічні матеріали гостро потребують ретельного дослідження й наукової систематизації. Перші археологічні експедиції були здійснені Я. Гюльденштендтом і П. Палласом наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. Найбільш серйозні, хоча й доволі невпорядковані, праці з'явилися в 1880-і роки, після того, як А. Берже сформулював головні завдання археології на Кавказі. В. Антонович і В. Береншам розкопали кілька курганів у передгір'ях Чечні. У 1890-і роки розкопки провадилися П. Уваровим біля Грозного, Вертеповим у Закан-Юрті та Долбежевим у Несторовській і Пседах. У радянський період провадилася більш системна робота, з'явилося багато публікацій, що інвентаризували деякі пам'ятки.

Є відомості про те, що люди жили в гірських печерах ще за 125 тис. років до н.е. Згодом люди винаходили різні інструменти, навчилися здобувати вогонь, використовувати шкури тварин як одяг та для інших потреб. Сліди людських поселень, яким майже 40 тис. років, виявлені біля озера Кезеной-Ам. Печерні малюнки, артефакти й різноманітні археологічні знахідки є показником того, що територія Чечні була безперервно населеною впродовж останніх восьми тисячоліть. Малюнки, деякі у вигляді петрогліфів, були виявлені в давніх підземних помешканнях, серед них є і малюнки з зображеннями людей, поховального обряду й небесних явищ. Деякі середньовічні житлові й бойові вежі мають петрогліфи, зазвичай, розташовані над бійницями, узяті з більш давніх споруд, що можливо було своєрідними оберегами.

Особлива культура в гірських регіонах може бути простежена на підставі решток мистецтва ранніх цивілізацій Месопотамії. Народи цієї території опанували металургію й підтримували торговельні відносини з сусідніми регіонами. Є підстави вірити в те, що якась зародкова форма клинопису з'явилася в ту добу [1], [3].

Куро-Аракська археологічна культура, названа так, оскільки була виявлена в долинах відповідних річок у Закавказзі, існувала з III – IV тис. до н.е. до ранньої бронзової доби. Це була одна з найбільших цивілізацій на той час, поряд із цивілізаціями Месопотамії, з якими у неї були торговельні відносини. Ця культура вважається автохтонною культурою Кавказу, а одне з її важливих відгалужень, імовірно, було встановлене предками нахо-дагестанців. Перші знахідки в Чечні, що можна віднести до цієї культури, – це рештки поселень в Луговому й Сержень-Юрті. Інші відгалуження цієї культури виявляються в інших частинах Кавказу, наприклад, в Тепрек-Калі, що на півдні Дагестану. Є гіпотеза про те, що хурритська цивілізація породила цю закавказьку енеолітичну культуру, яка згодом поширилася в деяких регіонах Малої Азії та Близького Сходу. Куро-Аракська культура співіснувала з Майкопською археологічною культурою Північно-Західного Кавказу, обидві ці культури впливали одна на одну. Економіка Куро-Аракської культури базувалась на землеробстві й скотарстві. Основні контакти підтримувалися з високогірними племенами Малої Азії й Західної Азії.

Каякентська культура, названа так на честь найдавнішої пам'ятки цієї культури на Північно-Східному Кавказі, була поширена на території Чечні й Дагестану, і хоча зародилася вона в добу палеоліту, розквіту досягла лише в мідну добу. Пам'ятки Каякентської культури, що збереглися, є переважно похованнями й могильниками у Белгатої, Дарго, Дуба-Юрті, Харачої й Сержень-Юрті. Найбільш ранні мідні артефакти цієї енеолітичної культури датуються першою половиною III тис. до н. е. Необроблені камені й глина використовувались як будівельні матеріали. Сільське господарство було добре розвинутим уже на початку становлення Каякентської культури (III тис. до н.е.), що доводиться виявленням мідних серпів із крем'яними лезами, вставленими у дерев'яні чи кістяні держакі, якими користувалися аж до початку залізної доби. Рештки кісток є показником розведення дрібної рогатої худоби, такої, як вівці й кози [3], [4].

Більша частина знахідок, які відносяться до ранньої бронзової доби, виявлена в могильнику поселення Істі-Су. Самі ці знахідки є досить мізерними, хоча їх могло б бути набагато більше. Із огляду на знайдені глиняні глечики й кам'яні зерносковища, можна стверджувати про відносно високий рівень культурного розвитку. Рештки кісток тварин дають певне уявлення про спосіб життя людей тієї доби, включаючи доказ того факту, що полювання тоді було головним заняттям. Кістки деяких рідкісних тварин, виявлені в цьому регіоні, можуть теж слугувати доказом про їх ширший ареал проживання в минулому. Варто звернути увагу на те, що немає жодних слідів свинячих кісток, а це показник того, що цих тварин, мабуть, тоді не було в цьому регіоні.

Великі знахідки, такі, як могильники, що датуються пізньою бронзовою добою, були виявлені у поселенні біля Харачоя, інші ж монументи були відкриті в Белгатої й Дуба-Юрті. Це дає можливість отримати певне уявлення про деякі особливості Харачоєвської культури, що неодноразово змінювались, а також про територію, яку вона охоплювала.

Бронзові артефакти, що датуються XIX ст. до н. е., є археологічним доказом існування північної (нахської ?) культури, що була сучасною і, можливо, спорідненою щодо хурритської цивілізації. До I тис. до н. е. залізо стало головним матеріалом для виробництва знарядь праці, витіснивши при цьому камінь, мідь та бронзу [1].

Кобанська культура, заснована автохтонними мешканцями Північного Кавказу, дотягнулася до Чечні наприкінці II тис. до н. е. Археологічні знахідки дають підстави стверджувати, що поселення біля Сержень-Юрта було ареною цієї культури з XI ст. до VII ст. до н. е. Рештки мають форму помешкань, оltарів, металевих знарядь, кераміки, кам'яних артефактів і кісток. Щедрі знахідки дали можливість археологам реконструювати деякі аспекти того, що може бути позначено, як чеченський варіант Кобанської культури. Люди обробляли землю, що доводиться наявністю серпів і кам'яних млинків для перетирання зерна, вирощували пшеницю, ячмінь і жито, а також займалися скотарством, розводили овець, кіз, велику рогату худобу, коней, віслуків і свиней. Ремісники виготовляли кераміку, бронзові вироби, були майстерні з шліфування каміння й різьблення кістки. Металургія була на піднесенні, нею займалися люди різних професій, які об'єднувались на клановому рівні.

Уявляється ймовірним, що чеченська Кобанська культура загинула внаслідок нашествия скіфів і кіммерійців у VII ст. чи VI ст. до н. е. Згідно з В. Козенковою (2001р.), досить імовірно, що кобанці були частковими пращурами вайнахів, але це питання потребує подальшого дослідження [1], [5], [6].

Можна виділити три фази взаємодії жителів Північно-Східного Кавказу та іранських племен, які на них насідали. Скіфсько-кіммерійський період тривав із VII ст. до IV ст. до н. е. Скіфи мали культурний контакт із «чеченськими» кобанцями, але стосунки між двома групами часто бували конфліктними і тому вайнахи впродовж тривалого часу не мали можливості оселятися на рівнині. Однак, коли ситуація ставала бодай трохи спокійнішою, вайнахи спускалися з гір і засновували поселення на рівнині, наприклад, біля Аліроя, Бамута, Майр-тупа, Сержень-Юрта й Зандака, де вони займалися сільським господарством,

скотарством, плавили метал і виготовляли кераміку. У другій половині I тис. до н. е. нахські племена, що населяли центральну частину Північного Кавказу, були заміщені іранськими племенами, частковими прашурами нинішніх осетин. Геродот згадує присутність скіфів на Північному-Східному Кавказі у V ст. до н. е. Дивно, але німецький кавказознавець Гейнц Фьохрріч (1988 р.) зміг ідентифікувати лексичні сліди нахсько-сванських контактів до появи іранців. Деякі північнокавказькі нахські держави налагодили контакти з Босфорським царством, заснованим грецькими колоністами на північно-східних берегах Чорного моря 480 року до н. е. Адермах, імператор нахсько-малхської нації, одружився з донькою босфорського царя.

Сармати, які з'явилися у степах північно-східного Причорномор'я наприкінці IV ст. до н. е., зайняли домінуючу позицію близько III ст. до н. е., а їхній вплив відчувався аж до III ст. н. е. Два племена – сіраці й аорсі – поступово розширювали свої території й до II ст. н. е. вони окупували більшу частину Північного Кавказу й північно-західних прикаспійських степів. Частина вайнахів проживала тоді в укріплених поселеннях уздовж Тереку й Сунжі. На підставі археологічних знахідок можна стверджувати про існування здорового культурного обміну між сарматами й мешканцями Північного Кавказу. Предмети, що виготовлялися корінними кавказцями, у великій кількості можна виявити в сарматських похованнях. Загалом, вайнахи, як уявляється, перебували на більш високій стадії розвитку матеріальної культури, аніж іранці, які, окрім усього іншого, не знали гончарного кола й ливарної справи. Натомість сармати, зі своїми племінними правителями й аристократією, мали вищу соціальну організацію й військові ноу-хау. Сармати й нахи були задіяні у становленні Іберійської (Картлійської) держави у III ст. до н. е. Варте уваги те, що коли грецькі й римські історики I ст. до н. е. описують сарматів і Сарматію, то вони включають мешканців Північного Кавказу та їхні протодержавні утворення до цієї категорії.

Кочовики алани прибули в центральні регіони Північного Кавказу в II ст. н. е., заповнюючи вакуум, який утворився внаслідок відходу деяких груп сарматів. Вони перейняли нахський стиль життя й поселення, а згодом заснували колонії біля нинішніх Алі-Юрта (Інгушетія), Алхан-Кали на Сунжі, Гарячого Джерела й Моздока (Північна Осетія) й Сірноводська. Селища були розташовані неподалік одне від одного, а довкола них зводилися гігантські поховальні кургани, деякі з яких стоять неушкодженими й досі. Є гіпотеза про те, що укріплене городище біля Алхан-Кали було столицею аланів, Магасом [3], [7].

Алани вважали себе союзниками споріднених етносів, решток сарматів, й підтримували тісні стосунки з місцевими народами, асимілюючи частину нахського населення. Процес етнічної й культурної взаємодії став причиною появи різних груп серед аланів на Північному Кавказі вже наприкінці IV ст. н. е. Багатонаціональна аланська феодальна держава проіснувала до X ст. н. е.

Найбільш прийнятною теорією походження вайнахів є теорія єднання кавказьких вайнахів, територія первинного етногенезу яких досі не встановлена остаточно, із залишками племен Урарту після краху цієї імперії, і Закавказзя уявляється найбільш імовірним місцем такого змішування. Уважається, що

протовайнахи й протохуррити мали спільне походження. Отже, принаймні частково генеалогія вайнахських народів може бути віднесена до хурритів та їхніх нащадків, племен Урарту. На шляху від хурритів до сучасних вайнахів було багато народів-племен, яких можна розглядати як проміжні ланки генеалогічного ланцюга. Деякі племена Урарту ввійшли до складу інших народів, але вайнахи й цова-тушини не піддалися асиміляції й можуть вважатися єдиними лінгвістичними й етнічними рештками хурритів та Урарту.

Незважаючи на таємницю свого походження, хуррити стали одним із великих і впливових народів на Близькому Сході з III тисячоліття до XIV ст. до н. е. Їхньою первинною територією походження, скоріше за все, були схили південного Кавказу, зокрема Вірменське плато й гори Загрос-Таурус. Пізніше вони здійснили експансію й проникли в Анатолію, Месопотамію й Північну Сирію. Хурритська мова не була ані індоєвропейською, ані семітською, але була спорідненою мовам Північно-Східного Кавказу (так званім алародіанським мовам, що походять від урартської мови), зокрема чеченської й лезгинської. Хурритська цивілізація досягла свого найбільшого розквіту у XVI – XIV ст. до н. е. Загальноприйнятою датою загибелі хурритської цивілізації вважається 1365 р. до н. е.

Численні клани хурритів, такі, як кутії, хетти, кассити (які заснували касситське царство у Вавилоні у XV ст. до н. е.), куртії (протокурди?), мітанні, мушки й урартці, формували держави й міста, що отримали їхні імена. Куро-Аракська культура теж належить хурритам. Загальновизнано вважати, що низка маленьких хурритських держав поступово об'єдналася й сформувала імперію Мітанні.

Хуррити були такими всюдисущими, що багато індоіранських та індоєвропейських народів вірять, ніби мають значний внесок хурритів у власний етногенез. Наприклад, курди вважають самі себе й свою культуру спадкоємцями хурритів та їхньої цивілізації, незважаючи на цілковиту відмінність мов. Є також припущення, що вірмени є сумішшю хурритів та індоєвропейців фрігійців. Однак лінгвістичні дослідження є доказом, що саме мешканці Південно-Східного Кавказу є найбільш близькими нащадками хурритів.

Висловлюються думки, що і хорити, які населяли район Мертвого моря в часи до Авраама, були хурритським племенем. Ебусити, які володіли Єрусалимом доти, доки його не завоював Давид близько 1000 р. до н. е., мали змішане хурритсько-семітське походження, а одного з їхніх правителів звали Абді-Хетба, і саме це ім'я поєднувало в собі семітський і хурритський компоненти. У староеврейській мові вільних людей називали «бней хорін» («сини хурритів») [1].

Імперія Мітанні виникла 1550 року до н. е., як припускається, на південному заході від Вірменського плато, і принаймні частково була утворена хурритським компонентом. Хоча є деякі непрямі докази того, що панівна верхівка у цій державі була індоєвропейського походження, хурритською мовою поспілкувалися як державною. Столиця Вассукані, скоріше за все, розташовувалася біля Телль ель-Фахарійє, що на півночі Сирії, а Ніневія була найбільш східною окраїною імперії. Мітанні підкорила Ассирію 1472 року до н. е. Куль-

тура Мітанні, що була унікальною сумішшю хурритських традицій і шумерських та аккадських культурних впливів, значною мірою вплинула на цивілізацію хетів та інших народів. Жителі Мітанні вдосконалили двоколісну бойову колісницю, яка справила такий великий вплив на перебіг бойових дій, починаючи з XV ст. до н. е. Мітанні була зруйнована 1300 року до н. е., зазнавши спочатку хетського, а потім асирійського нападу [3].

Урартці, яких також називали «хальду», самі себе називали «біаїнілі», вони вперше згадуються в асирійських записах 860 року до н. е. Будучи хурритського походження, вони проживали на Вірменському плато, столицею була Тушпа, біля озера Ван. Припускається, що халдеї, які жили на півдні Вавилонії, були уламком «хальду». Урартська мова була дуже близькою до мови хурритської, а можливо була її нащадком, і збереглася вона в клинописних текстах. Царство Урарту, що утворилося в результаті злиття кількох дрібних держав, процвітало у IX – VII ст. до н. е., й сягало Північного Кавказу, коли перебувало в zenіті своєї могутності. Ксенофонт відвідав рештки урартських племен приблизно 400 року до н. е.

Урартці лишень частково були асимільовані вірменами, і деяким з їхніх племен удавалося зберігати свою незалежність і культуру на теренах Центрального Кавказу. Уважається, що алародіани, нахматеї й дзурдзуки (дурдуки: від назви міста Дурдукка біля озера Урмія, що на північному сході Ірану) були рештками урартського народу, а останні два народи є прямими пращурами вайнахів [1].

Деякі хурритсько-нахські племена мешкали у центральних і східних регіонах Закавказзя ще до краху Урарту. Згідно з твердженнями Г. А. Мелікішвілі, прискорене заселення Закавказзя племенами Урарту пояснюється їх спорідненістю з людьми, які там проживали. І все ж, вочевидь нахська й хурритська присутність на Закавказзі може бути простеженою лише з часів загибелі Урарту, імовірно з причини нестачі писемних джерел. Однак у «Грузинських хроніках» Леонтія Мровелі («Картліс цховреба», себто «Життя Грузії», XI ст.) згадується, що після вторгнення Олександра Македонського в Грузію у IV ст. до н. е., халдеї (урартці ?) повернулися на Закавказзя.

Ерси, одне з племен Урарту, гіпотетично розглядається як проміжна ланка між хурритами й нахами. Аракс (Ераскхі чи Єраскхі) означає присвяту ерсам, де «хі» є хурритсько-нахським гідронімом-суфіксом. Понад те, назва урартського міста Ерібуні (= Єреван ?) можливо означала «земля ерсів» («бун» = «захист» по-чеченськи). У місцевості Ераскхадзор (хурритсько-нахсько-вірменський топонім, який можна перекласти як «Ущелина Ераскхі»; «дзор» = «ущелина» по-вірменськи) проживала громада Нахчрадзор, що, найбільш імовірно, була компонентом сукупності предків чеченців. За Леонтієм Мровелі, море Орета (Ерета), тобто озеро Севан, було кордоном держави Таргамоса.

На межі нашої ери, нахські народи Закавказзя склалися з дзурдзуків на півночі, цонарів на півдні, двалів на заході й ерсів на сході. Кахетинці, які самі себе називають «кабацас», а свою територію – «Ках-Баца», були оточені племенами нахів, та й самі, скоріше за все, були тушинами нахського кореня. Історик XVIII ст. Вахушті, стверджував, що кахетинці вважали глігвів, дзурдзуків і кіс-

тинців своїми етнічними родичами. Закавказькі халдеї, табальці й тибаренці також розмовляли нахськими діалектами. Деякі дослідники впевнені, що хевсури, свани й удіни також є народами нахського походження. Можна стверджувати, що грузини (картлійці) поступово стали домінувати над нахами в Закавказзі, витісняючи деякі з їхніх племен на північ та асимілюючи більшість тих, хто залишився [1].

Генетична спорідненість між вайнахськими й хурритсько-урартськими мовами породила гіпотези, за якими припускається міграція деяких жителів Урарту вздовж гір Кавказу після краху їхньої держави. Це підтверджується й деякими старовинними записами. Згідно зі Страбоном («Географія», 5-й розділ, книга 11, стор. 1 – 49), гаргареї («Гергара» – «рідня» по-чеченськи), за припущенням протовайнахи чи то споріднене з ними плем'я, і амазони мігрували з Малої Азії на Східний Кавказ, у Кераунські гори, на північ від Кавказької Албанії, де вони стріли еобеоанців і трацінців, які прийшли з заходу. За легендою гаргареї й амазони, які проживали в окремих, але сусідніх, регіонах, дотримувались ритуалів розмноження, що тривали впродовж двох місяців на прикордонній горі, після чого вони ділили новонароджених: гаргареї забирали хлопчиків, а амазони – дівчаток. Якщо підтвердиться гіпотеза про те, що амазони були одним із елементів, із яких формувався черкеський народ, а гаргареї – чеченський народ, то тоді цей дотепний міф може стати ще одним доказом на користь гіпотетичної спорідненості двох народів [3], [8].

«Грузинські хроніки» Л. Мровелі, що започатковують висвітлення подій до нашої ери, містять перше писемне згадування нахчматеїв, попередників нохчі. За Л. Мровелі нахчматеї були нащадками Таргамоса, міфічного пращура кавказьких народів, який переселився разом зі своїми синами на Кавказ із Ассирії. Перед смертю Таргамос розділив країну між синами, і старший, самий благородний, син Кавкасос отримав центральний Кавказ. Кавкасос породив чеченські племена, а його нащадок, Дзурдзук, який мешкав у гірській місцевості, названій на його честь «Дзурдзукетія», заснував сильну державу у IV – III ст. до н. е. Згідно з «Вірменськими хроніками», що значною мірою є перекладом праці Л. Мровелі, дзурдзуки завдали поразки скіфам і стали могутньою силою в I тис. до н. е. Вони допомогли Фарнавазу, першому цареві Грузії, здолати його невірних васалів і зміцнити державу. Одруження Фарнаваза з принцесою дзурдзуків зміцнила картвело-іберійський союз з дзурдзуками. В Хроніках у загальних рисах подається картина політичних утворень, що існували на Кавказі у VII – VIII ст. н.е. [1].

66 року до н.е. Помпей здійснив успішну кампанію в Закавказзі, під час якої сталося багато жорстоких битв з вірменами, грузинами, кавказькими албанцями. Траян підкорив Західний і Східний Кавказ, Іберію та Албанію невдовзі після 114 р. н. е., як про те повідомляється в римських літописах, і запровадив на цих територіях римське управління. Підтримана сарматами й деякими високірними північними племенами Іберія стала панівною силою на Кавказі у II ст. н. е. Однак до середини III ст. вона виявилася виснаженою практично безупинними війнами з Сасанідами, що також намагалися підкорити нахів на півночі, але без особливого успіху.

Вірменія та Іберія прийняли християнство в IV ст., що було реакцією на агресію Сасанідів, і Рим відправив війська їм на допомогу. Однак іранцям удалося домогтися переваги під кінець століття, вони остаточно перемогли римлян і витіснили їх майже звідусіль на Кавказі. Сасаніди намагались нав'язати свою державну релігію – зороастризм – християнським народам: вірменам і грузинам. Сасанідський вплив сягнув навіть нахів та аланів на Пі-внічному Кавказі.

Політичний і релігійний конфлікт між Візантією та Сасанідським Іраном, що тривав у V – VII ст., торкнувся і грузинів, і вірменів, і нахів та інших народів Північного Кавказу, оскільки обидві супердержави прагнули також і до оволодіння Кавказом. Безнастанні війни послабили обидві держави й підірвали їх військову міць, що розчистило історичну сцену для нових гравців. У VII ст. Арабський халіфат зруйнував державу Сасанідів потужним ударом, окупував візантійські володіння в Малій Азії, а пізніше обернув вістря удару в бік Кавказу.

Тюркські кочовики гунни здійснили нашествя на Північний Кавказ і здолали аланів та інші північнокавказькі народи у другій половині IV ст., окупувавши велетенську територію, що охоплювала землі вайнахів. Це змусило жителів рівнин шукати захисту в горах. Гунни були ослаблені у VI ст. аварами, які наступали, а останні, своєю чергою, господарювали впродовж століття [2], [9].

Упродовж перших кількох століть нашої ери нахи розвинули свою особливу культуру між Великим Степом і Південним Кавказом та південно-західною Азією; при цьому вони зазнавали культурного, політичного та економічного впливу Грузії, Вірменії, Риму й Персії. У V – VII ст. нахський світ був оточений спорідненими народами Дагестану зі сходу, аланами з заходу й півночі, та грузинами з півдня. У VI ст. нахські племена Грузії та її північних околиць були християнізовані грузинами.

Більшість середньовічних вайнахів проживала на теренах між гірськими хребтами і в долинах річок, приблизно на тій самій території, що й дотепер. Раннє Середньовіччя стало свідком зведення кам'яних споруд у горах, що стало можливим завдяки економічному й суспільному розвитку. Усі долини у верхів'ях Аргуна, Асси, Дар'яна й Фортанги можуть похвалитися кам'яними архітектурними комплексами, такими, як вежі, фортеці, склепи, святилища й церкви. Пізніше стали з'являтися цілі поселення. За таких сприятливих умов вайнахи разом зі спорідненими сусідніми народами заснували низку кавказьких держав [1].

Сарір (Серір) був містом-державою, заснованим у гірських районах Чечні й Дагестану в IV – V ст. н. е., зі столицею в Хунзаху, що в Дагестані. Це було, мабуть, першим виявленням комплексної соціальної організації, якого досягнули північно-східні кавказці, воно перевершило племінну структуру в добу Середньовіччя, а його структура базувалась на зародковому феодалізмі. Згодом у Сарірі було прийняте християнство як державна релігія, але маси зберегли відданість своїм анімістичним і політеїстичним віруванням.

Сарір став данником аланів у V ст. Інші завойовники знизили статус Саріра до васалітету 630 року, а 651 року гору над ним взяли хазари. Народ Саріра воював проти нашествия арабів у VII – VIII ст. Арабські мандрівники назива-

ли правителя королівства «Сахіб ас-Сарір» («Володар трону»). Аль-Масуді, який відвідав Кавказ у X ст., згадав, що Сарір перебував у союзі з аланами проти хазар. 1032 року коаліційні війська Саріра, аланів і русичів Тмутаракані здійснили набіг на Шемаху, столицю Ширвану (на території сучасного Азербайджану), але були перехоплені дорогою назад й розбиті мусульманським еміром Дербента Мансуром (Дербент – місто на узбережжі Каспійського моря в сучасному Дагестані). Сарір упав в XI-XII ст. [1], [7], [8].

Політична гегемонія на Північно-Східному Кавказі перейшла до Хозарського каганату в VII ст. Хозарський каганат поставив тюркські й аланські племена Північного Кавказу у васальну залежність від себе. Хозари побудували низку укріплень у степах північно-східної Чечні. Припускається, що перша столиця хозар Семендер була побудована на Терекі, неподалік від місця його впадіння в Каспійське море. Хозарія прийняла юдаїзм як державну релігію в VII ст.

У середині 960-х років вайнахи воювали на боці князя Святослава Київського проти хозар, чия імперія внаслідок цього була непоправно послаблена. Мстислав Перший, онук Святослава, правив Тмутараканським князівством, що домінувало в регіоні деякий період. В XI ст. Мстислав у союзі з касогами (кабардинцями) викоренив хозар із Криму та взяв їхню столицю Саркел. Згідно з кабардинськими легендами, самі касоги трохи згодом знищили Тмутаракань [1].

У середині VII ст. арабські армії зруйнували Сасанідську імперію й попрямували на північ, у бік Малої Азії й Кавказу. Закавказькі держави були підкорені, Тбілісі було взято 645 року. Араби пройшлися Кавказом, але їм довелося зіткнутися з могутньою силою хозар та їхніх нахсько-дагестанських союзників. Мусульманський наступ було призупинено й обидві сторони виявилися втягнутими у війну, що тривала з кінця VII ст. до початку VIII ст. і виснажила їх обох. Конфлікт ущух близько IX ст., на той час арабське правління в Грузії послабилось значною мірою через постійні набіги закавказьких нахів цонарів, яких в арабських джерелах називали «санарами».

Турки сельджуки підкорили Грузію 1068 року й спустошили її. Цар Давид Четвертий очолив боротьбу проти сельджуків і звільнив Тбілісі 1122 року, йому також вдалося поступово позбутися панування сельджуків. Грузини спромоглися розбудувати сильне царство, чия влада сягала й деяких частин Північного Кавказу.

Після того, як ривок мусульман на північ був нейтралізований, розпочався доволі тривалий період відносного миру й стабільності, при цьому алани домінували на північних рівнинах, а нахи насолоджувались автономією у південних регіонах. Примітний рівень соціального, економічного й культурного розвитку був досягнутий нахами. Споруджувалися житлові й бойові вежі. Завдяки західно-східному торговельному шляху від хозарського міста Семендера до портів Чорного моря й північно-південному шляху через Дар'яльську ущелину було налагоджено торговельні зв'язки з Візантією, Хозарією й Грузією, а через них – Європою та Близьким Сходом. Археологічні знахідки, що відносяться до цього періоду, щедри на ковальські й ремісничі вироби. Неприступні гори все ще слугували пристановищем для чужоземців, у них знайшли захист і деякі

люди, що тікали від хрестоносців. Хоча аланська культура і залишалася значною у той період, культурний і релігійний вплив Грузії був переважним у XII ст. й досяг свого піку за правління цариці Тамари, на початку XIII ст. Деякі вайнахи навернулись у православне християнство і в горах спорудили храми. Інтеграція суспільства у більш монолітну структуру призвела до сироб становлення феодалізму як соціальної системи. Закавказькі нахи взяли активну участь у політичному житті Грузії, вони приєднувалися до воєнних кампаній, що проводилися її монархами, а їхні звичаї описані в «Грузинських хроніках» і завдяки цьому збереглися для нащадків.

Починаючи з IX ст., тюркські кочові племена, предки деяких нинішніх тюркських народів Північного Кавказу, зробили свою присутність відчутною у прикавказьких степах. Першими з'явилися печеніги, які згодом стали контролювати степи Причорномор'я, а після них в XI ст. – кипчаки, зокрема й половці. Алани були залучені до участі в кровопролитних конфліктах з цими завойовниками. Згідно зі «Словом о полку Ігоревім» (увічненому в опері О. П. Бородіна «Князь Ігор»), вайнахи взяли участь у поході князя Ігоря проти половців, коли полоненому князеві був запропонований захист у горах, серед народу Овлура, тобто серед чеченців [5], [6], [10], [11].

Феодальне державне утворення Сімсім (Сімсір) було суто чеченським князівством, заснованим довкола поселення Сімсір, що на південному сході Чечні. Воно процвітало у XII – XIV ст. й охоплювало приблизно території сучасних Гудермеського та Ножай-Юртівського районів. Князівство залучало гірських чеченців будувати поселення на своїх окраїнах. Сімсім підпало під прямий вплив Золотої Орди в XIV ст. й поступово прийняло іслам як державну релігію. Одним із найбільш важливих його правителів був Гаюр Хан. Князівство Сімсім було знищене татарами, які безчинствували наприкінці XIV ст. [1].

У 1230-і роки монголи вторглися на Північний Кавказ через Дербент і спустошили рівнини Чечні. Алани, які уклали тимчасовий союз із половцями, намагалися чинити опір ордам Чингізхана, але даремно – аланська держава на території західної Чечні була знищена. Вайнахські поселення були спалені, а більшість мешканців або загинула, або потрапила в рабство. Усі аспекти життя вайнахів зазнали впливу цієї різанини, що зупинило прогрес у всіх галузях на тривалий період. Деякі рівнинні чеченці врятувалися в горах, де вони, разом зі своїми гірськими братами, чинили відчайдушний опір, захищаючи свою землю та спосіб життя. Саме тоді чеченці довели до досконалості свою систему координованої оборони, елементами якої були масивні вежі та укріплення в стратегічно важливих місцях. Отже, рештки нації змогли уникнути знищення й втрати рідної мови, звичаїв і культури.

Вайнахи й досі зберігають деякі легенди, у яких розповідається про їхні нерівні битви проти лютих монголів, і ці легенди співпадають із історичними звітами західних мандрівників. Перебуваючи у складі папського посольства до монгольського хана у 1245 – 1247 рр., Плано Карпіні засвідчив, що воїни хана ніяк не могли опанувати гірську частину країни аланів, хоча тримали її в облозі впродовж 12 років, причиною чого була героїчна оборона населення. За словами Карпіні, «багато монголів, і знатних, і простолюду, було вбито». Видається

найбільш імовірним, що саме чеченці чинили такий непримиренний спротив, адже саме вони проживали в горах на той час. Гільєм де Рубрук, який проїжджав Кавказом 1253 року як посол французького короля до хана Сартака, сина Бату й спадкоємця трону, писав, що черкеси ніколи не підкорялись монгольському пануванню, незважаючи на те, що хан поклав п'яту частину свого війська, аби завоювати їхню країну (Г. де Рубрук, 1735 р.) [1].

У 1390-і роки ще лютіший завойовник – Тамерлан – пішов слідами монголів. Завдавши поразки Золотій Орді, він здійснив руйнівне вторгнення в Чечню, знищивши князівство Сімсім, чий правитель – Гаюр Хан – був союзником Золотої Орди. Після цього Тамерлан напав на гірську Чечню. Його веле-тенське військо, у якому були сотні тисяч татар, зустріло запеклий опір, але, зрештою, явна чисельна перевага взяла гору над звитягою, і частина регіону впала жертвою татар, які дали волю своєму гніву і помстилися населенню. Чеченці знайшли захист у гірських нетрях і стали вичікувати кращих часів.

Фізичні, матеріальні й культурні втрати вайнахського народу були настільки великими, що історичний зв'язок часів і культур вчергове виявився порушеним. Перенаселення й нестача орної землі змусили чеченців розробляти методи виживання за нових умов, включаючи терасування ділянок і покриття їх принесеним ґрунтом [2], [4], [9]. До XV ст. кількість нахських народів скоротилася до північнокавказьких вайнахів і тушинів у Закавказзі: усі інші були знищені, вигнані чи асимільовані картвелами. Після відходу татар деякі вайнахи спустилися з гір і розселились на рівнині. Гарні економічні відносини були налагоджені з сусідніми дагестанцями й грузинами.

Початок всесвітнього періоду похолодання у XVI ст. зумовив панування льодовиків у високогір'ї й скоротив терміни землеробських циклів, що змусило багатьох вайнахів шукати відносно більшого тепла біля підніжжя гір і на рівнинах. Це зумовило їхні прямі контакти з кумиками, ногайцями й кабардинцями, унаслідок чого розпочалася тривала боротьба проти цих народів за контроль над пасовищами. Деякі епічні легенди (іллі) вайнахів відносяться до цього періоду, у них також мовиться про посилення конфронтації між рештками Золотої Орди й жителями Північного Кавказу, яка змушувала останніх шукати допомоги у своїх тодішніх часткових одновірців росіян.

І все ж це були гарні роки, що стали свідками прогресу в усіх галузях. Землеробство й скотарство досягли відносно високого рівня розвитку. Баштова архітектура в ту добу перебувала в zenіті свого розквіту. Ремісники різних спеціальностей удосконалювали свою майстерність, піднімаючи її до дедалі вищих естетичних стандартів: вони виготовляли ювелірні вироби, предмети хатнього вжитку й зброю з заліза, міді, цинку й срібла – усі ці предмети у великій кількості знаходять на землях вайнахів. Рівень грамотності теж був досягнутий у ту сприятливу епоху, і тримався впродовж XVII ст. Поховальні й релігійні обряди можуть стати підтвердженням того, що в добу пізнього Середньовіччя на цій землі існувала унікальна суміш поганських, християнських та ісламських традицій.

Сталися й великі соціальні зміни: прості люди піддали сумніву легітимність та ефективність феодалної системи, і розпочали рух за скасування особи-

стої залежності й спадкового правління вайнахської аристократії. Традиційна суспільна система викристалізувалась як національний еталон. Поряд із феодалними князівствами, на кшталт Брагунського, Герменчукського й Алдинського, з'явилися вільні громади, фундаментом життя яких було три засади: демократія, особиста свобода й рівність; вони керувались на підставі законів адату. Стародавні поганські звичаї – ламкерст – і надалі існували в горах.

Проте до ствердження інституту меритократії вайнахське суспільство мало пройти проміжний етап, коли запрошувалися іноземні володарі для управління ним. Після внутрішніх міжплеменних конфліктів за першість, було досягнуто компромісу, який полягав у запрошенні кабардинських чи кумицьких князів і ханів як правителів, адже набагато легше було вигнати чужоземного правителя, аніж викоринити династію місцевого походження. І хоча ця практика згодом була визнана непридатною, і вибір спинився на системі меритократії, коли громадами правили найбільш видатні їхні члени, усе ж таки були деякі приклади запрошення іноземних князів для правління чеченськими суспільствами, таке зрідка траплялось аж до середини XVIII ст.

Згідно з деякими дослідниками, настанова «демократія, свобода й рівність» обернулася проти тих, хто її винайшов, оскільки ці принципи були доведені до крайньої межі і за них міцно тримались, вони порушили подальший суспільний розвиток [2], [4], [5], [6].

Після завоювання Константинополя 1453 року оттомани зайнялися проектом розширення своєї гегемонії на Західний Кавказ. 1475 року вони захопили Кафу в Криму, покінчивши з торговим і морським пануванням генуезців у східній частині Чорного моря, і поставили Кримське ханство у васальну залежність від себе. До середини XVI ст. Оттоманська Порта взяла під свій контроль порти Грузії.

Персія, і собі, прагнула оволодіти східними регіонами Кавказу, включаючи Картлію й Кахетію, що на сході Грузії. Іранці намагались накинати шиїзм народам Кавказу, але зустріли запеклий опір християнських грузинів і вірмен, а також жителів Північного Кавказу, і тільки тюрки-азербайджанці прийняли шиїзм масово. Зіткнення амбіцій сунітської Туреччини й шиїтської Персії (а згодом і Росії, яка до певного часу не виявляла своїх інтересів) на Кавказі значною мірою визначало перебіг подій упродовж кількох наступних століть.

Козаки відігравали значну роль в історії Північного Кавказу з моменту своєї появи на цій території на початку XVI ст. і аж до становлення Радянського Союзу на початку XX ст., коли вони значною мірою стали маргіналами. Козаки спочатку колонізували степи на північ від Сунжі та вздовж нижньої течії Тереку; Тарки й Андрієво, що були одними з перших їхніх поселень. Прибуття козаків приблизно співпало в часі з масовим виходом чеченців з гір на рівнину для порятунку від несприятливих змін клімату – від похолодання.

Спершу стосунки між козаками й жителями Північного Кавказу були дружніми, не виникало суттєвих конфліктів і тертя. Згодом прибульці сформували Терське й Гребінське козацтво, змішалися з чеченцями й кабардинцями й перейняли у них багато звичаїв і сільськогосподарських методів, у цілому вони

наслідували кавказький стиль життя. Згідно з І. Бадделеєм, козаки того часу були майже рівними чеченцям за рівнем своєї цивілізованості [1].

Кавказ став ареною постійних конфліктів, починаючи з того моменту, коли тут зіткнулися інтереси оттоманів, персів і ханств Золотої Орди, що прагнули контролювати стратегічно важливу територію. У середині XVI ст. новий гравець зробив зловісний дебют на кавказькій сцені. Після скинення татарського панування 1480 року Московське князівство (згодом Росія) взяло курс на експансію, який тривав століттями. Окупація росіянами Астрахані й знищення Татарського (Казанського) ханства 1556 року позначили початок російських інтересів на Кавказі. Спочатку Росія не сприймалась як загроза жителями Північного Кавказу, а радше як союзник проти ханств, із якими вони перебували у стані постійних конфліктів.

Росія поступово просувалася в північнокавказькі степи, зазіхаючи на них і відсуваючи кавказькі князівства дедалі більше на південь, а також засновуючи фортеці для закріплення надбань і для того, щоби вони стали плацдармом майбутньої експансії. 1559 року була побудована фортеця Тарки, на сунженській височині, а 1567 року – ще одна, біля впадіння Сунжі в Терек. Це зумовило тертя Росії з Оттоманською Портою та Персією. Однак Росія була змушена залишити ці укріплення внаслідок нападу на них місцевого населення й оттоманського війська наприкінці 1570-х років.

1561 року цар Іван Грозний (1533 – 1584 рр.) одружився з князівною Марією, донькою могутнього кабардинського князя Темрюка, цей крок позначив початок російського курсу на кооптацію еліт народів Північного Кавказу для полегшення захоплення їхніх земель Росією. Керовані ненавистю щодо турків і персів, деякі чеченські князі стали на бік Росії, дозволивши їй спорудити Терське Містечко 1587 року. Ці самі князі були в гарних відносинах із Темрюком. Перший чеченський «посол» до російського двору – Шіх-Мурза Окоцький, – якого пізніше назвали «князем», 1588 року склав шану разом із васьальним кабардинським князем Алхасом.

Наприкінці 1580-х років укладено союз між Московським царством й християнізованими кахетинцями й тушинами, які звернулися до московського царя з проханням допомогти відбити перські й дагестанські вторгнення на їхні землі. У 1593 – 1594 рр. об'єднане військо дагестанців, чеченців і кабардинців перехопило російську армію, відправлену на допомогу Олександрові II, правителю Кахетії, відбулася битва на річці Сулак, що в Дагестані. Окоцького зарізали, а решта колабораціоністів була змушена тікати й поступити на царську службу. Отже, перша спроба росіян здійснити кооптацію еліт народів Північного Кавказу зазнала невдачі. Росіяни відмовилися від вторгнення в Чечню, а їхні експансіоністські плани були відкладені на деякий час.

1604 року цар Борис Годунов (1598 – 1605 рр.) спробував установити форпост на Північному Кавказі, щоб зміцнити свої амбіції стосовно Персії. Він відправив загоны з Казані й Астрахані, але, незважаючи на повну співпрацю терських козаків (російською – «терские казаки», із наголосом на останній склад), росіяни були вщент розбиті об'єднаними силами народів Північного

Кавказу й оттоманів 1605 року. Царські інсинуації на Кавказі припинилися більш ніж на століття [1], [5], [7].

Припускається, що наприкінці XVI ст. чи в першій половині XVIII ст. сталося виокремлення західної частини вайнахського етносу, що започаткувало формування інгуської нації. Решта вайнахів була заснована на десяти племінних конгломератах, що стало базою більш досконалих соціальних комплексів, які краще описуються терміном «князівство», таких, як Окоцьке (із центром у населеному пункті Аух), Гехінське й Чеченське. Економіка базувалася на землеробстві, скотарстві, ремеслах і торгівлі з іншими народами Північного Кавказу, Грузією, Росією й східними країнами [1].

Цар Петро Перший (правив у 1682 – 1725 рр.) розробив дворівневу стратегію експансії на Кавказ. На західному фланзі йому вдалося 1696 року захопити Азов у турків та їхніх союзників – кримських татар. Ця фортеця блокувала росіянам доступ до Чорного моря. Однак росіяни були змушені здати її 1711 року після поразки, якої їм завдали їхні запеклі вороги турки під час Прутського походу, у Східній Європі.

Із укладенням російсько-турецького мирного договору 1700 року, дві сили почали суперничати за здобуття підтримки з боку жителів Північного Кавказу, що викликало поляризацію серед чеченських військових керманічів на проросійський і протурецький табори, Брагунські беки були найбільш видатними представниками першого табору.

1706 року цар Петро I відновив російські плани щодо завоювання Східного Кавказу. Жителі Північно-Східного Кавказу відповіли тим, що завдали поразки російським військам, що вторглися, й взяли Тарки 1707 року. Однак цей відступ не змусив царя відмовитися від реалізації своєї схеми, оскільки він розглядав захоплення контрольованих Персією провінцій Північного Кавказу як прелюдію до загарбання власне Персії, а потім і підвладної Британії Індії. 1708 року росіяни уклали союз з калмиками, які заприсяглися воювати проти чеченців.

На початку XVIII ст. зіпсувалися й відносини жителів Північного Кавказу з терськими козаками, оскільки ті вторгалися на території кавказців; набіги й контрнабіги стали повсякденною реальністю. Терські козаки підкорилися Петру I 1712 року (саме цього року резиденцію російського уряду було перенесено в Санкт-Петербург) і стали складовою частиною царської воєнної машини, потужною силою росіян, які прагнули до теплих південних вод, і відіграли значну роль у майбутній російсько-кавказькій війні.

1718 року великі сили терських козаків напали на чеченські села. Чеченці, й ті, які раніше були за росіян, і решта, відповіли тим, що уклали союз з дагестанцями й кримським ханом, й атакували російські укріплення на Терці. 1722 року велика російська армія висадилися на дагестанському березі, захопивши смужку землі й просуваючись на південь аж до Баку. Однак воєнна кампанія в гірській Чечні 1722 року була виграна об'єднаними силами вайнахів і кумиків, її переломним моментом стала битва при Ендері, на Акташі.

У 1729 – 1730 рр. Росія була змушена відмовитися від завоювання східних кавказьких провінцій, зберігаючи за собою лише кілька укріплень на ліво-

му березі Тереку. Хоча амбіції росіян не змогли втілитися в життя, росіяни ознайомилися з територією і, що важливіше, стали просувати більш узгоджену й цілеспрямовану політику на Кавказі. Тим часом терські козаки й надалі чинили тиск на кавказців, не даючи, так би мовити, казану охолонути, й вичікуючи «сприятливіших» часів.

На початку 1730-х років кримські татари відбили російську навалу на їхні землі, а після цього просунулися аж до Чечні, де й були розбиті чеченцями. Це був останній похід, здійснений кримським ханом у цю країну. 1735 року росіяни побудували Кизлярську фортецю на Тереку, в Дагестані. 1747 року Девлет-Гірей Черкаський, кабардинський офіцер російської армії, був запрошений жителями колишнього Герменчукського князівства правити ними; ці жителі сподівалися у такий спосіб отримати сприятливі умови в торгівлі з росіянами [1], [8], [11].

У середині XVIII ст. Росія була зайнята європейськими справами, де сконцентрувалися головні її сили, тоді як терські козаки обстоювали надбання росіян на Північному Кавказі. 1757 року російська імператриця Єлизавета I (1741 – 1761 рр.) наказала розпочати кампанію з умиротворення Чечні й «відновлення» у ній царської влади. Дагестанські воїни приєдналися до чеченців і воювали проти російських сил, конфлікт владнали тільки 1760 року перемовинами.

Зважаючи на укладення Версальського договору 1763 року й наступним зниженням напруженості на європейському фронті, імператриця Катерина II (1762 – 1796 рр.) розробила амбіційний план із припинення турецького впливу на Кавказі та його анексії своєю імперією, що дедалі більше розширювалась. Російська схема полягала в побудові на північному кордоні Кавказу якомога більшої кількості укріплених пунктів, що мали стати відправними базами наступної експансії. У 1762 – 1763 рр. росіяни звели фортецю Моздок у Малій Кабарді (тепер це частина Північної Осетії). Це був значний успіх, оскільки росіяни наблизилися до життєво важливого Дар'яльського шляху в Центральному Кавказі. Кабардинці, які почувалися зрадженими росіянами, здійснили низку атак на російські сили в 1765 – 1769 рр., при цьому їм допомагали їхні чеченські союзники. У 60 – 70-і роки XVIII ст. була зведена нова лінія донськими козаками між Моздоком і Червленою, що викликало протести чеченців. До 1769 р. лінію було подовжено у східному напрямку, до Кизляра.

Оттомани, відчуваючи небезпеку цих укріплень, напали на Військову Лінію 1768 року, під час другої російсько-турецької війни. Кабардинці й чеченці приєдналися до походу, виступивши на боці турків, атакуючи й грабуючи Кизляр, головну базу російської експансії на Кавказі на той час. На початку 1770-х років чеченці були втягнені в постійні сутички з російськими силами, якими керував генерал Медем, і які здійснювали постійні походи в їхню країну. Чеченський провідник – Алі-Султан Хазбулатов – кілька разів нападав на російські укріплення на Тереку, але був змушений присягнути на вірність Росії після поразки в лютому 1770 р. Інші військові провідники, такі, як брагунський князь Куденет Баммат і Расланбек Айдемір, були кооптовані.

Після поразки, Оттоманська Порта була змушена здати Кабарду, Осетію й Крим 1774 року – землі, на які вона ніколи не мала законних прав – Росії, згідно з Кючук-Кайнарджийським договором. Дуже важливо зазначити, що Росія отримала контроль над Дар'яльським шляхом, воротами в Закавказзя. Перемога заохотила царицю розпочати реалізацію «Грецького проекту» 1777 року, згідно з яким Північний Кавказ мав би бути анексований Росією поступово, мірою просування Військової Лінії на південь і спорудження нових укріплень, які контролювали б місцеве населення, а саме це населення слід було виселяти й замінювати його вірними козаками.

Улітку 1779 р. генерал Якобі здійснив потужний наступ углиб Кабарди, а у вересні, використовуючи перевагу своєї артилерії, завдав поразки об'єднаним силам кабардинців і чеченців біля річки Малка в результаті нищівної битви, що отримала назву «Кабардинського нічного жажіття» з боку кабардинців. Кавказці були геть деморалізовані, утративши еліту свого війська, а міць кабардинців була назавжди зламана.

1783 року Росія підкорила й анексувала Кримське ханство, прибравши у такий спосіб одну зі значних перешкод на своєму шляху до завоювання Кавказу. У відповідь на постійні клопоти персів цар Картлі-Кахетії Іраклій II уклав Георгієвський договір із росіянами 1783 року, фактично віддавши східну Грузію під російський протекторат. Були побудовані Військово-Грузинська дорога й місто Владикавказ. Зашморг повільно, але впевнено, затягувався навколо вершин Кавказу [1].

Із огляду на проведений історичний аналіз, можна стверджувати про те, наскільки складним, неординарним був шлях чеченського народу у напрямі свого етногенезу і становлення. Усупереч усім перешкодам цей процес відбувся, але він був надто ускладненим цілим комплексом історичних подій та обставин, що наклали глибокий відбиток як на долі окремих людей, так й усього чеченського народу. Цей вплив досі відчувається і спостерігається донині, попереджуючи бути надзвичайно уважними й готовими протистояти будь-яким виявленням агресії та порушень передусім у системі міжнародних відносин і міжнародного права.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Amjad Jaimoukha. The Chechens. – London: Routledge Curzon, 2005. – 344 p.
2. Ashemez R. Periodicals of the Peoples of the Northern Caucasus (1917–1959) // Caucasian Review. – 1959. – N. 8. – P. 113 – 124.
3. Marro C. and Hauptmann H. (eds). Chronologie des pays du Caucase et de l'Euphrate aux III-e–IV-e millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Chronologies for the III–IV Millennium BC. – Istanbul: Institut français d'études anatoliennes Georges Dumézil, 2000.
4. Astigarraga I. Tchétchénie: Un peuple sacrifié. – Paris: L'Harmattan, 2000.
5. Bengston J. D. 'Ein Vergleich von Buruschaski und Nordkaukasisch. – Georgica, 1997. – Band 20. – P. 88–94.
6. Colarusso J. Ethnographic Information on a Wild Man of the Caucasus / M. Halpin and M. Ames (eds) // Manlike Monsters on Trial. – Vancouver and London: University of British Columbia Press, 1980. – 348 p.
7. Beerle W. 'A Contribution to the Morphology of the Simple Verb in Chechen / F. Thordarson (ed.) // Studia Caucasologica I: Proceedings of the Third Caucasian Colloquium, Oslo, July 1986. – Oslo: Norwegian University Press, 1988.
8. Beksultanov M. Yukha kkhana a selkhana sanna... [Tomorrow is exactly like yesterday ...]. – Grozny, 1988.
9. Adler H.-P. Das Akkadische des Königs Tusratta von Mitanni. – Kevelaer: Butzon und Bercker, 1976.
10. Fallon P. «The Genitive in Zerg» Chechen: The Effect of Phonology on Morphological Change [paper presented at] // The Tenth Biennial Non-Slavic Languages Conference. – Chicago: University of Chicago, 1997. – May, 8–10.
11. Geiger B., Halasi-Kun T., Kuipers A. H. and Menges K. H. Peoples and Languages of the Caucasus: A Synopsis. – The Hague: Mouton, 1959.

Під час роботи конференції з великим інтересом слухали та обговорювали доповіді представники різних країн і регіонів – Іраку, Африки, Індонезії, а також Китаю, Кореї, Індії та України.

УКРАЇНА В ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСАХ РОСІЇ

У статті стисло викладено авторський погляд на періоди та етапи становлення й розвитку політики Росії щодо України, що є руйнівною для самої Росії. Аналізуючи найважливіші факти, автор зосереджується на історії так званого «стратегічного партнерства» між Росією й Україною за російським сценарієм.

Ключові слова: Україна, Росія, політика, етапи, партнерство.

Чекаленко Л. Д. *Украина в геополитических интересах России*. В статье кратко излагается авторская точка зрения на периоды, а также этапы становления и развития политики России в отношении Украины, являющейся разрушительной для самой России. Анализируя важнейшие факты, автор сосредотачивается на истории так называемого «стратегического партнерства» между Россией и Украиной по российскому сценарию.

Ключевые слова: Украина, Россия, политика, этапы, партнерство.

Chekalenko L. D. Ukraine in Russia's Geopolitical Interests. The article summarizes the author's view on the stages of formation and development of Russia's policy towards Ukraine, which is destructive for Russia. Based on the main facts analyzes, the author focuses on the history of the so-called "Strategic partnership" between Russia and Ukraine according to the Russian scenario.

Key words: Ukraine, Russia, policy, stages of formation, partnership.

Авторською метою цієї статті було визначити, проаналізувати й дати характеристику хронологічним періодам та етапам становлення й реалізації політики Росії щодо України. Особливістю цієї проблеми є те, що історія «стратегічного партнерства» Росії – України за російським сценарієм доби незалежності вкладається у відомі хронологічні межі.

«Єльцинський» період розвитку Росії – 1991–1999 рр., у якому виокремлюються два хронологічні етапи: 1991–1995 рр. і 1996–1999 рр. Перший характеризується динамікою «пострадянського розлучення». Політика Росії щодо України розвивається на тлі однотипних для обох країн кризових процесів і внутрішніх проблем, розв'язання яких накладає відбиток на характер і рівень двосторонніх відносин.

Відбувається процес формування державних інститутів на тлі глибокої економічної кризи паралельно з кардинальною трансформацією зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних відносин, осмисленням історичної ситуації, що склалася після біполярності, пошуком і формуванням національної ідентичності в кожній країні. Складність процесів державотворення відбувається й на розбудові російсько-українських відносин, що вимагає від обох сторін поступовості, осмислення, компромісів і, урешті-решт, – часу.

Така нестійка й кризова політична та економічна ситуація призводить до загострення двосторонніх відносин, несподіваним для українського середовища виникненням у російській політиці «пробних» шарів, спрямованих на випробу-

вання України на міцність (ідеться про територіальні зазіхання: Крим, м. Севастополь). Непростими для вирішення були й питання ядерної спадщини, поділу Чорноморського флоту, комплекс питань по Криму, борги й активи СРСР, гуманітарні проблеми тощо [1], [2].

Під час загострення відносин Україна відчувала себе вразливою й захищеною, намагалася віднайти захисту в інших світових центрах сили й міжнародних організацій. Росія, навпаки, володіючи нафтовими й газовими ресурсами, відчувала впевненість і зневагу до слабких конкурентів на світовому політичному та економічному ринку, до яких зарахувала й Україну, споглядаючи за її політичними «іграми» – наближенням до НАТО та ЄС.

У першому етапі (1991–1995 рр.) окреслилися дві тенденції в політиці Росії. Перша – намагання перетворити Росію на провідну могутню економічно незалежну й самодостатню державу через упровадження ліберальної економічної та політичної моделі, сформувати демократичне суспільство тощо. Цей процес дуже складно давався Росії. Цьому курсові протистояли антиєльцинські сили, що сконцентрувалися ще за керівництва в СРСР М. Горбачова. Саме вони намагалися повернутися до імперських засад, відновити Радянський Союз, денонсувати Біловезькі угоди, повернути Росії втрачені землі колишньої російської імперії. Саме вони не визнавали незалежності України й блокували укладення Великого Договору. Показником чого є події у Вільнюсі, азійських республіках, Грузії, Вірменії, а також Україні.

Друга тенденція – російська політика виходила з того, що в усіх колишніх республіках СРСР відбувалася гостра боротьба за владу між прорадянською елітою, яка впроваджувала критерії верховенства Росії на пострадянському просторі, та демократичними паростками, що тільки-но зароджувались. Зазначимо, що Росія в цьому питанні значно виграла, оскільки в Москві зосереджувались (не враховуючи економічний потенціал) найліпші, найталановитіші кадри з усіх цих республік), переважно, України.

Стали наявними відмінності між елітними політичними групами Росії й України. Значна частина російської еліти не відійшла від своєї зверхності, коли все українське піддається критиці й неприйняттю, подається як другорядне й менш вартісне, а російське за російським сценарієм – має світове значення. Особливо гострим питанням на порядку денному постала *проблема історичної пам'яті*: росіяни вважають себе за старшого брата з «єдиної колиски трьох народів – російського, українського й білоруського», чому, на превеликий жаль, підігрують і деякі українські вчені.

Другий етап «єльцинського» періоду припадає на 1995–1999 рр. Із досягненням Росією відповідного рівня розвитку, із певними ознаками долання кризових явищ після критичного 1998 р., її владна й політична еліта перестала бути залежною від інших пострадянських республік. Росія нагадала про свою першість і могутність, унаслідок чого з'явився важливий документ російської зовнішньої політики – «Стратегічний курс Російської Федерації щодо країн-учасниць СНД» від 14 вересня 1995 р., затверджений Указом російського президента [3]. Цим документом проголошено й закріплено інтереси Росії на пострадянському просторі в цілому, у тому числі через захист своїх «співвітчиз-

ників», до яких Росія відносить усіх російськомовних осіб і таких, що сповідують «російську ідею».

Нагадаємо також, що зміни в політиці Росії щодо України стали наявними і стали можливими лише після того, як Україна передала власну тактичну і стратегічну ядерну зброю Росії. Такий поворот російської політики був несподіваним для України, що розглядала Російську Федерацію як першого стратегічного й надійного партнера. Про критерії заявленого стратегічного партнерства між державами слід було забути.

Не втручаючись безпосередньо у внутрішні справи української держави, Росія вибудовувала начебто «відсторонену» політику – типу «спостерігай, але не дозволяй». Фактично Україна зробила в міжнародному вимірі саме настільки, наскільки її «відпустила» Росія. Українські економічні й зовнішньополітичні успіхи поки не дратували, однак і не давали спокійно жити російському політичному істеблішменту.

Лише після виконання Україною російських умов щодо Чорноморського флоту, що досягалося поступово й наполегливо, Росія 1997 року уклала *Великий Договір*, яким офіційно визнала територіальну цілісність і суверенітет України, однак не ратифікувала документ, поки не закріпила власні інтереси в українському просторі: ратифікація Угод по Чорноморському флоту, Угода про «нульовий» варіант, членство України в Міжпарламентській асамблеї СНД, утворення ЄврАзЕС тощо.

Економічний колапс Росії (дефолт) 1998 року дещо відвернув увагу владних російських структур від розв'язання «українського питання». І до початку 2000-х років можна було спостерігати активізацію України на євроатлантичному та євроінтеграційному напрямках.

У наступному («путінському») періоді розвитку політики Росії щодо України виокремлюють *теж два етапи*: 2000–2008 рр. та 2009–2013 рр. Перший пов'язуємо з початком нової стратегічної концепції політики Путіна/Медведева. У цьому історичному відрізку часу *теж виокремлюються два хронологічні підетапи*: 2000 – 2003 рр. і 2004 – 2008 рр. Перший відрізок часу – спостерігається апробування сил новим російським президентом, злам «внутрішніх» правил гри в самій Росії, переформатування владних гілок, фінансових потоків, жорстка централізація влади.

У зовнішній політиці спостерігалися досягнення незаперечних успіхів як результату високих цін на нафту й газ: розмова зі світовими потугами одним голосом, завоювання місця у «вісімці» й «двадцятці», перетворення Росії на одного з провідних акторів у світі й на першого гравця в СНД. *Росія не втручається активно в українські справи, робить це через економічні й політичні важелі*, що підтверджується курсом на можливе розчленування України через утворення на її території незалежних республік [4].

Український президент Л. Кучма знаходить необхідний тимчасовий компроміс із російським керівництвом, паралельно ухвалюючи державні документи щодо євроінтеграційного та євроатлантичного курсу України (2002 р., 2003 р.). В Україні з'являється можливість стати повноправним учасником Північноатлантичного Альянсу, а також наблизитися до ЄС.

Однак епопея, розв'язана Росією навколо острова Коса Тузла, нагадує Україні про російські інтереси в українському просторі, чітко виражені в російській сентенції, озвученій «рупором Кремля» В. Жириновським (в українському перекладі): «от скинемо на вас одну ядерну бомбу й подивимось, хто в домі хазяїн...».

Як наслідок, Україна знову балансує між Росією та Заходом, обіцяючи першій Керч-Єнікальську протоку, а другому – не дратувати Росію... Ситуація стала складною: український президент був ізольований через «справу кольчуг», а провідні європейські країни ігнорували Україну, зосередившись на взаємопорозумінні з Росією, оскільки наближався 2004 р. – рік прийняття в ЄС десяти нових учасників, більшість із яких була вихідцями з колишнього радянського блоку. *Європа до останнього моменту була непевна, що їй вдасться так легко «вирвати» колишніх сателітів із прорадянської зони впливу.*

Україна неспроможна самостійно пробити стіну свого замовчування та ізоляції. Концепція «ширша Європа», запропонована Європейським Союзом, що охопила й країни Середземномор'я, тобто Африки й Азії, не вдовольняє Україну. Однак іншого на той час не пропонувалось, а термін чинності Угоди України та ЄС про партнерство і співробітництво добігав кінця (1998–2008 рр.).

Тим часом, 2004 року в результаті свого розширення ЄС географічно і стратегічно досяг кордонів України і став виявляти більший інтерес до її справ. Із посиленням цього інтересу (особливістю політики Росії щодо України за президента В. Ющенка) розпочався новий відлік часу – II-й *підетап «путінського» періоду : 2004–2008 рр.*

Революції в пострадянських республіках, неконтрольовані російською стороною зміни влади розглядаються Росією як провали її зовнішньої політики (за що карають перших російських чиновників, позбавляючи їх відповідних посад). Відносини з Україною переведено на прагматичні рейки, ведуться різнопланові торговельні та інформаційні війни. Україна через економічні важелі газу й нафти, а також великі борги – поступово ізолюється від західних партнерів, а Росія все замикає на собі й економічними важелями енергоносіїв – прив'язує до себе Євросоюз.

Росія розгортає співпрацю з НАТО), широко співпрацює з ЄС, активізує азійський вектор зовнішньої політики, знайшовши спільну мову з Китаєм та заручившись його підтримкою (2005 р.). Ситуація точно ілюструється висловлюванням В. Путіна, про те, що Росія – «ведмідь, якого не можна заганяти в глухий кут...». Продовжуючи – ведмідь шаленіє, відчуваючи безвихідь [5].

Далі реалізується стратегія В. Путіна – курс на економічну самодостатність Росії, що означає розбудову в країні замкненого виробничого циклу й незалежність від імпорتنих поставок. Унаслідок різко скорочується товарообіг із Україною та всіма іншими країнами СНД, зменшується кількість російських замовлень з України, яких Росія вже не потребує. Проводиться курс на згортання російсько-української співпраці. Однак збільшується товарообіг із іншими регіонами світу, передусім ЄС, із яким В. Путін пообіцяв 2005 року довести зазначений щорічний показник до 50 млрд. дол.

Тактика і стратегія Росії щодо України, трактування подій в Україні та її зовнішньої політики визначається інтересами великого російського капіталу, тобто російським олігархатом, який править «бал» на владному олімпі Російської Федерації. Саме газонафтові капітали перших осіб російської влади є підґрунтям керування українськими справами, збереження впливу на український політикум, посилення російського капіталу на українському ринку. При цьому слід враховувати, що на офіційному – найвищому рівні й для закордону РФ неодноразово підкреслювала свою безперечну відданість «стратегічному» партнерству, підписаним угодам і «глибоку повагу» до чинних, юридично оформлених і визнаних Росією кордонів України. Також слід брати до уваги й те, що переважна більшість основних стратегічних документів, на підставі яких вибудовується сучасна зовнішня політика Росії, а саме «Концепція зовнішньої політики РФ», «Концепція національної безпеки РФ», Стратегія національної безпеки РФ і «Військова доктрина РФ» тощо, містить чіткі орієнтації щодо російських інтересів в Україні.

Другий етап «путінського» періоду політики РФ щодо України: 2009–2013 рр. Він вирізняється остаточною підготовкою плацдарму для певного «стрибка» до святкування перемоги – перехід України в повне підпорядкування Російської Федерації або поглинання України Росією. Усе для цього підготовлено: український президент провадить політику «як накажете?», український політикум куплений і спільними підприємствами, і значними хабарами, і часткою російської власності. Росія забула про «балаканину» щодо двох інтеграцій (євразійську та європейську) і чітко зазначила одну – російську (!). Про що перехідний російський президент Д.Медведєв заявив: неможливо відразу сидіти на двох стільцях (тобто розвивати обидва вектори зовнішньої політики: і європейський, і азійський) – Україні треба визначатись.

Із політичними орієнтирами України на той час проблем не було, що підтвердив і тодішній український президент, проваливши підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС на Вільнюському саміті Європейського Союзу.

Майдан розставив крапки над «і»: повернув Україні надію на розвиток, самостійність, незалежність. Однак найскладнішими виявилися «післямайданівські проблеми»: час очищення, час відновлення, час повернення до себе...

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА

1. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України: Підручник /Л. Д. Чекаленко – К.: «LAT&K», 2015. – 477 с.
2. Чекаленко Л. Д. Україна – Росія: проблемне питання «стратегічного» партнерства /Л. Д. Чекаленко //Магістеріум: Політичні студії. – К.: НаУКМА, 2008. – Вип. 31. – С.85 – 90.
3. Ельцин Б. Н. Указ Президента РФ от 14.09.95 N 940 «Об утверждении стратегического курса РФ с участниками СНГ». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakonbase.ru/content/nav/15088>.

4. Янукович и Лужков приехали в Северодонецк. Сайт Грани. ру. Политика. Мир. Европа. Украина. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://ru.tsn.ua/.../luzhkova-nazvali-pochetnym-zhitel>;<https://www.google.com.ua/?gws rd>

5. «Россия – загнанный в угол медведь!». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.apsny.ge/2014/pol/1392153682.

Після завершення конференції відбулася дружня бесіда між членами Оргкомітету та учасниками конференції відносно планів та перспектив співпраці на майбутнє. У дружньому колі дівчат-помічниць – віце-консул Посольства Гвінейської Республіки в Україні, віце-президент ГО «Африканська рада в Україні» Діалло Ісса Садіо і члени Оргкомітету конференції – О.І. Лукаш і В.О.Швед

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білоконь Олександр Сергійович, аспірант Дипломатичної академії України при МЗС України.

Буренков Віталій Володимирович, кандидат політичних наук, дослідник-сходознавець.

Городня Наталія Данилівна, доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гуцало Сергій Євгенович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кан Ден Сік, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри східної філології факультету сходознавства Київського національного лінгвістичного університету.

Клименко Олена Анатоліївна, кандидат політичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Княздвірська Катерина Олексіївна, кандидат політичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Київська гуманітарна академія».

Коновалов Сергій Іванович, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Косенко Юрій Анатолійович, консультант ВГО «Африканська Рада в Україні», журналіст, сходознавець.

Лоссовський Ігор Євгенович, кандидат фізико-математичних наук, Посол з особливих доручень Міністерства закордонних справ України.

Лукаш Ольга Іванівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», Президент Всеукраїнської асоціації індологів.

Мазур Юлія Вадимівна, аспірантка Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Метельова Тетяна Олександрівна, кандидат філософських наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мхитарян Наталія Ігорівна, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Олійник Олег Миколайович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Інституту економіки та прогнозування НАН України.

Пророченко Наталія Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник, доцент кафедри мов і цивілізацій Близького та Середнього Сходу Київського національного лінгвістичного університету.

Скаленко Олексій Карпович, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Темербулатов Руслан Магометович, член наглядової ради ВГО «Діаспора чеченського народу в Україні».

Фомін Сергій Сергійович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Цватий Вячеслав Григорович, кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник освіти України, Перший проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України.

Чекаленко Людмила Дмитрівна, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України.

Швед В'ячеслав Олександрович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Шергін Сергій Олександрович, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри регіональних систем та європейської інтеграції Дипломатичної академії України при МЗС України.

Шморгун Олександр Олександрович, кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Наукове видання

**ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЧИННИКИ СВІТОБУДОВИ: ДЖЕРЕЛА
ПОХОДЖЕННЯ, ПОТЕНЦІАЛ ВЗАЄМОДІЇ ТА
ВИМІРИ КОНСТРУКТИВІЗМУ
(КРАЇНИ АЗІЇ ТА АФРИКИ)**

Відповідальний науковий редактор:

Ольга Лукаш

Фото і комп'ютерна верстка

Олександр Білоконь

Підписано до друку 09.12.2015. Формат 60 x 84/16.

Ум. друк. арк. 13,37. Обл.- вид. арк. 17,25. Тираж 100 прим. Зам. № 4407.

Друкарня Видавничого дому «Академперіодика» НАН України
вул. Терещенківська, 4, Київ, 01004, Україна

Свідотство про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001.